

ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Β. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ
Καθηγητοῦ τῆς Ἱστορίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν
Διευθυντοῦ τοῦ Ἱστορικοῦ Σπουδαστηρίου

ΘΕΡΜΟΠΥΛΑΙ-ΑΡΤΕΜΙΣΙΟΝ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΙΚΩΝ ΤΑΥΤΙΣΜΩΝ

Ἐν ἐκ τῶν πλέον ἐνδιαφερόντων, ἀλλὰ καὶ λίαν ἀμφισβητουμένων ζητημάτων τῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν μάχην τῶν Θερμοπυλῶν εἶναι καὶ ὁ χρονολογικὸς αὐτῆς καθορισμός. Ἄλλωστε ὁ καθορισμὸς οὗτος λύει καὶ τὸ παρεμφερὲς ζήτημα τῆς χρονολογίας τῆς ναυμαχίας τοῦ Ἀρτεμισίου, ἣ ὅποια συνέπεσε χρονικῶς. Ἐκ τῆς ἀλληλουχίας τῶν γεγονότων τῶν Περσικῶν πολέμων, κυρίως ἀπὸ τῆς ἐξορμήσεως τῆς στρατιᾶς τοῦ Ξέρξου ἐκ τῶν Σάρδεων μέχρι τῆς μάχης τῶν Πλαταιῶν, προκύπτει κατὰ τρόπον ἀνεπίδεκτον ἀμφισβητήσεως ὅτι αἱ μάχαι ἐν Θερμοπύλαις, ὡς καὶ ἐν Ἀρτεμισίῳ, συνήφθησαν ἐν πλήρει θέρει τοῦ ἔτους 480 π.Χ. Ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησιν αἱ ἀρχαῖαι πηγαὶ παρέχουν μόνον ἐνδείξεις, αἱ ὅποια, αὐταὶ καθ' ἑαυτάς, σχετιζόμεναι ἢ ἐξαρτώμεναι ἐκ τῶν λίαν δυσχερῶν καθορισμῶν τῶν ἡμερολογίων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, τῶν βάσει τούτων τελουμένων θρησκευτικῶν ἐορτῶν, ἔτι δὲ ἐκ μετεωρολογικῶν τινων συμβάντων καὶ ἀστρονομικῶν δεδομένων, παρέχουν λίαν γόνιμον ἔδαφος συζητήσεων. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐξέτασις τοῦ θέματος τῆς χρονολογικῆς τοποθετήσεως καὶ τῆς ἐν χρονικῇ ἀλληλουχίᾳ διαπιστώσεως τῶν γεγονότων Ἀρτεμισίου καὶ Θερμοπυλῶν, πέρα θεωρητικῆς καὶ ἐντετοπισμένης ἱστορικῆς ἐρευνῆς, παρουσιάζει εὐρύτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν καθόλου ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα. Τὸ δὲ ἐνδιαφέρον τοῦτο ἀπετέλεσε τὸν ἄξονα ἐν τῇ ἐρευνητικῇ προσπάθειᾳ καὶ τῇ ἐν γένει πραγματεύσει τοῦ θέματος τῆς μελέτης ταύτης¹.

1. Προφανῆ ἀφετηρίαν πρὸς κριτικὴν ἐρευναν τῶν ἀνακυπτόντων ζητημάτων καὶ ἐξαγωγὴν συμπερασμάτων ἀποτελεῖ ὁ Ἡρόδοτος. Ἐπιβοηθητικῶς ἀντιλοῦμεν πληροφορίας τινὰς ἐκ τοῦ Διοδώρου, τοῦ Πλούταρχου, τοῦ Πολυαίνου, τοῦ Πινδάρου καὶ ἄλλων τινῶν ἀρχαίων συγγραφέων. Εἰδικὴ μελέτη, πραγματευομένη ἐν τῷ συνόλῳ τὸ θέμα τῆς χρονολογίας τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν, δὲν ὑπάρχει, ἐξ ὧων γνωρίζομεν. Οἱ σύγχρονοι ἱστορικοὶ, συγγραφεῖς γενικῶν ἔργων περὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἢ πραγματειῶν ἐπὶ θεμάτων τῶν Περσικῶν πολέμων, ἐπραγματεύθησαν μᾶλλον παρεμπιπτόντως τὸ θέμα τοῦτο, περιοριζόμενοι κυρίως εἰς τὴν προσάθειαν τοῦ

Αἱ βασικαὶ καὶ ἐμφανεῖς ἐνδείξεις, τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ ἀντλήσωμεν ἐκ τῆς ἀφηγήσεως τοῦ Ἡροδότου διὰ τὴν χρονολογικὴν τοποθέτησιν τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν, εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: Τὸ συμμαχικὸν συνέδριον τοῦ Ἰσθμοῦ, μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς ἀμύνης ἐν Θεσσαλίᾳ, ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν, ὅπως ἀποκοπῇ ἡ προέλασις τῆς στρατιᾶς τοῦ Ξέρξου εἰς τὸ στενὸν τῶν Θερμοπυλῶν, ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἐπιχειρήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου παρὰ τὸ γειτονικὸν 'Αρτεμίσιον. 'Αλλ', ἐνῷ πᾶσαι σχεδὸν αἱ ναυτικαὶ δυνάμεις τῶν Ἑλλήνων, ἰδίᾳ δὲ τῶν Ἀθηναίων, ἐστάλησαν ἐν τάχει εἰς τὸν Εὐβοϊκὸν κόλπον, ἡ Σπάρτη, ἡ ὁποία ἀνέλαβε τὴν εὐθύνην τῶν κατὰ ξηρὰν ἐπιχειρήσεων, περιορίσθη νὰ στείλῃ εἰς Θερμοπύλας ὀλιγοστὰς ἰδίας δυνάμεις, ὥς καὶ τῶν Πελοποννησίων συμμάχων αὐτῆς, ἐνισχυθείσας καὶ ὑπὸ τινων συμμάχων τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. 'Ὡς λόγος ἀποστολῆς τοσοῦτον

κατ' Ἰούλιον ἢ κατ' Αὐγουστον χρονολογικοῦ καθορισμοῦ τῆς μάχης, βάσει τῶν Καρνείων καὶ τῶν Ὀλυμπίων καὶ τῆς μετ' αὐτῶν σχετιζομένης πανσελήνου ἢ εἰς τὰ τοῦ χρονικοῦ ταυτισμοῦ τοῦ ἀγῶνος Θερμοπυλῶν - 'Αρτεμισίου. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἐπὶ τοῦ θέματος αἱ γνώμαι τοῦ Beloch, Gr. Gesch.², τ. II, 1, 1914, τοῦ Busolt, Gr. Gesch., τ. II, 1895, τοῦ Grote. Hist. of Greece, τ. V, 1856, τοῦ Munro, Cambridge anc. hist., τ. IV, 1926, τοῦ Goltz, Hist. anc., Hist. gr. τ. II, 1931.

Περὶ τὸν χρονικὸν συσχετισμὸν τοῦ ἀγῶνος Θερμοπυλῶν - 'Αρτεμισίου ἡσυχολήθησαν εἰδικώτερον οἱ J. Bury, The campaign of Artemisium and Thermopylae ἐν Annual of the British school at Athens, 1895 - 1896, σ. 97 - 104. — G. Grundy, The Great persian War, 1901. — J. Munro, Some observations on the Persian Wars ἐν J.H.S. 1902. — W. Prentice, Thermopylae and Artemisium ἐν Transactions and proceedings of the American Philological Association 1920. — J. Myres, Herodotus father of History, Oxford 1953.

Τὰ ἐκτενῆ ἄρθρα Calendar καὶ Olympia τοῦ Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines, καίπερ γραφέντα πρὸ ἐξηκονταετίας, διατηροῦν καὶ σήμερον ἐπιστημονικὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐπίλυσιν τῶν συναφῶν πρὸς τὴν χρονολογίαν τοῦ ἀγῶνος Θερμοπυλῶν - 'Αρτεμισίου ζητημάτων. Μεγαλυτέραν ἐνημερότητα παρουσιάζουν τὰ ἀντίστοιχα ἄρθρα ἐν Pauly - Wissowa R.E. Κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα, πρὸς καθορισμὸν τῶν γεγονότων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος κατὰ τὸ σημερινὸν Γρηγοριανὸν ἡμερολόγιον ἐν συσχετισμῷ πρὸς τοὺς ἀρχαίους μῆνας, τὰς θεησκευτικὰς ἐορτὰς καὶ τὰς πανσελήνους, ἐγένετο χρῆσις τοῦ ἔργου τοῦ L. Ideler, Handbuch d. Math. und techn. chronologie, 1825. Ἐπίσης ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ ἔργον τοῦ A. u. G. Fasellius, Der attische Kalender, 1821. Ἡδὴ βασικὴν σημασίαν διὰ πάντα σχετικὸν ὑπολογισμὸν ἔχει τὸ περισπούδαστον ἔργον τοῦ F. K. Ginzel, Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie, τ. 1 - 2, Λειψία 1911. Ἐμπεριστατωμένως πληροφορίας παρέχει τὸ ἔργον τοῦ L. R. Farnell, The cults of the Greek states, τ. 1 - 5, Oxford 1907.

Διαφωτιστικὰς πληροφορίας ἐπὶ σχετικῶν θεμάτων βλ. ἐν B. Meritt, The Athenian calendar in the fifth cent., Cambridge Mass. 1928. — Kendrick and Neugebauer, The Calendars of Athens, Cambridge Mass. 1947. — Thomson, The Greek calendars J.H.S., 1953, σ. 52 καὶ συν. Ἰδίας, ἀλλὰ λίαν

ἀνεπαρκῶν διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς μεγάλης Περσικῆς στρατιᾶς δυνάμεων, προβάλλεται ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου ὁ ἑορτασμός τῶν Καρνείων, ὁ ὁποῖος ἀπετέλει κατὰ τοὺς θρησκευτικούς νόμους καὶ τὰς παραδόσεις τῆς Σπάρτης ἀνυπέρβλητον κώλυμα διὰ τὴν ἔναρξιν ἐκστρατείας¹. Ἔτι πλέον, μετὰ τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν Καρνείων συνέπιπτον κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, 480 π.Χ., καὶ οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες, οἱ ὁποῖοι παρημποδίζον τοὺς Πελοποννησίους συμμάχους νὰ μετάσχουν εἰς ἕξω τῆς Πελοποννήσου ἐκστρατείας.

Οὕτω τὸ μικρὸν στρατιωτικὸν σῶμα, τὸ ὁποῖον ἐστάλη ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Λεωνίδου εἰς Θερμοπύλας, ἦτο, κατὰ τὸν Ἡρόδοτον, ὁ «πρόδρομος», ἔχων κυρίως σκοπὸν νὰ παρασκευάσῃ τὰ τῆς ἀμύνης, νὰ ἀποσοβῇ τὸν μηδισμόν τῶν πόλεων τῆς Στερεᾶς καὶ Κεντρικῆς Ἑλλάδος καὶ νὰ

ἀμφισβητήσιμους λύσεις περὶ τοῦ ζητήματος τῶν ἀρχαίων ἡμερολογίων, τῆς χρονολόγησως τῶν Ὀλυμπιακῶν ἑορτῶν καὶ τῆς χρονολογίας τῶν Περσικῶν πολέμων ἐπιχειρεῖ ὁ Eug. Cavaignac ἐν *Histoire de l'antiquité*, τ. I, σ. 332-346 καὶ 383-395.

Περὶ τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Περσικοῦ στόλου, τῆς πορείας τοῦ Ξέρξου καὶ τῆς χρονολογικῆς τοποθετήσεως τῶν καθ' ἑκαστα γεγονότων, πληροφοροῖται καὶ γινώσκωμεν ἔνδιαφέρουσαι, ἀλλὰ πολλάκις ἐπιφαλεῖς ἀνευρίσκονται ἐν E. Obst, *Der Feldzug d. Xerxes*, Klio, τ. XII, Leipzig 1913 καὶ W. Tarn, *The fleet of Xerxes* J. H. S., τ. XXVIII, 1908, σ. 202 καὶ συν. Βλ. ἐπίσης G. Giannelli, *La Spediz. de Serse de Terma à Salam*. Publ. d. Univ. Cattol. d. Sacrocuore, Serie V, τ. V, 1924.

Ἡ πρόσφατος μελέτη τοῦ J. Labarbe, *Témoignage de Polyen sur la Bataille de Thermopyles* (ἐν B.C.H., 1954, σ. 1-21) παρέχει εἰς ἡμᾶς ἀφορμὴν πολλῶν κρίσεων καὶ παρατηρήσεων ὡς πρὸς τὰ ἐξ ἀστορονομικῶν καὶ μετεωρολογικῶν ὑπολογισμῶν ἐξαγόμενα συμπεράσματα. Ἰκανὰς ἐπεξηγήσεις καὶ πληροφορίας, ἐξερχομένης τοῦ κύκλου τῆς ἐπιστημονικῆς ἡμῶν εἰδικότητος, ἀλλὰ βασικῶς χρήσιμους, ἐλάβομεν παρὰ τοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν συναδέλφου κ. Ἡλ. Μαριολοπούλου καθηγητοῦ τῆς Μετεωρολογίας, καὶ τοῦ ὑφηγητοῦ κ. Φ. Καραπιτέρη, πρὸς τοὺς ὁποίους καὶ ἐκφράζομεν θερμὰς εὐχαριστίας.

Οἱ ἐκδόται καὶ σχολιασταὶ τοῦ Ἡροδότου R. Macan, How καὶ Wells, J. Powell, H. Hauvette, J. Myres, Ph. E. Legrand ἐπιλαμβάνονται παρεμπιπτόντως καὶ θεμάτων σχετικῶν πρὸς τὴν χρονολογίαν τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν (Κάρνεια, Ὀλύμπια, πανσέληνος, θύελλα ἐν Ἀφέταις, κ.λ.π.) καὶ τὸν χρονικὸν ταυτισμὸν τοῦ ἀγῶνος Θερμοπυλῶν - Ἀρτεμίσίου, κατὰ τὴν ἐρμηνείαν ἢ τὰ σχόλια τῶν σχετικῶν χωρίων τοῦ Ἡροδότου. Ἐν τῇ οἰκείᾳ θέσει τῶν ἐκάστοτε παραπομπῶν θὰ παρατίθενται αἱ πηγαὶ ἢ αἱ μεταγενέστεραι ἐργασίαι, τὰς ὁποίας εἶχομεν ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν συγγραφὴν τῆς παρούσης μελέτης. Ἐκτενὴ βιβλιογραφίαν περὶ τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν παρέχουμεν ἐν τῇ μελέτῃ ἡμῶν «Αἱ δυνάμεις τῶν συμμάχων καὶ ἡ εὐθύνη τῆς Σπάρτης κατὰ τὸν ἀγῶνα τῶν Θερμοπυλῶν», δημοσιευμένη ἐν «Ἀθηνᾶ», τ. Ε' (1956).

1. Περὶ τῶν δυνάμεων τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Πελοποννησίων συμμάχων, αἱ ὁποῖαι ἐστάλσαν εἰς Θερμοπύλας μετὰ τοῦ Λεωνίδου, ὡς καὶ περὶ τῶν πραγματικῶν λόγων τοῦ ὀλιγαριθμοῦ αὐτῶν, ἀσχολούμεθα ἐκτενῶς ἐν τῇ μνημονευθείσῃ μελέτῃ ἡμῶν, δημοσιευμένη ἐν «Ἀθηνᾶ», τ. Ε', 1956.

προσελεύση ἐπικουρίας ἐκ τῶν περιοχῶν αὐτῶν. Προφανῶς οἱ Σπαρτιῶται, κατὰ τὸν Ἡρόδοτον πάντοτε, δὲν ἐφαντάζοντο ὅτι ἡ εἰς Θερμοπύλας ἄμυνα θὰ εἶχε τόσον ταχὺ πέρας. Εὐθύς ὥς ἔληγον αἱ ἐφορταὶ τῶν Καρνείων καὶ οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες, ἡ Σπάρτη θὰ ἀπέστελλεν εἰς Θερμοπύλας πάσας τὰς ἑαυτῆς καὶ τῶν Πελοποννησίων συμμάχων στρατιωτικὰς δυνάμεις διὰ τὴν ἀπόκρουσιν τῶν βαρβάρων¹.

Ἐκ τῶν πληροφοριῶν τούτων τοῦ Ἡροδότου προκύπτουν δεδομένα τινά, δυνάμενα νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς θεμελιώδη διὰ τὴν χρονολογίαν τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν :

1ον) Κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐκκινήσεως τῶν ὑπὸ τὸν Λεωνίδα Πελοποννησιακῶν δυνάμεων, ἡ εἶχεν ἤδη ἀρχίσει ὁ ἐφορτασμός τῶν Καρνείων, ἂν μὴ καὶ τῆς ὀλυμπιάδος ἡ ἐπρόκειτο νὰ ἀρχίσῃ ὁ ἐφορτασμός οὗτος ἐντὸς ὀλίγιστων ἡμερῶν, ἡ δὲ ἐναρξὶς τῶν ἐφορτῶν, δηλαδὴ τῆς περιόδου, κατὰ τὴν ὁποίαν ὑπῆρχε θρησκευτικὸν κώλυμα ἐκστρατείας, θὰ εὗρισκε τὴν Πελοποννησιακὴν στρατιάν ἐν ἐκστρατευτικῇ πορείᾳ.

2ον) Ὁ ἀγὼν τῶν Θερμοπυλῶν ἡ εἶχε λάβει τέλος πρὸ τῆς λήξεως τῆς χρονικῆς περιόδου τῶν Καρνείων καὶ τῶν Ὀλυμπίων ἡ ἔληξεν ὀλίγιστον χρόνον κατόπιν, μίαν ἕως πέντε ἡμέρας. Διότι ἄλλως, ἥτοι ἂν ἡ τελευταία μάχη εἰς Θερμοπύλας συνήπτετο πολλὰς ἡμέρας μετὰ τὰς ἐφορτὰς τῆς Πελοποννήσου, οἱ Πελοποννήσιοι θὰ εἶχον καιρὸν νὰ στείλουν ἐνισχύσεις, ἡ δὲ ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου προτασσομένη δικαιολογία διὰ τὴν μὴ ἐγκαιρον ἀποστολὴν στρατευμάτων οὐδὲν θὰ εἶχε νόημα.

Καὶ ἀλλαχού ὁ Ἡρόδοτος παρέχει διαπίστωσιν συμπτώσεως τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν μετὰ τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων. Αὐτόμολοι τινες Ἀρκάδες, φθάσαντες εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ Ξέρξου κατὰ τὴν ἐπομένην τῆς τελευταίας μάχης τῶν Θερμοπυλῶν καὶ προσαχθέντες ἐνώπιον αὐτοῦ, ἠρωτήθησαν, τί κάμνουν οἱ Ἕλληνες. Οἱ αὐτόμολοι ἀπήντησαν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν οἱ Ἕλληνες ἀσχολοῦνται περὶ τὰ Ὀλύμπια καὶ τελοῦν ἀγῶνα γυμνικὸν καὶ ἵππικόν². Ἡ ἐκ Πελοποννήσου διαφυγὴ καὶ

1. Ἡροδ. VII, 206 : « Τούτους μὲν τοὺς ἀμφὶ Λεωνίδην πρώτους ἀπέπεμψαν Σπαρτιῆται, ἵνα τούτους ὀρέοντες οἱ ἄλλοι σύμμαχοι στρατεύωνται μὴδὲ καὶ οὗτοι μὴδίσωσι, ἣν αὐτοὺς πυνθάνωνται ὑπερβαλλομένους· μετὰ δέ, Κάρνεια γὰρ σφι ἦν ἐμποδῶν, ἐμελλον δρᾶσαντες καὶ φυλακὰς λιπόντες ἐν τῇ Σπάρτῃ κατὰ τάχος βοηθεῖν πανδημί. Ὡς δὲ καὶ οἱ λοιποὶ τῶν συμμάχων ἐνέωντο καὶ αὐτοὶ ἕτερα τοιαῦτα ποιήσιν· ἦν γὰρ κατὰ τὸντὸ Ὀλυμπιάς τούτοις τοῖσι πρῆγμασι συμπεσοῦσα, οὐκ ὦν δοκέοντες κατὰ τάχος οὕτω διακριθῆσθαι τὸν ἐν Θερμοπύλῃσι πόλεμον ἔπεμπον τοὺς προδρόμους ».

2. Ἡροδ. VIII, 26 : « Ἦκον δὲ σφι αὐτόμολοι ἄνδρες ἀπ' Ἀρκαδίας ὀλίγοι τινές, βίου τε δέομενοι καὶ ἐνεργοὶ βουλόμενοι εἶναι. Ἀγοντες δὲ τούτους ἐς ὄψιν τὴν βασιλείας ἐπυνθάνοντο οἱ Πέρσαι περὶ τῶν Ἑλλήνων τί ποιοίεν· εἰς δὲ τις πρὸ πάν-

μετάβασις τῶν πλανήτων τούτων μέχρι Μαλίδος, πιθανώτατα διαπλευσάντων τὸν Κορινθιακὸν κόλπον καὶ ὀδυσσάντων μέσῳ τῶν διαβάσεων τοῦ Παρνασσοῦ καὶ τῆς Οὔτης, δὲν θὰ εἶχε χρειασθῇ πολλὰς ἡμέρας. Ἐξ ἄλλου, ἡ ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου χρησιμοποίησις ἐνεστῶτος (᾽Ολύμπια ἄγουσι) ἀποδίδει ἀπαραιτήτως τὴν ἐννοίαν ὅτι οἱ ἀγῶνες διεξήγοντο εἰσέτι, ὅτε οἱ αὐτόμολοι παρῆχον τὰς πληροφορίας ταύτας ἢ τοῦλάχιστον, ὅτε ἐγκατέλειψαν τὸ ἔδαφος τῆς Πελοποννήσου, διότι ἄλλως θὰ ἐγένετο χρῆσις παρατακικοῦ ἢ ἀορίστου (ἥγον ἢ ἥγαγον). Προδίδει δὲ τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Ἡροδότου προφανῇ χαρακτῆρα ἐπικαιρότητος. Ὁ Ξέρξης, περαιώσας ἤδη τὸν ἀγῶνα τῶν Θερμοπυλῶν καὶ ὦν ἕτοιμος πρὸς ἐξόρμησιν διὰ τὴν κατάκτησιν τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος, φυσικὸν ἦτο νὰ κατέχεται ὑπὸ σφοδρᾶς ἐπιθυμίας, πηγαζούσης ἐκ στρατηγικῆς ἀναγκαιότητος, νὰ πληροφορηθῇ τί πράττουν κατὰ τὰς στιγμὰς ἐκείνας οἱ Ἕλληνες, δῆλα δὴ ἂν οὗτοι παρασκευάζονται πρὸς πόλεμον, ἂν συγκεντρώνουν στρατεύματα εἰς τινὰς θέσεις πρὸς ὁργάνωσιν τῆς ἀμύνης, κλπ. Ἡ ἐκ Πελοποννήσου προσέλευσις τῶν αὐτομόλων ἐκείνων παρῆχε πρὸς τοῦτο ἀνεκτίμητον εὐκαιρίαν, οὕτω δ' ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονός ὅτι οὗτοι προσήχθησαν ἀμέσως πρὸς ἀνάνκρυσιν ἐνώπιον τοῦ Βασιλέως. Ἄνευ ἀμφιβολίας, οἱ παρόντες Πέρσαι θὰ ἦσαν ἐπιφανεῖς ἐπιτελικοί, μετέχοντες τοῦ καταρτισμοῦ τῶν ἐπιτελικῶν σχεδίων, ὁ δὲ «εἷς... ὁ εἰρωτέων αὐτοὺς ταῦτα» θὰ ἐπεῖχε θέσιν, ὥς θὰ ἐλέγετο σήμερον, «ἀρχηγοῦ γραφείου πληροφοριῶν τῆς στρατιᾶς». Κατ' ἀκολουθίαν, αἱ ἀπευθυνόμεναι ἐρωτήσεις καὶ αἱ διδόμεναι ἀπαντήσεις ἔπρεπεν ἀπαραιτήτως νὰ ἀφοροῦν εἰς τὸ παρὸν ἢ τοῦλάχιστον εἰς τὸ λίαν πρόσφατον παρελθὸν (ἀπομεμακρυσμένον ὀλιγοστὰς ἡμέρας), ἄλλως αὐταὶ θὰ ἐστεροῦντο πάσης σημασίας κατὰ τὰς στιγμὰς ἐκείνας τῆς ἐνάρξεως τῶν νέων πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τῶν Περσῶν.

Τέλος ὁ Ἡρόδοτος γράφει ὅτι, εὐθύς ὥς ἐγένετο εἰς τὴν Πελοπόννησον γνωστὸν τὸ ἀτυχὲς τέλος τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν, οἱ Σπαρτιάται καὶ πολλοὶ σύμμαχοι αὐτῶν Πελοποννήσιοι ἀπέστειλλον ἐν τάχει στρατεύματα πρὸς ἄμυναν εἰς τὸν Ἰσθμόν, ἐνῷ ἄλλοι ἐκ τῶν Πελοποννησίων δὲν ἐπέδειξαν τὸ ἴδιον ἐνδιαφέρον, ἂν καὶ αἱ ἑορταὶ τῶν Καρνείων καὶ οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες εἶχον ἤδη λήξει (καὶ ἐπομένως δὲν ὑπῆρχον πλέον λόγοι μὴ ἐνάρξεως ἐκστρατείας)¹. Ὅσονδήποτε καὶ ἂν ὑποθέσωμεν, ἔνεκα τῶν κρισί-

των ἦν ὁ εἰρωτέων αὐτοὺς ταῦτα. Οἱ δὲ σφι ἔλεγον ὥς ᾽Ολύμπια ἄγουσι καὶ θεωρέοιεν ἀγῶνα γυμνικὸν καὶ ἱππικόν». Ἀποκλείεται ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τινῶν παραπληθνέντων ἢ μεταβαλόντων πορείαν φυγάδων ἐκ τοῦ σώματος τῶν Ἀρκάδων, τοῦ μετασχόντος τῆς ἐκστρατείας τοῦ Λεωνίδου καὶ ἀποχωρήσαντος, κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν μετὰ τῶν ἄλλων Πελοποννησίων. Ὁ Ἡρ. λέγει σαφῶς ὅτι ἐπρόκειτο περὶ συνήθων πλανήτων, ἐπαιτούντων τροφήν, τοὺς ὁποίους δὲν θὰ ἠρώτα ὁ Ξέρξης, ἂν δὲν ἐγνώριζεν ὅτι μόλις ἐφθانون ἐκ Πελοποννήσου.

1. Ἡροδ. VIII, 71 - 72 : «ὥς γὰρ ἐπύθοντο τάχιστα Πελοποννήσιοι τοὺς ἀμφὶ

μων περιστάσεων, θαγαδαίαν τὴν ἐξέλιξιν τῶν γεγονότων, ἔπρεπε νὰ παρέλθῃ χρονικόν τι διάστημα (κατὰ τοὺς μετριωτέρους ὑπολογισμοὺς τριῶν ἑξὸς πέντε ἡμερῶν), ἵνα διασπαρῇ ἀνὰ τὴν Πελοπόννησον ἡ εἰδησις τῆς καταστροφῆς ἐν Θερμοπύλαις, νὰ αποφασισθῇ ἐν τάχει ἡ ἀποστολὴ στρατευμάτων εἰς τὸν Ἴσθμὸν καὶ νὰ ἐκδηλωθῇ ἡ ἔλλειψις ἐνδιαφέροντος ἐκ μέρους Πελοποννησίων τινῶν, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ὑφίστατο πλέον τὸ κώλυμα τῶν Καρνείων καὶ τῶν Ὀλυμπίων¹. Ἐπομένως τὰ Κάρνεια καὶ τὰ Ὀλύμπια εἶχον λῆξει ἅμα τῇ ἐνάρξει ἢ ἐλάχιστόν τι χρονικὸν διάστημα πρὸ τῆς διεξαγωγῆς τοῦ ἀγῶνος Θερμοπυλῶν - Ἀρτεμίσιον.

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὡς ἀναμφισβήτητος ἡ κατὰ προσέγγισιν χρονικὴ ταυτότης τῆς μάχης ἐν Θερμοπύλαις καὶ τῆς ναυμαχίας ἐν Ἀρτεμισίῳ πρὸς τὰς ἐφορτὰς τῶν Καρνείων ἐν Σπάρτῃ καὶ τοὺς ἀγῶνας ἐν Ὀλυμπίᾳ. Κατ' ἀκολουθίαν, ἐπιτυγχάνοντες νὰ καθορίσωμεν ἐπακριβῶς τὴν χρονικὴν περίοδον τῶν Καρνείων καὶ τῶν Ὀλυμπίων ἐν ἔτει 480 π.Χ., κατέχουμεν κατὰ προσέγγισιν ὀλιγίστων ἡμερῶν τὴν χρονολογίαν τοῦ τριημέρου ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν, παραλλήλως δὲ καὶ τοῦ ἄλλου, τοῦ Ἀρτεμίσιον. Οὕτω, πρὶν ἢ προχωρήσωμεν πρὸς τὴν ἐξέτασιν ἐτέρων δεδομένων, ἀντλουμένων ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐξ εἰδήσεων τῶν ἀρχαίων πηγῶν, πρὸς καθορισμὸν τῆς χρονολογίας τῶν ἐν Θερμοπύλαις καὶ Ἀρτεμισίῳ συμβάντων, πρέπει νὰ στρέψωμεν τὴν προσπάθειάν μας εἰς τὴν ἔρευναν πάντων ἐκείνων τῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύναντο νὰ παράσχουν εἰς ἡμᾶς μετὰ τινος βεβαιότητος τὰ χρονικὰ ὄρια τῆς τελέσεως τῶν Καρνείων ἐν Σπάρτῃ καὶ τῶν ἀγῶνων ἐν Ὀλυμπίᾳ κατὰ τὸ ἔτος 480 π.Χ.

Τὰ Κάρνεια, κατ' ἐξοχὴν δωρικὴ ἐφορτή, ἐφορτάζοντο ὑπὸ πάντων τῶν Δωρικῶν φύλων, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἐν Σικελίᾳ, ἀλλὰ κυρίως καὶ

Λεωνίδην ἐν Θερμοπύλῃσι τετελευτηκέναι, συνδραμόντες ἐκ τῶν πολιῶν ἐς τὸν Ἴσθμὸν ἵζοντο,... τοῖσι δὲ ἄλλοισι Πελοποννησίοισι ἔμελε οὐδέν. Ὀλύμπια δὲ καὶ Κάρνεια παροικώκεε ἤδη». Βλ. καὶ κατωτ. σ. 24.

1. Δὲν δεχόμεθα ὡς ὀρθὴν τὴν ἄποψιν τοῦ J. Labarbe (ἐ.ἀ., σ. 19, σημ. 2), καθ' ἣν μία ἡμέρα θὰ ἴσχυει, ἵνα γίνῃ γνωστὸν εἰς τὴν Πελοπόννησον τὸ τραγικὸν τέλος τῶν Θερμοπυλῶν, ἐν ἀμέσῳ δὲ συνεχείᾳ νὰ μετακινήθουν στρατεύματα πρὸς τὸν Ἴσθμὸν καὶ νὰ ἐκδηλωθῶν αἱ κακαὶ διαθέσεις τῶν Πελοποννησίων. Ὅλος αὐθαίρετος εἶναι ἡ ὑπόθεσις ὑπάρξεως ὑπηρεσίας ἀμέσου διὰ σημάτων εἰδοποιήσεως ἀπὸ Θερμοπυλῶν μέχρις Ἴσθμου. Ἀκόμη καὶ διὰ τὰς Ἀθήνας, ἐνθα ἐπεκράτει εὐλογος ἀγωνία περὶ τοῦ ἀποτελέσματος τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν, ἔνεκα τῆς ἐπικειμένης ἐπιδρομῆς εἰς Ἀττικὴν, οὐδεμία τοιαύτη ὑπηρεσία φαίνεται ὅτι εἶχεν ὀργανωθῇ, ἡ δὲ εἰδησις τῆς καταστροφῆς ἐγένετο γνωστὴ μετὰ τὸν κατάπλου τοῦ στόλου. Αἱ Πελοποννησιακαὶ πόλεις δὲν θὰ εἶχον λάβει γνώσιν εἰμὴ μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῶν ἀποχωρησάντων κατὰ τὴν χαραγῆν τῆς τελευταίας ἡμέρας τοῦ ἀγῶνος Πελοποννησίων, οὗτοι δὲ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ φθάσουν εἰς τὰς πόλεις των, ἔστω καὶ κατόπιν ἀδιακόπου πορείας, πρὶν παρέλθουν δύο τοὐλάχιστον ἡμέραι.

μεγαλοπρεπέστερον ἐν Σπάρτῃ, ἔνθα, ἕνεκα τῆς ὅλης ἐξεχούσης θέσεως τῆς πόλεως, θεωρουμένης ὡς μητροπόλεως τῶν Δωριέων καὶ διεκδικούσης ἡγεμονεύουσαν θέσιν παρὰ τῷ Δωρικῷ κόσμῳ, εἶχον λάβει ἐξεχούσαν θέσιν ἐν τῇ θρησκευτικῇ καὶ πολιτικῇ ζωῇ. Ἐτελοῦντο πρὸς τιμὴν τοῦ Καρνείου Ἀπόλλωνος, κατὰ τὸν μῆνα Κάρνειον ἢ Καρνεῖον, ἤρχιζον δὲ τὴν 7^{ην} ἡμέραν τοῦ μηνὸς τούτου καὶ διήρκουν ἐπὶ ἑννέα ἡμέρας¹. Δὲν καθορίζεται σαφῶς ἐν ταῖς ἀρχαίαις πηγαῖς ὡς λῆξις τῶν ἑορτῶν τῶν Καρνείων ἢ ἡμέρα τῆς πανσελήνου². Πλὴν, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ μῆνες τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἦσαν σεληνιακοί, ἕκαστος δὲ τούτων ἤρχιζεν ἀπὸ τῆς νέας σελήνης, καθίσταται προφανὲς ὅτι ἡ ἀπὸ τῆς 7^{ης} τοῦ μηνὸς ἐνάτη ἡμέρα, καθ' ἣν ἔληγον τὰ Κάρνεια, ἦτοι ἡ 15^η τοῦ Καρνείου μηνὸς ἦτο ἡ ἡμέρα τῆς πανσελήνου.

Κατὰ μακρὰν θρησκευτικὴν παράδοσιν, λαβοῦσαν βαθμυδὸν θέσιν πολιτικοθρησκευτικοῦ νόμου, οἱ Σπαρτιάται δὲν ἐπεχειροῦν ἐκστρατεῖαν κατὰ τὸ διάστημα τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν Καρνείων, ἦτοι ἀπὸ τῆς 7^{ης} μέχρι τῆς 15^{ης} τοῦ μηνὸς Καρνείου. Ἡ ἀδυναμία διεξαγωγῆς ἐκστρατείας κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα, παρὰ τὸ κρίσιμον τῶν περιστάσεων, μνημονεύεται τοῦλάχιστον τετράκις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Σπάρτης. Εἶναι ὅμως ἄξιον ἰδιαιτέρας σημειώσεως ὅτι, ἂν καὶ πρόκειται πάντοτε περὶ τοῦ Καρνείου μηνός, ἡ ἀρνησις αὕτη ἄλλοτε μὲν ἀποδίδεται εἰς τὸν ἑορτασμὸν τῶν Καρνείων, ἄλλοτε εἰς τὸ πρὸ τῆς πανσελήνου ἑννεαήμερον καὶ ἄλλοτε εἰς τὴν « ἱερομηνίαν », δηλὰ δὴ εἰς ἅπαντα τὸν ἱερὸν μῆνα Κάρνειον. Οὕτω, κατὰ τὴν μάχην τοῦ Μαραθῶνος, ἡ ὁποία ὥσαύτως συνήφθη κατὰ τὸν Κάρνειον μῆνα ἐν ἔτει 490 π.Χ. (ὅπερ δὲν ἦτο ἀρχὴ Ὀλυμπιακῆς τετραετηρίδος καὶ ἐπομένως δὲν ἐτελοῦντο Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες κατ' αὐτό), ἡ Σπάρτη παρὰ τὰς δραματικὰς ἱκεσίας τοῦ ἀπεσταλμένου τῶν Ἀθηνῶν, ἀρνεῖται νὰ στείλῃ ἐνισχύσεις, προβάλλουσα τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ νόμος ἀπαγορεύει ἔναρξιν ἐκστρατείας πρὸ τῆς πανσελήνου³. Πράγματι δέ, εὐθὺς μετὰ

1. Βλ. R. W. Ma c a n, ἔκδ. Ἡρόδ. ἐν σχετικοῖς, ὡς ἀνωτ., χωρίοις τοῦ Ἡρόδ. (τ. II, 2 περιλαμβάνων τὰ σχόλια τῶν βιβλ. VII - IX).

2. Πλὴν ἂν λάβωμεν ὑπὸ τὴν ἑννοίαν ταύτην τὸ παρ' Εὐρ. "Αλκ. 449 κ.ἐξ. : « Σπάρτα κύκλος ἀνίκα Καρνείου περινίσσεται ὥρας μηνὸς ἀειρομένης παννύχου σελάνας ».

3. Ἡρόδ. VI, 106 : « ἀδύνατα δέ σφι ἦν τὸ παραυτίκα ποιεῖν ταῦτα οὐ βουλομένοισι λύειν τὸν νόμον » ἦν γὰρ ἱσταμένου τοῦ μηνός εἰνάτη, εἰνάτη δὲ οὐκ ἐξελεύσεσθαι ἔφασαν μὴ οὐ πλήρους ἐόντος τοῦ κύκλου. Οὗτοι μὲν νυν τὴν πανσέληνον ἔμενον... ». Ἡ μάχη τοῦ Μαραθῶνος ἐγένετο τὴν 17^{ην} Μεταγαιτινῶνος (13 Σεπτεμβρίου 490 π.Χ.). Ὁ Μεταγαιτινῶν, 2^{ος} ἀθηναϊκὸς μῆν, συνέπιπτε πρὸς τὸν δωρικὸν Κάρνειον, τοῦ ὁποίου ἡ πανσέληνος (15 Μεταγαιτινῶνος καὶ Καρνείου) συνέπιπτε κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο πρὸς ἱκανῶς μεταγενεστέραν ἐποχὴν (11 Σεπτεμβρίου). Περὶ

τὴν πανσέληνον στέλλει ἐσπευσμένως δυνάμεις εἰς τὸν Μαραθῶνα, αἱ ὁποῖαι ὅμως ἔφθασαν τὴν ἐπομένην τῆς μάχης¹. Ἄν καὶ κατὰ τὴν χρονικὴν ταύτην περίοδον, δῆλα δὴ κατὰ τὸ πρὸ τῆς πανσελήνου ἑννεαήμερον, ἔπρεπε νὰ τελῶνται ἐν Σπάρτῃ τὰ Κάρνεια, οὐδὲ νύξιν γίνεται περὶ τούτων, ὁ δὲ Ἡρόδοτος περιορίζεται νὰ προβάλῃ ὡς λόγον καθυστερήσεως τῶν Σπαρτιατῶν τὴν ἀναμονὴν τῆς πανσελήνου.

Ἀντιθέτως, κατὰ τὴν μάχην τῶν Θερμοπυλῶν ὁ Ἡρόδοτος προβάλλει πρὸς δικαιολογίαν τῆς Σπάρτης μόνον τὰς ἐορτάς τῶν Καρνείων, τόσον διὰ τὴν μὴ ἀποστολὴν ἐπαρκῶν δυνάμεων εἰς Θερμοπύλας, ὅσον καὶ διὰ τὴν δυνατότητα ἀποστολῆς ἐκστρατευτικοῦ σώματος πρὸς τὸν Ἰσθμόν, ὅτε εἶχον ἤδη λήξει αἱ ἐορταί². Περὶ πανσελήνου ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ οὐδεὶς γίνεται λόγος. Δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἐπακριβῶς, διατί, ἐνῷ πρόκειται περὶ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος, δῆλα δὴ περὶ τοῦ κατὰ Κάρνειον μῆνα ἑννεαήμερου πρὸ τῆς πανσελήνου, κατὰ τὸ ὅποιον ἐωρτάζοντο τὰ Κάρνεια, ἄλλοτε μὲν προβάλλεται ὡς ἐπιχείρημα, πρὸς ἀποφυγὴν ἐκστρατείας, ἡ ἀναμονὴ τῆς πανσελήνου, ἀποσιωπωμένης τῶν Καρνείων, ἄλλοτε δὲ τὰ Κάρνεια, ἀποσιωπωμένης τῆς πανσελήνου³. Εἶναι πιθανὸν ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 480 π.Χ., ἕνεκα τῆς ἀρχῆς τῆς Ὀλυμπιακῆς τετραετηρίδος καὶ τῆς συμπτώσεως τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων, τὰ Κάρνεια ἐωρτάζοντο εἰς τὴν Σπάρτῃν μεθ' ὅλως ἰδιαιτέρας λαμπρότητος. Τοῦτο θὰ ἐδέσποζε καθ' ὅλοκληρίαν εἰς τὴν σκέψιν τῶν Σπαρτιατῶν ὡς ἐπιχείρημα, ἵνα μὴ, παρὰ τὸ τραγικὸν τῶν περιστάσεων, ἀποστείλουν μεγάλας δυνάμεις εἰς Θερμοπύλας. Ἰδίᾳ, μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Θερμοπυλῶν, ἐκρίθη τοῦτο ὡς δυνάμενον νὰ ἐκτιμηθῇ περισσότερον παρὰ τῷ Ἑλληνικῷ κόσμῳ ἢ ἡ ἀπλὴ αἰτιολογία

τῆς χρονολογίας τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος βλ. Macan, ἑ.ἀ., τ. II, 1, σ. 244. — Grundy, ἑ.ἀ., σ. 173.

1. Ἡροδ. VI, 120. — Πλάτ. Νόμ. 698E καὶ Μεν. 240C.

2. Ἡροδ. VII, 206 καὶ VIII, 71-72. Βλ. ἀνωτ. σ. 20, σημ. 1 καὶ σ. 21, σημ. 1.

3. Ἡ κατὰ τοῦ Ἡροδ. ἐτίκρισις ὑπὸ τοῦ Πλουτ. (περὶ Ἡροδ. κακοηθ. 26: « οὐ γὰρ μόνον ἄλλας μυριάς ἐξόδους πεποιήναι μὴνὸς ἱσταμένου μὴ περιμείναντες τὴν πανσέληνον... ») παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι οἱ Σπαρτιάται καθ' ὅλον τὸ ἔτος προέβαλλον ὡς λόγον μὴ ἐκκινήσεως πρὸς ἐκστρατείαν τὴν ἀναμενομένην πανσέληνον. Τὴν αὐτὴν ἐντύπωσιν παρέχουν καὶ χωρὶα τινὰ ὡς τοῦ Πανσανίου (I, 28, 4) καὶ τοῦ σχολ. τοῦ Ἀριστοφ. (Ἀχ. 84, 8sc). Ἐκ τούτου πλείστοι τῶν νεωτέρων συγγραφέων παρεσύρθησαν εἰς τοιαύτην γνώμην. Τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι οἱ Σπαρτιάται ὑπελόγιζον πρὸς μὴ ἔναρξιν ἐκστρατείας κατὰ τὸ πρὸ τῆς πανσελήνου ἑννεαήμερον μόνον τὸν ἱερὸν δωρικὸν μῆνα Κάρνειον, κατὰ τὸν ὅποιον συνέπεσον αἱ μνημονευθεῖσαι περιπτώσεις. Ἀλλωστε ὑπόθεσις περὶ τοῦ ἐναντίου θὰ ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὴν λογικὴν καὶ πρὸς τὰ ἱστορικὰ δεδομένα. Ἡ Σπάρτη θὰ παρέλυνε ὡς στρατιωτικὴ δύναμις, διεξάγουσα ἀδιαλείπτους πολέμους πρὸς διατήρησιν τῆς ἡγεμονικῆς αὐτῆς θέσεως, ἐάν ἦτο ὑποχρεωμένη νὰ μὴ ἐκστρατεύῃ ἐπὶ ἑννέα ἡμέρας καθ' ἕκαστον μῆνα τοῦ ἔτους.

τῆς πανσελήνου, ἡ ὁποία, προβληθεῖσα ἄλλοτε διὰ τὴν μάχην τοῦ Μαραθῶνος, εἶχεν ἐκ τῶν ὑστέρων στενοχωρήσει τὴν Σπάρτην, στερηθεῖσαν τοῦ δικαιώματος συμμετοχῆς εἰς τὴν νίκην, τὴν ὁποίαν ἐώραζον ὑπερφάνως οἱ Ἀθηναῖοι.

Τὸ ἔτος 419 π.Χ. ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης Ἅγις ἐκκινεῖ μετὰ Σπαρτιατικῆς στρατιᾶς πρὸς βοήθειαν τῆς συμμάχου Ἐπιδαύρου, ἡ ὁποία ἐκινδύνευεν ἐξ ἐπιθέσεως τῶν Ἀργείων. Ἀλλ', ὅτε ἔφθασεν εἰς τὰ σύνορα τῆς Λακεδαιμόνου, ἐνθυμεῖται ὅτι ὁ προσεχὴς μὴν εἶναι ὁ Κάρνειος, « ἱερομηνία Δωριεῦσι », καὶ τὴν 24^{ην} τοῦ μηνὸς ἐκείνου, δηλαδὴ ἐξ ὅλας ἡμέρας πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ Καρνείου μηνὸς οἱ Σπαρτιάται « ἀπῆλθον ἐπ' οἴκου », παραγγεῖλαντες εἰς τοὺς συμμάχους νὰ παρασκευάζωνται πρὸς ἐκστρατείαν « μετὰ τὸν μέλλοντα », δηλαδὴ μετὰ τὴν ἀπόδοον τοῦ Καρνείου¹. Ἐν ἄλλοις λόγοις, ἐν μέσῳ Πελοποννησιακῷ πολέμῳ καὶ εἰς ἐποχὴν λίαν κρίσιμον, μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Σφακτηρίας καὶ τὴν συμμαχίαν τῶν Ἀθηνῶν πρὸς ἰσχυρὰς Πελοποννησιακὰς πόλεις, οἱ Σπαρτιάται ἐγκαταλείπουν μίαν σοβαροτάτην καὶ ἐντὸς αὐτῆς τῆς Πελοποννήσου ἐκστρατείαν, ἀφίουν δὲ τοὺς συμμάχους αὐτῶν Ἐπιδαυρίους εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἀσπόνδων ἐχθρῶν τῆς Σπάρτης Ἀργείων, οἱ ὁποῖοι σπεύδουν νὰ εἰσβάλουν καὶ νὰ λεηλατήσουν τὸ ἔδαφος τῆς Ἐπιδαύρου. Τὴν φορὰν δὲ αὐτὴν προβάλλεται ὡς λόγος ὅχι τὸ ἑννεαήμερον πρὸ τῆς πανσελήνου, οὐδὲ ὁ ἑορτασμός τῶν Καρνείων, ἀλλ' αὐτὸς οὗτος καὶ ἐν τῇ ὁλότῃ ὁ Κάρνειος μὴν ὡς « ἱερομηνία ». Μέχρι τῆς ἐνάρξεως τοῦ ἑννεαήμερου πρὸ τῆς πανσελήνου ἢ τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν Καρνείων ὑπῆρχε χρονικὸν διάστημα 12 μέχρι 13 ἡμερῶν, ὅπερ ἤρκει ἴσως διὰ τὴν διεξαγωγὴν ἐκστρατείας καὶ τὴν ἀποσόβησιν τῆς καταστροφῆς τῆς Ἐπιδαύρου. Ἐν τούτοις οἱ Λακεδαιμόνιοι προβάλλουν εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ὡς θρησκευτικὸν λόγον ὁλόκληρον τὸν Κάρνειον μῆνα, χαρακτηριζόμενον ὡς « ἱερομηνίαν », ἐπιβάλλουσιν ἀποχὴν ἀπὸ πολεμικῆς ἐπιχειρήσεως, ἐνθυμοῦνται δὲ τοῦτο, ὅτε φθάνουν εἰς Λεῦκτρα καὶ πρόκειται νὰ ἐξέλθουν τῶν συνόρων τῶν.

Ἐν περίπτῳ ἔτος βραδύτερον, κατὰ τὸ θέρος τοῦ 418 π.Χ., ὅτε ἡ κατάστασις ἐπεδεινώθη καὶ ἡ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῶν Ἀθηνῶν συμμαχία τοῦ Ἀργους, τῆς Μαντινείας καὶ τῆς Ἡλίδος ἠπειλεῖ σοβαρῶς τὴν ἡγεμονίαν τῆς Σπάρτης, οἱ Λακεδαιμόνιοι ἔσπευσαν νὰ ἐκστρατεύσουν μεθ' ὅλων τῶν ἰδίων καὶ τῶν συμμαχικῶν δυνάμεων, ἱκανὸν δὲ χρόνον πρὸ τῶν Καρνείων,

1. Θουκ. V, 54 : « αὐτοὶ τε (ἐνν. οἱ Λακεδαιμόνιοι) ἀπῆλθον ἐπ' οἴκου καὶ τοῖς ξυμμάχοις περιήγειλαν μετὰ τὸν μέλλοντα (Καρνεῖος δ' ἦν μῆν, ἱερομηνία Δωριεῦσι) παρασκευάζεσθαι ὡς στρατευομένους. Ἀργεῖοι δ' ἀναχωρησάντων αὐτῶν, τοῦ πρὸ τοῦ Καρνείου μηνὸς ἐξεληθέντες τετράδι φθίνοντος, καὶ ἄγοντες τὴν ἡμέραν ταύτην πάντα τὸν χρόνον, ἐσέβαλον ἐς τὴν Ἐπιδαυρίαν καὶ ἐδήουν ».

ὥστε νὰ μὴ ὑπάρξῃ δι' αὐτοὺς τὸ κώλυμα τοῦτο. Μετὰ τὴν πολύκροτον μάχην τῆς Μαντινείας, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐξεμνηστεύθησαν αἱ δυνάμεις τῶν Ἀργείων καὶ τῶν συμμάχων αὐτὼν καὶ ἐστερεώθη πάλιν ἡ Σπαρτιατικὴ ἡγεμονία εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἱκανοποιημένοι οἱ Σπαρτιάται ἀνεχώρησαν εἰς τὴν Σπάρτην, ἵνα ἐφορτάσουν τὰ ἐγγίζοντα ἤδη Κάρνεια¹. Μόνον ὅτε ἐτελείωσαν αἱ ἐφορταὶ τῶν Καρνείων, ἂν καὶ ἐπλησίαζε δὲ ἤδη ὁ χειμὼν, ἐστράφησαν καὶ πάλιν πρὸς τὴν Τεγέαν, ἵνα ἀρχίσουν διαπραγματεύσεις μετὰ τοῦ Ἀργεὺς².

Ἐκ πασῶν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν περιπτώσεων γίνεται δῆλον ὅτι οἱ Σπαρτιάται δὲν εἶχον αὐστηρῶς καθωρισμένην ἀρχὴν ἀποχῆς ἀπὸ ἐκστρατείας, οὐδὲ καὶ αὐστηρῶς καθωρισμένον χρονικὸν διάστημα ἐν τῷ Καρνείῳ μηνί, κατὰ τὸ ὁποῖον οἱ θρησκευτικοὶ νόμοι ἀπηγόρευον διεξαγωγὴν ἐκστρατείας. Ἐχρησιμοποιοῦν τοῦτο ἀναλόγως τῶν περιστάσεων προβάλλοντες ἄλλοτε τὸ πρὸ τῆς πανσελήνου ἑννεαήμερον ὥς «ἱερὰν ἐκχειρίαν», ἄλλοτε τὴν ἀνάγκην παρουσίας τῶν πολιτῶν τῆς Σπάρτης ἐν τῇ πόλει πρὸς ἐφορτασμὸν τῶν Καρνείων καὶ ἄλλοτε τὴν «ἱερομηνίαν» τοῦ Καρνείου. Ἐν τῇ περιπτώσει τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν, ἡ ὁποία ἀπασχολεῖ ἡμᾶς, ἡ εἰδησις τῆς καταστροφῆς ἔφθασεν εἰς τὴν Σπάρτην εἰς πολλὴν κατάλληλον στιγμήν, ὅτε εἶχον ἤδη περατωθῇ αἱ ἐφορταὶ τῶν Καρνείων, καὶ δὲν ὑπῆρχε πλέον κώλυμα πρὸς ἐν τάξει ἀποστολὴν στρατευμάτων εἰς τὸν Ἰσθμόν. Ἀλλ' εὐλόγως γεννᾶται τὸ ἐρώτημα εἰς πάντα ἱστορικόν, τί θὰ συνέβαινε, ἐὰν ἡ καταστροφὴ τῶν Θερμοπυλῶν ἐγένετο γνωστὴ διαρκούντων τῶν Καρνείων, ἂν δῆλα δὴ τότε οἱ Σπαρτιάται θὰ συνέχισον ἀμεριμνοὶ τὸν ἐφορτασμὸν ἢ θὰ διέκοπτον τοῦτον, ἵνα προστατεύσουν τὴν Πελοπόννησον ἐξ ἐπικειμένης ἐισβολῆς τῶν βαρβάρων.

Ὁ καθορισμὸς τῆς πανσελήνου τοῦ Καρνείου μηνὸς κατὰ τὸ ἔτος 480 π.Χ., ὁ ὁποῖος θὰ ἔλυνε ἀπ' ἑαυτοῦ καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀκριβοῦς χρονολογήσεως τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν, παρέχει δυσχερείας τινάς, τὰς ὁποίας θέλομεν ἐκθέσει ἐν τοῖς περὶ τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων, τελουμένων κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο, κατὰ δητὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἡροδότου, συγχρόνως μετὰ τῶν Καρνείων. Τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ φῦλα, ἂν καὶ πάντα ἠκολούθουν τὸ ἡμερολόγιον σεληνιακῶν μηνῶν (ἐναρμονιζόμενον πρὸς τὸ ἡλιακὸν δι' ἐμβαλίσμων μηνῶν), ἔδιδον κατὰ περιοχὰς ἢ ἐνίοτε καὶ κατὰ πόλεις, διάφορα ὀνόματα εἰς τοὺς μῆνας. Ἀλλ' οἱ μῆνες πασῶν τῶν

1. Θουκ. V, 75 : «Καὶ αὐτοὶ (ἐνν. οἱ Λακεδαιμόνιοι) ἀναχωρήσαντες καὶ τοὺς ξυμμάχους ἀφέντες (Κάρνεια γὰρ αὐτοῖς ἐτύγχανον ὄντα) τὴν ἐορτὴν ἦγον».

2. Θουκ. V, 76 : «τοῦ δ' ἐπιγιγνομένου χειμῶνος ἀρχομένου ἐνθὺς οἱ Λακεδαιμόνιοι [ἐπειδὴ τὰ Κάρνεια ἤγαγον] ἐξεστράτευσαν καὶ ἀφικόμενοι εἰς Τεγέαν λόγους προύπεμπον ἐς τὸ Ἀργεὺς ξυμβατηρίους».

πόλεων, ὡς σεληνιακοί, ἤρχιζον ἅμα τῇ νέᾳ σελήνῃ, ἡ δὲ δεκάτη πέμπτη ἡμέρα τούτων, καθ' ἣν ἔληγον τὰ Κάρνεια, καί, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν συνεχείᾳ, τὰ Ὀλύμπια, ἦτο ἡ ἡμέρα τῆς πανσελήνου. Ἐκ τῶν γενομένων μαθηματικῶν ὑπολογισμῶν, γνωρίζομεν ἐπακριβῶς ὅτι αἱ πανσέληνοι τοῦ θέρους τοῦ ἔτους 480 π.Χ., κατὰ τὸ ὁποῖον ἐγένετο ἡ μάχη τῶν Θερμοπυλῶν, εἶναι κατὰ τὸ Γρηγοριανὸν ἡμερολόγιον ἡ 22^α Ἰουνίου, ἡ 21^η Ἰουλίου, ἡ 20^η Αὐγούστου καὶ ἡ 19^η Σεπτεμβρίου¹. Ὁ Ἰούνιος ἀποκλείεται, καθ' ὅσον ἐκ τῆς καθόλου πορείας τῆς στρατιᾶς τοῦ Ξέρξου ἀπὸ Σάρδεων μέχρι Θεσσαλίας ἀποδεικνύεται ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶχεν οὗτος ἀκόμη φθάσει εἰς Θερμοπύλας. Ἀλλὰ καὶ ὁ Σεπτέμβριος ἀποκλείεται, λαμβανομένου ὑπ' ὅψιν ὅτι κατὰ τὸ τελευταῖον δεκαήμερον τοῦ Σεπτεμβρίου ἐγένετο ἡ ναυμαχία τῆς Σαλαμῖνος, ἀπὸ δὲ τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν μέχρι τοῦ τῆς Σαλαμῖνος διέρρευσε χρονικὸν διάστημα τοῦλάχιστον μηνός². Ἐπομένως ἀπομένουν πρὸς χρονολόγησιν τοῦ ἀγῶνος Θερμοπυλῶν - Ἀρτεμισίου αἱ πανσέληνοι τῆς 21^{ης} Ἰουλίου καὶ τῆς 20^{ης} Αὐγούστου τοῦ ἔτους 480 π.Χ.

Ὁ Κάρνειος μὴν ἦτο ὁ δεύτερος τοῦ ἡμερολογίου τῆς Σπάρτης. Δεύτερος μὴν τοῦ Ἀθηναϊκοῦ ἔτους ἦτο ὁ Μεταγειτινῶν. Ἡ σύμπτωσις τῶν δύο τούτων μηνῶν, τοῦ δωρικοῦ Καρνείου καὶ τοῦ ἀττικοῦ Μεταγειτινῶνος, διαπιστοῦται καὶ ἐκ πληροφορίας τοῦ Πλουτάρχου³, ὁ δὲ Μεταγειτινῶν, ὡς δεύτερος μὴν, τοῦ πρώτου ἀρχομένου ἀπὸ τῆς πρώτης μετὰ τὴν θερινὴν τροπὴν τοῦ ἡλίου νέας σελήνης, δὲν ἦτο δυνατόν ἢ νὰ συμπέσῃ ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει (ἀναλόγως τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἐτέθη ὁ ἐμβόλιμος μὴν πρὸς ἐναρμονισμὸν τοῦ σεληνιακοῦ ἔτους μετὰ τοῦ ἡλιακοῦ) πρὸς τὸν κατὰ τὸ σημερινὸν ἡμερολόγιον μῆνα Αὐγούστου⁴.

1. Κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Ginz el (ἔ.ἀ., τ. Ι', σ. 557), ἐπιβεβαιουμένων δι' ὅλων τῶν μετέπειτα γενομένων μαθηματικῶν καὶ ἀστρονομικῶν ὑπολογισμῶν. Ἀκριβέστερον ἀστρονομικῶς, θὰ ἔπρεπε νὰ λεχθῇ ὅτι αἱ πανσέληνοι, αἱ ὁποῖαι ἐνδιαφέρουν τὴν παρούσαν μελέτην πίπτουν, ἡ μὲν πρώτη μεταξὺ 21^{ης} καὶ 22^{ας} Ἰουλίου, ἡ δὲ δευτέρα μεταξὺ 19^{ης} καὶ 20^{ης} Αὐγούστου. Πρὸς εὐκολίαν καὶ ἐπειδὴ ὁ ἀστρονομικῶς ἀκριβὴς καθορισμὸς τῶν πανσελήνων τούτων δὲν ἔχει σημασίαν διὰ τὸ θέμα μας, ὑπολογίζομεν πάντοτε τὴν 21^{ην} Ἰουλίου καὶ τὴν 20^{ην} Αὐγούστου.

2. Βλ. κατωτ. ἐκτενῶς. Ὁ C a v a i g n a c (ἔ.ἀ., σ. 332-346 καὶ 383-395), στηριζόμενος εἰς ἴδιαν καὶ αὐθαίρετον ὑπόθεσιν ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 480 π.Χ. δὲν εἶχον ἐπέλθει διορθώσεις τῶν ἑλληνικῶν ἡμερολογίων δι' ἐμβολίων μηνῶν, μεταφέρει τὰ Κάρνεια καὶ τὰ Ὀλύμπια, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ τὴν μάχην τῶν Θερμοπυλῶν εἰς τὴν πανσέληνον τοῦ Ὀκτωβρίου! Τὰ ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ ἐκτιθέμενα ἀποκλείουν καθ' ὅλοκληρίαν τοιαύτην ὑπόθεσιν.

3. Πλουτ. Νικ. 28 : « Ἐκκλησίας δὲ πανδήμου .. γενομένης... Εὐρυκλῆς... ἔγραψε πρῶτον μὲν τὴν ἡμέραν ἐν ἣ τὸν Νικίαν ἔλαβον ἱερὰν ἔχειν... ἡμέρα δ' ἦν τετράς φθίνοντος τοῦ Καρνείου μηνός, ὃν Ἀθηναῖοι Μεταγειτινῶνα προσαγορεύουσι... ».

4. Ginz el, ἔ.ἀ., σ. 355. — Farnell, ἔ.ἀ., σ. 259.

Πράγματι ὁ Πλούταρχος ταυτίζει τὸν Κάρνειον πρὸς τὸν Μεταγειτιῶνα διὰ τὸ ἔτος 413 π.Χ., καθορίζων τὴν κατὰ τὸν μῆνα τοῦτον ἡμέραν τῆς τελικῆς καταστροφῆς τῆς Ἀθηναϊκῆς στρατιᾶς ἐν Σικελίᾳ καὶ τῆς αἰχμαλωσίας τοῦ Νικίου, ἡμέραν, τὴν ὁποίαν οἱ Συρακούσιοι ἐκήρυξαν ἱεράν. Ἡ ἡμέρα αὕτη, κατὰ τὸν Πλούταρχον, εἶναι ἡ 24^η τοῦ μηνὸς Καρνείου, ἡ ὁποία διὰ τὸ ἔτος 413 π.Χ. ἀντιστοιχεῖ ἀστρονομικῶς μὲν πρὸς τὴν 5^{ην} ἢ τὴν 6^{ην} Σεπτεμβρίου τοῦ σημερινοῦ ἡμερολογίου, κατὰ δὲ τὰ ἱστορούμενα ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου καὶ τοῦ Πλουτάρχου γεγονότα περὶ τὴν 16^{ην} Σεπτεμβρίου¹. Ἀληθὲς εἶναι ὅτι ὁ προσδιορισμὸς οὗτος τοῦ Πλου-

1. Θουκ. VII, 50, 4 : « καὶ μελλόντων αὐτῶν, ἐπειδὴ ἐτοῖμα ἦν, ἀποπλεῖν ἡ σελήνη ἐκλείπει » ἐτίγχανε γὰρ πανσέληνος οὕσα ». Ἡ πανσέληνος, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Νικίας ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν νὰ ἀποπλεύσῃ κρυφίως ἐν Συρακουσῶν, ἀλλ' ἐματαιώσῃ ταύτην ἔνεκα ἐκλείψεως τῆς σελήνης, χαρακτηρισθείσης ὑπὸ τῶν μάντεων ὡς δυσμενοῦς « διοσημίας », εἶναι ἡ τῆς 27^{ης} Αὐγούστου. Οἱ πλείστοι τῶν ἱστορικῶν, λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὰ ἐν συνεχείᾳ, ἐν βιβλ. VII, 50 καὶ συν., ἱστορούμενα ὑπὸ τοῦ Θουκ. (ναυμαχία λιμένος, μάχη στρατιᾶς καὶ ἐγκατάλειψις πλοίων, ὀκταήμερος πορεία κ.λ.π. Βλ. καὶ Διόδ. XIII, 12) τοποθετοῦν τὴν τελευταίαν μάχην παρὰ τὸν ποταμὸν Ἀσίναρον καὶ τὴν καταστροφὴν τῆς Ἀθηναϊκῆς στρατιᾶς περὶ τὰ μέσα Σεπτεμβρίου. (Βλ. G l o t z, ἔ.δ., τ. 2, σ. 702 καὶ συν. — G. G r u n d y, Thucydides and the history of his Age, τ. 2, Oxf. 1948, σ. 152 καὶ συν.). Ὁ Πλούτ. λέγει ὅτι ἡ ἡμέρα αὕτη ἦτο ἡ « τετράς φθίνοντος τοῦ Καρνείου », ἥτοι ἡ 24 τοῦ Καρνείου μηνός. Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ ἀρχαῖοι μῆνες ἦσαν σεληνιακοί, ἀρχίζοντες ἀπὸ τῆς νέας σελήνης οὕτως, ὥστε ἡ πανσέληνος συνέπιπτε πάντοτε πρὸς τὴν 14^{ην} ἢ τὴν 15^{ην} ἡμέραν αὐτῶν, ἡ 24^η Καρνείου δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀπέχη τῆς πανσέληνου, δηλὰ δὴ τῆς 27 Αὐγούστου, εἰμὴ 9 ἕως 10 ἡμέρας. Ἀλλ', ἐφ' ὅσον τὰ γινόμενα ἀπὸ τῆς ἐκλείψεως τῆς σελήνης μέχρι τῆς τελικῆς καταστροφῆς, ὡς ἱστοροῦνται ὑπὸ τοῦ Θουκ. καὶ τοῦ Πλουτ., ἀπαιτοῦν χρονικὸν διάστημα 17 μέχρι 18 ἡμερῶν, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Πλούτ. γράφων πέντε αἰῶνας μεταγενεστέρως, ὑπέπεσεν εἰς μικρὸν λάθος, κατὰ τὸν ὑπολογισμὸν τῶν ἀναμνηστικῶν ἐφορῶν τῶν Συρακουσίων. Πάντως, ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐνδιαφέρει διὰ τὸ θέμα ἡμῶν, εἶναι τὸ ἀναμφισβήτητον γεγονὸς ὅτι ἡ πανσέληνος τοῦ Καρνείου μηνός τοῦ ἔτους 413 π.Χ. συνέπιπτε πρὸς τὴν 27^{ην} Αὐγούστου. Ἀκόμη καὶ ἂν ὁ Πλούτ. δὲν ἐβεβαίωσεν ὅτι ὁ μὴν ἐκεῖνος ἦτο ὁ Κάρνειος, δὲν θὰ ἦτο εἰς ἡμᾶς ἐπιτετραμμένον νὰ ἀμφιβάλλωμεν περὶ τούτου. Διότι ὁ Κάρνειος ἦτο ὁ δεύτερος μὴν τοῦ Δωρικοῦ - Σπαρτιατικοῦ ἡμερολογίου, ὡς καὶ ὁ Ἀθηναϊκὸς Μεταγειτιῶν, ἐφ' ὅσον δὲ πανσέληνος ἦτο τὴν 27^{ην} Αὐγούστου, ἡ πρώτη ἡμέρα (νέας σελήνης) τοῦ μηνός τούτου ἦτο ἡ 12^η ἢ 13^η Αὐγούστου τοῦ Γρηγοριανοῦ ἡμερολογίου. Οὕτως ὁ προηγούμενος μὴν, πρῶτος τοῦ Σπαρτιατικοῦ ἡμερολογίου, ὡς ὁ ἀντιστοιχῶν πρῶτος τοῦ Ἀθηναϊκοῦ, ἤρχιζε τὴν 14^{ην} ἢ 15^{ην} Ἰουλίου, ἥτις ἦτο ἡ πρώτη νέα σελήνη ἀπὸ τῆς θερινῆς τροπῆς τοῦ ἡλίου (22 Ἰουνίου). Μόνον ἐν τῇ λίαν ἀπιθάνῳ περιπτώσει τῆς καθυστερήσεως τοῦ ἑναρμονίζοντος τὸ σεληνιακὸν πρὸς τὸ ἡλιακὸν ἔτος ἐμβολίου μηνός ἐπὶ χρονικὸν διάστημα τριετίας καὶ πλέον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐκφρασθῇ ὑπόθεσις ὅτι κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ὁ πρῶτος μὴν ἤρχιζε πρὸς τῆς θερινῆς τροπῆς (περὶ ἀρχαίων ἡμερολογίων καὶ ἐμβολίων μηνῶν βλ. κατωτ., σ. 30 καὶ συνέχ.). —

τάρχου ἀφορᾷ εἰς γεγονότα, τὰ ὅποια ἐσημειώθησαν 67 ἔτη βραδύτερον τῶν τοῦ 480 π.Χ., κατὰ δὲ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα παρέστη ἀνάγκη πολλῶν μεταρρυθμίσεων τῶν ἑλληνικῶν ἡμερολογίων διὰ τὸν ἐναρμονισμόν αὐτῶν πρὸς τὰς ἐποχὰς τοῦ ἡλιακοῦ ἔτους. Ὡσαύτως παρατηρεῖται ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου ταυτισμὸς τοῦ Καρνείου πρὸς τὸν Μεταγειτινῶνα τῶν Ἀθηνῶν ἀφορᾷ εἰς τὸ ἡμερολόγιον τῶν Συρακουσῶν καὶ οὐχὶ εἰς τὸ τῆς Σπάρτης. Ὅθεν οἱ ὑποστηρίζοντες ὅτι ἡ μάχη τῶν Θερμοπυλῶν ἐγένετο κατὰ τὴν πανσέληνον τοῦ Ἰουλίου καὶ οὐχὶ κατὰ τὴν τοῦ Αὐγούστου, δὲν κρίνουν τὴν πληροφορίαν ταύτην τοῦ Πλουτάρχου ὡς ἀσφαλὲς τεκμήριον διὰ τὸν ταυτισμὸν τοῦ Καρνείου μηνὸς τῆς Σπάρτης, κατὰ τὸ ἔτος 480, πρὸς τὸν ἀθηναϊκὸν Μεταγειτινῶνα τοῦ αὐτοῦ ἔτους¹.

Φρονοῦμεν ὅτι αἱ ἀντιρρήσεις αὗται εἶναι ἀβάσιμοι. Αἱ Συρακοῦσαι, κατ' ἐξοχὴν δωρική πόλις, ἠκολούθουν τὸ ἡμερολόγιον τῆς Σπάρτης, ἰδίᾳ δὲ διὰ τὸν Κάρνειον μῆνα, ἔνεκα χρονολογικοῦ ταυτισμοῦ τῶν καὶ ὑπ' αὐτῶν ἐορταζομένων Καρνείων. Ἐτι πλέον, κατ' Αὐγουστον τοῦ 480 τοῦ Γρηγοριανοῦ ἡμερολογίου, ἡμέρα πανσελήνου ἦτο ἡ 20ῇ τοῦ μηνός, ἥτοι ὑπάρχει θεωρητικὴ διαφορά μόνον πέντε ἡμερῶν ἀπὸ τῆς κατὰ τὸ Σπαρτιατικὸν ἡμερολόγιον 15ῆς Καρνείου ὥς καὶ τῆς κατὰ τὸ Ἀθηναϊκὸν 15ῆς Μεταγειτινῶνος ἡμέρας τῆς αὐτῆς πανσελήνου, ἡ δὲ διαφορά αὕτη σημειοῦται πέρα καὶ οὐχὶ πρὸ τῆς 15ῆς τοῦ Καρνείου ἢ Μεταγειτινῶνος. Κατ' ἀκολουθίαν, καὶ ἂν ἀκόμη δεχθῶμεν ὅτι ὑφίσταται λάθος ἡμερῶν τινῶν ὡς πρὸς τὸν ἀπόλυτον ταυτισμὸν Καρνείου καὶ Μεταγειτινῶνος, ἡ πανσέληνος τοῦ Αὐγούστου παραμένει ἐντὸς τῶν ταυτοσήμων τούτων μηνῶν.

Ἡ κατ' Αὐγουστον, ἐνίοτε δὲ καὶ κατὰ τὸ πρῶτον δεκαπενθήμερον τοῦ Σεπτεμβρίου, σύμπτωσις τοῦ Καρνείου μηνὸς διαπιστοῦται καὶ ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου, κατὰ τὴν ἀφήγησιν τῆς ἐκστρατείας τῶν Σπαρτιατῶν ἐναντίον τῶν Ἀργείων καὶ τῆς μάχης τῆς Μαντινείας, τοῦτο δέ, ἐξ ὧσων γνωρίζομεν, δὲν παρατηρήθη μέχρι σήμερον. Ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, οἱ Σπαρτιάται ἐξεκίνησαν διὰ τὴν ἐκστρατείαν «θέρους μεσοῦντος», ὅτε δὲ ἔφερον εἰς πέρας αὐτήν, ἐπέστρεψαν εἰς Σπάρτην, ἵνα ἐορτάσουν τὰ Κάρνεια². Ἄλλ' ἀπὸ τῆς ἐκκινήσεως μέχρι τῆς διεξαγωγῆς τῆς μάχης τῆς Μαντινείας καὶ τῆς ἐπιστροφῆς, παρήλθε χρονικὸν διάστημα περίπου ἑνὸς μηνός. Ἐὰν τὰ Κάρνεια ἐτελοῦντο κατὰ μῆνα Ἰούλιον, θὰ ἦτο ὅλως ἀδύνατον νὰ γράφῃ ὁ Θουκυδίδης ὅτι ἡ ἐκκίνησις (κατὰ μῆνα Μάϊον ἢ Ἰούνιον) ἐγένετο «θέρους μεσοῦντος». Ὡσαύτως ὁ Θουκυδίδης γράφει ὅτι μετὰ τὸν ἐορτασμόν τῶν Καρνείων οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐξεστράτευσαν πάλιν εἰς τὴν Τεγέαν «τοῦ ἐπιγιγνομένου χειμῶνος ἀρχομένου», ἐν ἄλλοις λόγοις ἅμα τῇ ἐνάρξει τοῦ

1. Βλ. κυρίως Beloch, ἔ.δ., II, I, σ. 43. — Labarbe, ἔ.δ., σ. 17.

2. Θουκ. V, 57 καὶ 76. Βλ. ἀνωτ., σ. 25.

χειμῶνος. Τοῦτο δύναται νὰ λεχθῇ μετὰ τὰς ἐφορτὰς τῶν Καρνείων, μόνον ἐὰν ὁ Κάρνειος μὴν συνέπιπτε κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο πρὸς τὰ τέλη Αὐγούστου μέχρις ἀρχῶν Σεπτεμβρίου, ἐν οὐδεμιᾷ δὲ περιπτώσει, ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ τοῦ Ἰουλίου.

Ἄλλ', ὡς ἐγράφη ἤδη, κατὰ τὸ ἔτος 480 π.Χ. συνέπιπτε πρὸς τὰ Κάρνεια ἡ 75^η Ὀλυμπιάς, ἡ δὲ τέλεσις τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων ἀπετέλεσε κώλυμα ἐγκαίρου ἀποστολῆς στρατευμάτων καὶ διὰ τοὺς λοιποὺς Πελοποννησίους¹, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ ὁ χρονολογικὸς καθορισμὸς τῆς κατὰ τὸ ἔτος 480 π.Χ. τελέσεως τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων ἔχει τὴν αὐτὴν πρὸς τὸν χρονολογικὸν καθορισμὸν τῶν Καρνείων σημασίαν, πρὸς ἐξακριβώσιν τῆς χρονολογίας τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν.

Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι ἴσχυε, κυρίως ἕνεκα τῆς ἀνάγκης καθορισμοῦ τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν καὶ τῶν ἐορταστικῶν περιόδων, τὸ ἡλιοσεληνιακὸν ἔτος, καταβαλλομένης προσπάθειάς ἐναρμονισμοῦ τὸ μὲν τοῦ διὰ τῶν κινήσεων τοῦ ἡλίου ᾠθυμιζομένου ἔτους, τὸ δὲ τῶν διὰ τῶν φάσεων τῆς σελήνης καθοριζομένων μηνῶν. Βασικὴ ἀρχὴ τῶν ἡλιοσεληνιακῶν ἡμερολογίων τῆς ἀρχαιότητος ἦτο ὅτι τὸ ἔτος ἔπρεπε νὰ ἀρχηται τὴν ἡμέραν τῆς πρώτης νέας σελήνης ἀπὸ τῆς θερινῆς τροπῆς τοῦ ἡλίου. Ἐπειδὴ δὲ ἕνεκα διαφορᾶς χρονικῆς διαρκείας μεταξὺ σεληνιακῶν καὶ ἡλιακῶν μηνῶν ἐσημειοῦτο ἐκτροπὴ ἐκ τῆς ἀρχῆς ταύτης, παρίστατο ἐκάστοτε ἀνάγκη «ἐμβολῆς» ἡμερῶν ἢ μηνῶν. Ἐν ἀρχῇ ἴσχυε τὸ σύστημα τῶν δεκαετηρίδων, δῆλα δὴ κατ' ἐναλλαγὴν ἐνὸς ἔτους 12 μηνῶν καὶ ἐτέρου 13 μηνῶν, ἐκ δὲ τῶν μηνῶν ἄλλοι ἦσαν «πλήρεις» (30 ἡμερῶν) καὶ ἄλλοι «κοῖλοι» (29 ἡμερῶν). Ἄλλ', ἐπειδὴ τὸ σύστημα τοῦτο ἐξέφευγε σημαντικῶς τοῦ ἡλιακοῦ ἔτους, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς 5^{ης} ἐκατονταετηρίδος ἐφηρμόσθη ἐν Ἑλλάδι καὶ εἰδικώτερον διὰ τὸ ἡμερολόγιον τῆς Ἡλίδος, ὅπερ ἦτο τὸ ἐπίσημον τῶν Ὀλυμπιάδων, τὸ σύστημα τῆς «ὀκταετηρίδος» ἐξ 96 σεληνιακῶν μηνῶν καὶ τριῶν «ἐμβολίμων», οἱ ὅποιοι εἶχον σκοπὸν νὰ διορθώσουν τὰς διαφορὰς μεταξὺ τῶν ἐκ τῶν κύκλων σελήνης μηνῶν καὶ τοῦ ἡλιακοῦ ἔτους. Οἱ δώδεκα σεληνιακοὶ μῆνες παρουσίαζον διαφορὰν 11 1/4 ἡμερῶν ὡς πρὸς τοὺς δώδεκα μῆνας τοῦ ἡλιακοῦ ἔτους, ἡ δὲ διαφορὰ αὕτη συμποσοῦται ἐντὸς ὀκταετίας εἰς 90 ἡμέρας, αἱ ὅποιαι ἀπῆρτιζον τοὺς τρεῖς «ἐμβολίμους μῆνας», προστιθεμένους συνήθως ὡς δευτέρους ἔκτους μῆνας κατὰ τὰ «ἐμβόλιμα ἔτη» (3^{ον}, 5^{ον} καὶ 8^{ον} τῆς δετηρίδος). Οἱ σεληνιακοὶ μῆνες, δι' ἀκριβῆ ἐναρμονισμὸν πρὸς τὰς φάσεις τῆς σελήνης, ἦσαν ἐναλλὰξ 29 ἡμερῶν (κοῖλοι) καὶ 30 ἡμερῶν (πλήρεις), οἱ δ' ἐμβόλιμοι πάντοτε 30 ἡμερῶν.

1. Ἡροδ. VII, 206: «ἦν γὰρ κατὰ τούτῳ Ὀλυμπιάς τούτοις τοῖσι πράγμασι συμπεσοῦσα». Καὶ ἐν VIII, 72 ταυτίζεται τὸ τέλος τῶν Καρνείων πρὸς τὸ τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων (Ὀλύμπια δὲ καὶ Κάρνεια παροικώκε). Βλ. ἀνωτ., σ. 21.

Ἀλλὰ καὶ τὸ ἡμερολόγιον τοῦτο παρουσίαζε σοβαράς, ἐκ τοῦ ὑπὸ τῶν τροπῶν τοῦ ἡλίου ὀυθμιζομένου ἢ ἄλλως « τροπικοῦ ἔτους » καλουμένου, ἀποκλίσεις, αἱ ὁποῖαι μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ηὔξανοντο καὶ καθίσταντο περισσότερον αἰσθηταί. Οὕτως, ἐνῶ ἡ ἐκ τροπικῶν ἐτῶν ὀκταετηρὶς ἀπληρτίζετο ἐκ 2922 ἡμερῶν, οἱ 99 μῆνες τῆς τακτῆς ὀκταετίας τοῦ ἡμερολογίου περιελάμβανον 2923 $\frac{1}{2}$ ἡμέρας, ἥτοι ἐντὸς 16 ἐτῶν ἐσημειοῦτο διαφορὰ ἀπὸ τῶν φάσεων τῆς σελήνης κατὰ 3 ἡμέρας. Ἡ βαθμιαία αὕτη ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ τακτοῦ ἔτους ἐντὸς 20 ὀκταετηρίδων (160 ἐτῶν) ἔφθανεν ἕνα πλήρη μῆνα, ἐν σχέσει πρὸς τὴν πρώτην ἡμέραν νέας σελήνης μετὰ τὰς θερινὰς τροπὰς, ἥτις ἔπρεπε νὰ χρησιμεύῃ καὶ ὡς πρώτη ἡμέρα τοῦ ἡλιοσεληνιακοῦ ἔτους, καὶ πρὸς διόρθωσιν πολλὰ πόλεις προσέθετον κατὰ 16 ἔτη τρεῖς ἡμέρας ἀνὰ τρεῖς κοίλους μῆνας, καθισταμένους οὕτω πλήρεις. Ὡσαύτως πολλὰ ἑλληνικὰ πόλεις περὶ τὸ ἔτος 430 π.Χ. διαπιστώσασαι ὅτι οἱ ἐσφαλμένοι ὑπολογισμοὶ καὶ αἱ ἐκάστοτε παρεμβολαὶ ἀπεμάκρυνον τὸ ἡμερολόγιόν των ἱκανὸν χρόνον ἀπὸ τῆς πρώτης μετὰ τὴν θερινὴν τροπὴν τοῦ ἡμερολογίου νέας σελήνης, ἀφῆρεσαν δολόκληρον μῆνα (ἕνα τῶν τριῶν ἐμβολίμων τῆς ὀκταετηρίδος), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον, ἀντὶ νὰ παγιώσῃ τὰξιν, ὠδήγησεν εἰς νέαν ἀναστάσιν.

Πρὸς ἄρσιν τῶν ἀνωμαλιῶν αὐτῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπέφερον μεγάλην σύγχυσιν κατὰ τὰς ἐορτὰς τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, ἔτι περισσότερον κατὰ τὰς πανελληνίους, ὁ Ἀθηναῖος ἀστρονόμος Μέτων μεταξὺ τῶν ἐτῶν 432-430 π.Χ. ἐπενόησε νέον ἡμερολογιακὸν σύστημα « ἐννεακαιδεκαετηρίδος » ἐκ 12 κοινῶν ἐτῶν καὶ 7 μετ' ἐμβολίμων (περιλαμβανόντων 13ον ἐμβόλιμον μῆνα). Ὁ Μέτων ὑπελόγισε τὸ τροπικὸν ἔτος πρὸς 365 $\frac{5}{19}$, ἐνῶ τὸ Αἰγυπτιακὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον ἀπετέλει τὴν βάσιν τοῦ ὑπολογισμοῦ τοῦ ἡλιακοῦ ἔτους ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ὑπελόγιζε τοῦτο πρὸς 365 $\frac{1}{4}$ ἡμέρας. Ὅθεν ἐντὸς τεσσάρων « ἐννεακαιδεκαετηρίδων » (76 ἐτῶν) παρίστατο ἀνάγκη προσθήκης μιᾶς ἡμέρας. Ὁ ἀστρονόμος Κάλλιπος ἐπέφερε πρὸς τοῦτο νέας τροποποιήσεις. Τὸ « παράτηγμα τοῦ Μέτωνος » ἢ ὁ « ἐνιαυτὸς τοῦ Μέτωνος » ἐφηρμόσθη ὑπὸ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τινων ἄλλων ἑλληνικῶν πόλεων.

Τὰ ἀνωτέρω ἀποδεικνύουν ὅτι ἐπεκράτει μεγάλη σύγχυσις ὡς πρὸς τὸ ἡμερολόγιον καὶ τὸν καθορισμὸν τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι, ἡ δὲ σύγχυσις αὕτη θέτει ἡμᾶς εἰς ἀδυναμίαν αὐστηροῦ χρονολογικοῦ ταυτισμοῦ πρὸς τὴν ἀναλογοῦσαν τοῦ σημερινοῦ Γρηγοριανοῦ ἡμερολογίου, ἔστω καὶ ἐπακριβῶς παραδεδομένης ἀρχαίας χρονολογίας. Ὡσαύτως ἀπὸ πόλεως εἰς πόλιν, ἕνεκα διαφορῶν τῶν ἀστρονομικῶν αὐτῶν παρατηρήσεων, αἱ ὁποῖαι ἐρρῦθμιζον τὸ σεληνιακὸν ἡμερολόγιον, ἕνεκα σπουδῆς ἢ καθυστερήσεως ἐφαρμογῆς τοῦ συστήματος ἐμβολίμων μηνῶν, ἡμερῶν, κλπ., ἐσημειοῦτο πολλάκις διαφορὰ. Ἐτι χεῖρον, καὶ αὐτὸς ὁ ἐπακριβὴς χρονολο-

γικός καθορισμός ιστορικού τινος γεγονότος ἢ θρησκευτικῆς ἐορτῆς ἔτους τινός, κατὰ δεδομένα ἐξ ἀρχαίων πηγῶν, δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ κατ' ἀναλογίαν πρὸς ἐπακριβῆ καθορισμὸν γεγονότος ἢ θρησκευτικῆς τελείας ἄλλου, ἰδίᾳ ἀπομεμακρυσμένου, ἔτους. Διότι, ἐὰν κατὰ τὸ ἔτος ἐκείνο καθυστέρησεν ἢ ἐγένετο ἡ παρεμβολή μηνός, ἢ ἐὰν ἐπετελέσθῃ διόρθωσίς τις ἀποκλίσεων, κλπ., δὲν δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἐγένετο ἐπακριβῶς τὸ ἴδιον, προκειμένου περὶ ἄλλου ἀπομεμακρυσμένου ἔτους, κατὰ τὸ ὅποιον ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ὁ κατὰ τὸ σημερινὸν ἡμερολόγιον χρονολογικὸς καθορισμὸς γεγονότων ἢ ἐορτῶν παρεμφερῶν. Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, μνημονεύοντες γεγονότα ἀπομεμακρυσμένα κατὰ δεκαετηρίδας ἢ καὶ αἰῶνας ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῶν καὶ παρέχοντες περὶ τούτων χρονολογικὰς ἐνδείξεις, βασίζονται εἰς τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν γράφουν, καὶ οὐδέποτε λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τὰς ἡμερολογιακὰς μεταβολάς, αἱ ὁποῖαι ἐμεσολάβησαν, τὰς περιόδους τῶν ἐμβολίμων μηνῶν, οἱ ὅποιοι μεταφέρουν αἰφνιδίως τὸν σεληνιακὸν μῆνα εἰς ἱκανὸν χρονικὸν διάστημα, κλπ. Ἐλέχθη ἤδη τοῦτο διὰ τὰ Κάρνεια¹, ἰσχύει δ' ἔτι περισσότερον προκειμένου περὶ τῶν Ὀλυμπίων. Οἱ ἐπὶ τούτων παραδεδομένοι μεταγενέστεροι χρονολογικοὶ καθορισμοί, ἀσαφεῖς αὐτοὶ καθ' ἑαυτούς, καθίστανται λίαν ἐπισφαλεῖς ἐκ τῶν ἀνωτέρω λόγων διὰ τὴν κατ' ἀναλογίαν χρῆσιν των ὡς πρὸς ἔτος 480 π.Χ. καὶ ἀπαιτοῦν ἐιδικὸν ἔλεγχον ἐν συσχετισμῷ πρὸς ἄλλας ἐκ τῆς ἀρχαιότητος παραδεδομένας πληροφορίας.

Ἡ ὀκταετία περιελάμβανε δύο ὀλυμπιακὰς τετραετηρίδας, ἐν ἀρχῇ ἐκάστης τῶν ὁποίων (ἐπομένως κατὰ τὸ πρῶτον καὶ πέμπτον ἔτος τῆς ὀκταετηρίδος) ἐτελοῦντο οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες. Ἵνα συμπληρωθῇ ὁ κύκλος τῶν 99 μηνῶν (96 τῶν 8 σεληνιακῶν ἐτῶν καὶ 3 ἐμβολίμων) τῆς ὀκταετηρίδος, ἡ πρώτη ὀλυμπιακὴ τετραετηρὶς περιελάμβανε 49 μῆνας καὶ ἡ δευτέρα 50. Τοῦτο ἐπεβάλλετο καὶ ἐκ τοῦ λόγου ὅτι ἡ μὲν πρώτη τετραετηρὶς περιελάμβανε ἕνα ἐμβολίμον μῆνα, ἡ δὲ δευτέρα δύο. Ὡς ἐκ τούτου οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες ἐτελοῦντο μὲν ἐν ἀρχῇ τῆς ὀλυμπιακῆς τετραετηρίδος, καὶ ἐν θερινῇ πάντοτε περιόδῳ, ἄλλοτε ὅμως ἐτελοῦντο κατὰ μῆνα Παρθενιώνᾳ καὶ ἄλλοτε κατὰ μῆνα Ἀπολλωνιώνᾳ, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει ἤρχιζον ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς πανσελήνου καὶ ἐπερατοῦντο ἅμα τῇ πανσελήνῳ².

Ἡ χρονικὴ διάρκεια τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων δὲν ἦτο ἡ αὐτὴ καθ' ὅλην τὴν ἀρχαιότητα, διότι, προστιθεμένων σὺν τῷ χρόνῳ νέων ἀγωνισμάτων, παρίστατο ἀνάγκη προσθήκης ἡμερῶν. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς 5ης

1. Βλ. ἀνωτ., σ. 26 καὶ συνέχ.

2. Σχόλ. Πινδ. Ὀλ. III, 35 : « ὅτι πανσελήνῳ ἀγεται ὁ Ὀλυμπιακὸς ἀγὼν... γίνεται δὲ ὁ ἀγὼν ποτὲ μὲν διὰ τεσσαράκοντα ἐννέα μηνῶν, ποτὲ δὲ διὰ πεντήκοντα, ὅθεν καὶ ποτὲ μὲν ἐν Ἀπολλωνίῳ μηνί, ποτὲ δὲ ἐν Παρθενίῳ ».

ἐκατονταετηρίδος, ἡ διάρχεια τῶν καθ' αὐτὸ ἀγώνων φαίνεται ὅτι ἦτο πενθήμερος. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Πινδάρου, ἥτις δὲν εἶναι ἀπομεμακρυσμένη τῆς 75ης Ὀλυμπιάδος τοῦ ἔτους 480 π.Χ., ἀναφέρεται ὡς πρώτη ἡμέρα ἡ 10^η καὶ ὡς τελευταία ἡ 16^η τοῦ μηνός. Ἀλλ' ἡ πρώτη ἦτο ἡμέρα προπαρασκευῶν καὶ καθαρισμοῦ τοῦ προγράμματος, ἡ δὲ τελευταία ἦτο ἡμέρα τελέσεως εὐχαριστηρίων θυσιῶν. Ἐπομένως οἱ ἀγῶνες ἤρχιζον τὴν 11^{ην} καὶ ἔληγον τὴν 15^{ην} ἡμέραν τοῦ σεληνιακοῦ μηνός, ἥτοι κατὰ τὴν πανσέληνον.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ πανσέληνος παρέχει εἰς ἡμᾶς τὸ τελικὸν ὄριον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου οἱ Πελοποννήσιοι θὰ ἠδύναντο νὰ στείλουν στρατεύματα εἰς Θερμοπύλαι, ἐὰν ὑπῆρχε καιρὸς, καὶ εἰς τὸν Ἰσθμόν, μετὰ τὴν ἀναγγελίαν τῆς ἐν Θερμοπύλαις συμβάσης καταστροφῆς¹. Ὡς πρὸς τὴν ἑναρξιν τῶν ἀγώνων, αὐτὴ ἔχει σχετικὴν μόνον σημασίαν διὰ τὸ θέμα μας, δεδομένου ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι θὰ ἠδύναντο νὰ χρησιμοποιήσουν ὡς πρόσχημα, ἵνα μὴ ἀποστείλουν δυνάμεις, ἀπλῶς τὴν ἀναμενόμενην τέλεσιν τῶν ἀγώνων, δηλὰ δὴ τὰς ἐν Ὀλυμπίᾳ προπαρασκευάς, τὴν ἐκ μακρινῶν περιφερειῶν μετάβασιν εἰς Ὀλυμπίαν, κλπ. Εἶδομεν ἤδη ὅτι οἱ Σπαρτιᾶται εἶχον προτάξει τὰ Κάρνεια, ἵνα ματαιώσουν ἐκστρατευτικὴν ἐπιχείρησιν, πολλὰς ἡδη ἡμέρας πρὸ τῆς ἐναρξεως αὐτῆς².

Ὁ Ἀπολλωνίων ἦτο ὁ δεύτερος μὴν τοῦ Αἰολοδωρικοῦ ἡμερολογίου τῆς Ἡλίδος, ὁ δὲ Παρθενίων ὁ τρίτος. Λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ ἰσχύον ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ ἑνθιμίζον τὴν περίοδον τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων ἡμερολόγιον τοῦτο ἤρχιζεν, ὡς καὶ πᾶν ἄλλο τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, ἀπὸ τῆς νέας μετὰ τὴν θερινὴν τροπὴν τοῦ ἡλίου σελήνης καὶ ὑπὸ τὴν προϋπὸθεσιν ὅτι τοῦτο δὲν εἶχε διαταραχθῇ σοβαρῶς, ἐνεκα ἀπομεμακρυσμένης χρήσεως ἐμβολίου μηνός, ὁ δεύτερος μὴν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρχηται κατὰ τὸ τρίτον ἢ μετὰ τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ Ἰουλίου καὶ νὰ λήγῃ κατὰ τὸ τρίτον ἢ μετὰ τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ Αὐγούστου. Ἀλλ', ἐὰν εἶχον παρέλθει ἐν τῇ δύο ἔτη ἄνευ ἐμβολίου μηνός, δυνατόν ὁ Ἀπολλωνίων νὰ προυχώρῃ ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου πρὸς τὸν Σεπτέμβριον. Κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Ginzl, ὁ ἐνωρίτατος Ἀπολλωνίων ἠδύνατο νὰ ἀρχίσῃ τὴν 23^{ην} Ἰουλίου καὶ ὁ βραδύτατος τὴν 22^{αν} Αὐγούστου, ἀντιστοίχως δὲ ὁ Παρθενίων³. Ὁ Ἀπολλωνίων ἀντεστοίχει πρὸς τὸν αἰτικὸν Μεταγειτιῶνα, ὁ δὲ Παρθε-

1. Βλ. ἀνωτ., σ. 22.

2. Βλ. ἀνωτ., σ. 25.

3. F. K. Ginzl, ἔ.ἀ., τ. II, σ. 355. Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἀπομάκρυνσις τῶν δύο τροπῶν (χειμερινῆς καὶ θερινῆς) τοῦ ἡλίου, τῶν ἑνθιμιζουσῶν τὰς τέσσαρας περιόδους τοῦ ἔτους, ἐκ τῶν σημερινῶν ἀντιστοιχῶν, ἀπομάκρυνσις σημαντικὴ διὰ τὸ ἀπὸ τοῦ 480 π.Χ. μέχρι σήμερον χρονικὸν διάστημα, δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν οὐδὲ περιλαμβάνεται εἰς τοὺς ὑπολογισμοὺς ἡμῶν, δεδομένου ὅτι ἀφορᾷ εἰς ἀόριστον τὸν τροπικὸν ἔτος μετὰ τῶν τεσσάρων ἐποχῶν αὐτοῦ.

νιὼν πρὸς τὸν Βοηδρομιῶνα. Δεδομένου ὅτι ὁ ἀττικὸς Μεταγαιτινῶν ἀντεστοίχει πρὸς τὸν σπαρτιατικὸν Κάρνειον, κατὰ τὸν ὁποῖον συμφώνως πρὸς τὴν σαφῆ καὶ ἀνεπίδεκτον ἀμφιβολίας μαρτυρίαν τοῦ Ἡροδότου, ἐτελοῦντο τὰ κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο συμπίπτοντα Κάρνεια¹, πρέπει νὰ λάβωμεν τὸν ὡσαύτως ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὸν Μεταγαιτινῶνα Ἀπολλωνιῶνα ὡς μῆνα τελέσεως τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων τοῦ ἔτους 480 π.Χ. Λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψιν τοῦ ἀνωτέρω ὑπολογισμοῦ ὁρίων ἐνάρξεως τοῦ Ἀπολλωνιῶνος (μεταξὺ 23ης Ἰουλίου καὶ 22ας Αὐγούστου), ἀποκλείεται ὅλως ἐξ αὐτοῦ ἡ πανσέληνος τῆς 21ης Ἰουλίου, ἐνῶ ἀντιθέτως περιλαμβάνεται ἀναγκαίως ἡ πανσέληνος τῆς 20ης Αὐγούστου.

Πρὸς ἀκριβέστερον καθορισμὸν τῶν ἀντιστοιχῶν μηνῶν τῆς Ἡλίδος, καθ' οὓς ἐτελοῦντο οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες, τοῦ Ἀπολλωνιῶνος καὶ τοῦ Παρθενιῶνος, ἔχομεν εἰδήσεις ἐκ τοῦ σχολιαστοῦ τοῦ Πινδάρου, ὅστις ταυτίζει τούτους πρὸς τοὺς αἰγυπτιακοὺς μῆνας Ὁῶθ καὶ Μεσωρί². Πρὸς κατὰ τὸ Ἰουλιανὸν ἡμερολόγιον χρονολογικὸν καθορισμὸν τῶν Αἰγυπτιακῶν αὐτῶν μηνῶν, πρέπει νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι ὁ σχολιαστὴς τοῦ Πινδάρου ἀνήκει εἰς τὴν περίοδον μετὰ τὴν 1ην μ.Χ. ἑκατονταετηρίδα. Ἐπομένως ὁ ὑπολογισμὸς αὐτοῦ δέον νὰ ἀναφέρηται οὐχὶ εἰς τὸ Αἰγυπτιακὸν ἡμερολόγιον τῆς 5ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος, ὁπότε οἱ μῆνες οὗτοι ἦσαν ἀπομεμακρυσμένοι τοῦ θέρους, ἀλλ' εἰς τὸ ἐπὶ Αὐγούστου ἀνασυσταθὲν Αἰγυπτιακὸν ἡμερολόγιον, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ μὴν Μεσωρί (ἢ Μεσορί) διήρκει ἀπὸ τῆς 25ης Ἰουλίου μέχρι τῆς 23ης Αὐγούστου, καὶ ὁ Ὁῶθ (ἢ Θῶθ) ἀπὸ 24ης Αὐγούστου μέχρι καὶ 22ας Σεπτεμβρίου³. Ἡ γνώμη αὕτη ἐνισχύεται καὶ ἐξ ἐτέρου χωρίου τοῦ σχολιαστοῦ τοῦ Πινδάρου, καθ' ὃ οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες διεξήγοντο κατὰ τὸν 8ον μῆνα ἀπὸ τῆς χειμερινῆς τροπῆς τοῦ ἡλίου,

1. Βλ. ἀνωτ., σ. 27.

2. Σχόλ. Πινδ. Ὀλ., III, 5A : « Παρθενίου ἢ Ἀπολλωνίου μηνός, παρ' Αἰγυπτίοις Ὁῶθ ἢ Μεσορί... »

3. K. Beloch, ἔ.δ., τ. I, 2 (1926), σ. 139. Ὁ Beloch, ἵνα στριψεῖ τὴν γνώμην του ὅτι οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες τοῦ ἔτους 480 π.Χ. (καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ μάχη τῶν Θερμοπυλῶν) ἐγένοντο κατὰ τὴν πανσέληνον τοῦ Ἰουλίου, ἐκφέρει τὴν γνώμην ὅτι ὁ ἀπόλυτος ταυτισμὸς τοῦ Παρθενιῶνος πρὸς τὸν μῆνα Μεσωρί καὶ τοῦ Ἀπολλωνιῶνος πρὸς τὸν Ὁῶθ δὲν εἶναι ἀκριβής, ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑπολογίσωμεν τὸν μὲν Παρθενιῶνα ὡς συμπίπτοντα περίπου πρὸς τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ μηνός Ἐπίφι καὶ τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ μηνός Μεσωρί, τὸν δὲ Ἀπολλωνιῶνα πρὸς τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ μηνός Μεσωρί καὶ τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ μηνός Ὁῶθ. Οὕτως, δι' ἐποχὴν τελέσεως τῶν ἀγώνων τοῦ 480 π.Χ. ἐμπίπτει καὶ ἡ πανσέληνος τῆς 21ης Ἰουλίου, τὴν ὁποίαν προτιμᾷ διὰ τὴν μάχην τῶν Θερμοπυλῶν. Πλὴν πρόκειται περὶ ἀπλῆς ὑποθέσεως, μὴ στηριζομένης εἰς τινὰ πηγὴν καὶ ἐξαχθείσης ὑπὸ τοῦ συγγραφέως πρὸς στήριξιν τῶν ἰδίων γνωμῶν.

οὗτος δὲ εἶναι ὁ Αὐγούστος¹. Καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ σχολιαστοῦ τούτου μὲν καθορισμὸς κατωτέρου ὁρίου « ἀρχομένης τῆς ὁπώρας », εἶναι λίαν ἀσαφής, ἐξαρθόμενος ἐκ πλείστων παραγόντων, ὡς εἶναι τὸ ἐγγὺς ἡ ἀπομεμακρυσμένον τοῦ ἐμβολίου μῆνός, τὸ εἶδος τῶν ὁπωρῶν, ἡ ἑλληνικὴ περιφέρεια, ἡ ὁποία λαμβάνεται ὑπ' ὅσιν διὰ τὴν πρώϊμον ἢ ὅσμιον ὠρίμασιν τῶν ὁπωρῶν, κλπ. Ἀλλ' ὡς πρὸς τὸ τιθέμενον τελευταῖον ὄριον τῆς ἀνόδου τοῦ Ἀρκτούρου, ἥτις διὰ τὸ γεωγραφικὸν πλάτος τῆς Ὀλυμπίας 37°40' ἦτο ὁρατὴ κατὰ τὸ ἔτος 500 π.Χ. τὴν 18ην Σεπτεμβρίου, ὁ προσδιορισμὸς οὗτος, ἔστω καὶ κατὰ προσέγγισιν, συμβιβάζεται πρὸς τὸ τέλος περὶ τοῦ μηνὸς Παρθενιώνας - Ὡθή.

Ἐλέχθη ἤδη ὅτι ἔνεκα τῆς καθ' ἑκατέραν τετραετίαν τῆς ὀκταετίας ἐναλλαγῆς 49 καὶ 50 σεληνιακῶν μηνῶν, οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες συνέπιπτον ἄλλοτε πρὸς τὸν Ἀπολλωνιῶνα, τὸν δεύτερον, καὶ ἄλλοτε πρὸς τὸν Παρθενιῶνα τὸν τρίτον μῆνα τοῦ ἡμερολογίου τῆς Ἥλιδος, τοῦ Ἀπολλωνιῶνος ἀντιστοιχοῦντος πρὸς τε τὸν Κάρνειον τῆς Σπάρτης καὶ τὸν Μεταγεινιῶνα τῶν Ἀθηνῶν. Ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ἐναλλαγὴ ἐγένετο κανονικῶς κατὰ τὰς ἐναλλαγὰς περιτοῦ καὶ ἀρτίου ἀριθμοῦ Ὀλυμπιάδων, τῶν περιττῶν γινόμενων κατὰ τὴν πανσέληνον τοῦ Ἀπολλωνιῶνος καὶ τῶν ἀρτίων κατὰ τὴν τοῦ Παρθενιώνας. Οὕτως ἡ 75ῃ Ὀλυμπιάς, ἡ τοῦ ἔτους 480 π.Χ., ὡς περιτοῦ ἀριθμοῦ πρέπει νὰ ἐτελέσθῃ κατὰ τὸν δεύτερον μῆνα τοῦ ἡμερολογίου τῆς Ἥλιδος Ἀπολλωνιῶνα. Τοῦτο ἔκ τινων ἐνδείξεων, παρεχομένων ἐξ ἄλλων τινῶν, μνημονευομένων ὑπὸ τῶν ἀρχαίων πηγῶν, Ὀλυμπιάδων, φαίνεται λίαν πιθανόν, ἂν καί, λαμβανομένης ὑπ' ὅσιν τῆς ἐκ τῶν ἐμβολίων μηνῶν ἀταξίας, δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιον ὅτι ἐτηρεῖτο ἀπαρεγκλίτως². Ἀλλοστε τοῦτο ἡδύνατο καὶ νὰ μὴ μεταβάλλῃ τὴν κατάστασιν ὡς

1. Σχόλ. Πινδ. Ὀλ., III, 33A : « ἄρχειν νομηνίαν μηνὸς δεσ Θωσθυιδίς ἐν Ἥλιδι ὀνομάζεται, περὶ δὲ τροπαὶ ἡλίου γίνονται χειμεριναί » καὶ τὰ Ὀλύμπια ἄγεται ἡ μὴνὶ ἐνὸς δὲ ὄντος διαφέροντων τῇ ὥρᾳ, τὰ μὲν ἀρχομένης τῆς ὁπώρας, τὰ δὲ ὑπ' αὐτὸν τὸν Ἀρκτούρον ».

2. Βλ. τὰ σχετικὰ, λίαν ἄλλωστε ἀσαφὴ καὶ ἀβέβαια, ἐξ ἀρχαίων πηγῶν δεδομένα παρὰ Nissen, Über Tempelorientierung, Rh. Mus., τ. XL, 1885, σ. 352 καὶ συν., καὶ Beloch, ἔ.δ., σ. 139 καὶ συν. Κυρίως ἡ ἀντιλογία τῶν δύο τούτων Γερμανῶν σοφῶν περιστρέφεται περὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν μνημονευθέντων χωρίων τοῦ σχολιαστοῦ τοῦ Πινδάρου καὶ τοῦ Ἡροδότου, ὡς καὶ τινων θεωρουμένων ὡς ἐνδείξεων παρὰ Θουκ. III, 15, 2 περὶ τῆς 88ης Ὀλυμπιάδος (428 π.Χ.), ἐορτασθείσης πρὸ τοῦ τρυγητοῦ. Ὁσαύτως τὸ κατ' Αὐγούστον τοῦ 44 π.Χ. ταξίδιον τοῦ Κικέρωνος (Att., XVI, 7) εἰς τὴν Ἑλλάδα χάριν τῆς 184ης Ὀλυμπιάδος τοῦ ἔτους 44 π.Χ., ἡ ὁποία, ὡς ἀρτίου ἀριθμοῦ, θὰ ἔπρεπε νὰ συμπίπτῃ πρὸς τὸν τρίτον μῆνα, ἐπέτρεψε τὴν γνώμην ὅτι ἡ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο πανσέληνος τῆς 29ης Αὐγούστου ἀνῆκεν εἰς τὸν τρίτον τοῦτον μῆνα. Ἀλλ' ἐξετάσαμεν ἤδη τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους τοιαῦτα δεδομένα, ἰδίᾳ ἀναφερόμενα εἰς δεκαετηρίδας καὶ ἑκατονταετηρίδας μετὰ τὴν

πρὸς τὸ σήμερον ἰσχύον ἡμερολόγιον. Διότι, ἂν λάβωμεν ὡς ἀρχὴν τὸ παραδιδόμενον ὅτι οἱ τρεῖς ἐμβόλιμοι μῆνες τῆς ὀκταετηρίδος ἐτίθεντο ὡς δεύτεροι ἕκτοι μῆνες κατὰ τὸ τρίτον, τὸ πέμπτον καὶ τὸ ὄγδοον ἔτος ταύτης, ἐν μὲν τῇ πρώτῃ ὀλυμπιάδι τῆς ὀκταετηρίδος ὁ ἐμβόλιμος μὴν ἔχει τεθῆ μόλις 8 μῆνας προηγουμένως (κατὰ τὸ προηγηθὲν 8ον ἔτος τῆς προηγηθείσης ὀκταετηρίδος), καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ ὀλυμπιάδι (5ον ἔτος ὀκταετηρίδος) ἡ παρεμβολὴ πρόκειται νὰ γίνῃ μετὰ τέσσαρας μῆνας, ἡ δὲ γενομένη τοῦ 3ου ἔτους εἶναι ἤδη ἱκανῶς ἀπομεμακρυσμένη. Κατ' ἀκολουθίαν, ἐν τῇ δευτέρᾳ ταύτῃ περιπτώσει, ὁ σεληνιακὸς μὴν τοῦ ἀρχαίου ἡμερολογίου ἔχει τόσον ἀπομακρυνθῆ τοῦ τροπικοῦ ἔτους, ὥστε δυνατόν ἢ κατὰ τὸ σύγχρονον Γρηγοριανὸν ἡμερολόγιον ὑπολογιζομένη πανσέληνος νὰ εἶναι ἡ αὐτὴ τῆς τε 1ης καὶ τῆς 2ας Ὀλυμπιάδος τῆς αὐτῆς ὀκταετίας.

Ὁ Beloch, ἐν τῇ ἀπορίᾳ ἀσφαλῶν δεδομένων πρὸς ὑποστήριξιν τῆς γνώμης αὐτοῦ περὶ τῆς πανσέληνου τοῦ Ἰουλίου ὡς βάσεως διὰ τὸν χρονολογικὸν καθορισμὸν τῶν Ὀλυμπίων τοῦ 480 π.Χ., καὶ κατ' ἀκολουθίαν τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν, ἀποδίδει θεμελιώδη σημασίαν εἰς μίαν φράσιν τοῦ Ἡροδότου « ἦν μὲν τῆς ὥρης μέσον θέρος »¹. Ἐὰν ὁ Ἡρόδοτος ἔλεγε τοῦτο, προκειμένου περὶ τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων, τὸ πρᾶγμα θὰ ἦτο ξεεταστέον. Ἀλλ' ὁ Ἡρόδοτος χρησιμοποιεῖ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦτον, ὅτε ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἐπισυμβάσης ἐν ταῖς Ἀρέταις θυέλλης, ἣτις ἐπέφερε καταστροφὰς εἰς τὸν Περσικὸν στόλον. Ὅθεν ἡ σημασία τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦτου ἀναφέρεται οὐχὶ εἰς πραγματικὰ καὶ χρονολογικὰ καθωρισμένα γεγονότα, ἀλλ' εἰς μετεωρολογικὰ φαινόμενα, περὶ δὲ ταύτης θέλομεν ὁμιλήσει ἐκτενῶς ἐν τῇ οἰκείᾳ θέσει².

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω συνάγομεν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Ὀλυμπιάς τοῦ ἔτους 480 π.Χ. συμπίπτει πρὸς τὴν κατὰ τὸ σημερινὸν ἡμερολόγιον πανσέληνον τῆς 20ης Αὐγούστου, ἀποκλειομένης τῆς πανσέληνου τῆς 21ης Ἰουλίου. Ἄλλως τε ἡ κατ' Αὐγουστον ἢ, ἐνίοτε καὶ κατὰ τὸ πρῶτον 15μερον Σεπτεμβρίου, τέλεις τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων εἶναι καὶ σύμφωνος πρὸς πάντα τὰ ἐκ τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ βίου δεδομένα. Οἱ θεαταὶ παρηκολούθουν ἀσκεπεῖς τοὺς ἀγῶνας. Πολλοὶ τούτων ἐνεθυμοῦντο μετὰ τρόμου τὸν καύσωνα τοῦ Αὐγούστου ἢ τοῦ Σεπτεμβρίου. Ἀλλὰ κυρίως ὁ φλογερὸς ἥλιος τοῦ Ἰουλίου θὰ ἦτο ἀνυπόφορος δι' αὐτοὺς. Λίαν ὀδυνηρὰ θὰ ἦτο προσέτι καὶ ἡ πορεία πρὸς ἐξ ἀπομεμακρυσμένων μερῶν μεταβάσιν εἰς Ὀλυμπίαν καὶ ἐπιστροφὴν ἐν μηνὶ Ἰουλίῳ. Ἐπὶ πλέον, ἐὰν ὁ τρυγητὸς

¹ Ὀλυμπιάδα τοῦ 480 π.Χ., εἶναι λίαν ἐπισηφαλὴ καὶ ἀβέβαια, ἐπιτρέποντα εἰς τοὺς νεωτέρους συγγραφεῖς κατ' ἀρέσκειαν ἐρμηνείας πρὸς ὑποστήριξιν ἰδίων ἀπόψεων.

1. Ἡροδ. VIII, 12.

2. Βλ. κατωτ. ἐν συμπεράσματι τῶν περὶ τῆς ἐν Ἀρέταις θυέλλης.

δὲν ἔχῃ συντελεσθῇ κατ' Αὐγουστον, πάντως ἔχει περατωθῇ ὁ θερισμὸς καὶ ἡ συγκομιδὴ πολλῶν ἄλλων καρπῶν, τοῦτο δὲ συνετέλει τὰ μέγιστα εἰς τὴν προσέλκυσιν περισσοτέρου ἐκ πάσης γωνίας ἑλληνικῆς κόσμου εἰς Ὀλυμπίαν.

Πρόσφατος μελέτη τοῦ Jules Labarbe ἀποσκοπεῖ κατὰ τρόπον λίαν εὐφυᾶ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ τελευταία μάχη τῶν Θερμοπυλῶν ἐγένετο περὶ τὴν 3ῃν Αὐγούστου¹. Τὴν προσοχὴν τοῦ Labarbe ἐκίνησεν ἐν τῶν «στρατηγημάτων» τοῦ Πολυαίνου, τὸ ὁποῖον εἶχε παρῆλθαι σχεδὸν ἀπαράτηρητον μέχρι σήμερον. Πράγματι, ὁ Πολύαινος εἰς τὰ «στρατηγήματα» παραθέτει τρία ἀνέκδοτα σχετικὰ πρὸς τὴν μάχην τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τὸν Λεωνίδα. Εἰς τὸ δεύτερον τούτων γράφει ὅτι, κατ' ὃν χρόνον ὁ Λεωνίδας παρεσκευάζετο νὰ δώσῃ μάχην, ἀντελήφθη ὅτι νέφη προσηνύοντα θύελλαν συνεσφραγεύοντο εἰς τὸν ὀρίζοντα. Τότε (προφανῶς ἐκ φόβου, μήπως τοῦτο ποίησιν τοὺς συμπολεμιστὰς αὐτοῦ) διεβεβαίωσε τοὺς ἀρχηγοὺς ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήσσωται διὰ τὰς ἀστραπὰς καὶ τὰς βροντὰς (ἂν καὶ ἦτο θέρος), διότι ταῦτα συνέβαινον ἀπαραιτήτως κατὰ τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐκινεῖτο τὸ ἄστρον («ἀστρου κινουμένου»). Πράγματι, λέγει, ὁ Labarbe, εἰς τοὺς φανέντα τότε σημεῖα τῶν οὐρανῶν ἐνίσχυσαν τὸ θάρρος καὶ τὴν πρὸς μάχην προθυμίαν τῶν πολεμιστῶν τοῦ Λεωνίδου, ἐνφ, ἀντιθέτως, εἰς τοὺς ἀντιπάλους προυξένησαν κατάπληξιν καὶ προυκάλεσαν ἀπροθυμίαν πρὸς τὸν κίνδυνον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐγένετο ἀφορμὴ τῆς ἥττης τῶν².

Ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν μαχῶν τῶν Θερμοπυλῶν, ἐσημειώθη σφοδρὰ θύελλα μετὰ βροντῶν, καταρρακτώδους βροχῆς, ἀνέμου καὶ θαλασσοταραχῆς εἶναι καλῶς γνωστὸν ἐκ παραστατικωτάτης ἀφηγήσεως τοῦ Ἡροδότου³. Τὴν ἀφήγησιν αὐτὴν ἐν ταῖς γενικαῖς γραμμαῖς ἐπαναλαμβάνει ἡ ἐπιβεβαιοῖ καὶ ὁ Διόδωρος⁴. Ὡς ἀσυνήθης διὰ τὴν ἐποχὴν ἡ θύελλα αὕτη, προκαλέσασα τὴν καταστροφὴν μέρους τοῦ Περσικοῦ στόλου παρὰ τὰς Ἀρέτας, καὶ τὴν ὀλικὴν καταστροφὴν τῆς περιπελοῦσης τὴν Εὐβοίαν περσικῆς μοίρας, συνέβαλε σπουδαίως εἰς τὴν νικηφόρον συνέχισιν τοῦ ναυτικοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον. Οἱ Ἕλληνες ἀπέδωκαν ταῦτα εἰς θεῖαν πρόνοιαν⁵.

1. Labarbe, ἔ.ἀ., σ. 1-25.

2. Πολυαίνου στρατηγήματα, 1, 32, 2, «Λεωνίδας μάχην συνάπτειν μέλλων, ὁρῶν νεφέλας χειμερίους ἀλιζομένας, πρὸς τοὺς ἡγεμόνας ἔφη ὡς οὐ χρή θανατῆσαι ἀστραπῶν καὶ βροντῶν γιγνομένων· ἀνάγκη γὰρ αὐτὰ συμβαίνειν, ἀστρου κινουμένου. Πολλῶν οὖν διοσημιῶν γιγνομένων, οἱ μὲν τοῦ Λεωνίδου προῖδόντες τὸ μέλλον θαυροῦντες ἠπείγοντο, οἱ πολέμιοι δὲ ἐκπλαγέντες ἄθυμοι πρὸς τὸν κίνδυνον ἐγένοντο καὶ παρὰ τοῦτο ἡττήθησαν».

3. Ἡροδ. VIII, 12-13. Βλ. κατωτ. σ. 48 καὶ ἐ. λεπτομερῶς τὰ τῆς θυέλλης ταύτης.

4. Διοδ. XI, 13, 1. Βλ. καὶ κατωτ. σ. 48, σημ. 1.

5. Ἡροδ. VIII, 13, «ἐποιετό τε πᾶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ, ὅπως ἂν ἐξισθθεῖν τῷ Ἑλληνικῷ τὸ Περσικὸν μηδὲ πολλῷ πλέον εἴη». Βλ. καὶ Διόδ., ὡς ἄνωτ.

Ἄλλ' ὁ Labarbe ἀπέδωκε κυρίως σημασίαν εἰς τὴν φράσιν τοῦ Πολυαίνου « ἄστρον κινουμένου » καὶ εἰς αὐτὴν στηρίζει τὸν χρονολογικὸν καθορισμὸν τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν. Ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Πολύαινος ὡς « ἄστρον κινούμενον » ὑπονοεῖ τὸν Σείριον, τὸ λαμπρότερον ἄστρον τοῦ ἀστερισμοῦ τοῦ Κυνός. Στηριζόμενος εἰς τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ F. K. Ginzl¹, καθορίζει τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Σειρίου ὡς κινουμένου ἄστρου εἰς τὸν οὐρανὸν τῶν Θερμοπυλῶν (γεωγρ. πλ. 38° 50' Β.) τὴν 29ῃν πρὸς τὴν 30ῃν Ἰουλίου. Ἐκ τούτου ἐξάγει τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Λεωνίδας ἀπηνθύνθη πρὸς τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἀρχηγοὺς τῶν συμμαχικῶν στρατευμάτων, ἵνα ἀποσοβήσῃ τὴν ἐκπληξίν των ἐκ τῆς οὐχὶ συνήθους κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν θυέλλης μετὰ βροντῶν καὶ ἀστραπῶν, ἀποδίδων ὁ ἐρευνητῆς οὗτος τὰ φαινόμενα αὐτὰ τῶν οὐρανῶν εἰς τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Σειρίου, τὴν 30ῃν ἢ 31ῃν Ἰουλίου. Τιθεμένου δὲ ὡς βασικοῦ δεδομένου ὅτι αἱ « διοσημῖαι » αὐταὶ καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Λεωνίδου ἐκμετάλλευσίς των πρὸς ἐνθάρρυνσιν τῶν συμπολεμιστῶν του ἐγένοντο ὀλίγον πρὸ τῆς ἐνάρεξως τοῦ τριμήρου ἀγῶνος, καθορίζει ὡς ἡμέραν τελευταίας μάχης τῶν Θερμοπυλῶν τὴν 3ῃν Αὐγούστου.

Φρονοῦμεν ἀδιστακτικῶς ὅτι ἡ ὅλη αὐτὴ ἐπὶ ἀστρονομικῶν καὶ μετεωρολογικῶν δεδομένων πλοκὴ πρὸς χρονολογικὸν καθορισμὸν τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν, παρὰ τὴν εὐφυᾶ προσαρμογὴν αὐτῆς, στερεῖται πάσης ἱστορικῆς βάσεως. Ὁ Πολύαινος, συγγραφεὺς τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος καὶ συλλογεὺς ἀνεκδότων, τῶν περισοτέρων τῶν ὁποίων ἡ ἱστορικὴ ἀξία εἶναι πλέον ἢ ἀμφίβολος, ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πηγὴ ἱστορικῶν γεγονότων τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, ἐφ' ὅσον τὰ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενα δὲν βεβαιοῦνται ἐξ ἄλλων, ἱστορικῶν μαρτυριῶν. Ὁ Ἡρόδοτος οὐδὲν λέγει περὶ τούτου, οὐδὲν δὲ προφανῶς τὸ σχετικὸν περιεῖχeto καὶ εἰς τὰς πηγάς, ἐκ τῶν ὁποίων ἦντλησαν ὁ Διόδωρος καὶ ὁ Πλούταρχος. Ἀδυνατοῦμεν νὰ πιστεύσωμεν ὅτι παρόμοιον καὶ τόσον σημαντικὸν διὰ τὴν ἱστορικὴν ἀφήγησιν τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν γεγονός, τοῦ ὁποίου ἀναμφιβόλως παρέστησαν μάρτυρες πάντες οἱ ἀποχωρήσαντες τὴν τελευταίαν ἡμέραν τῆς μάχης καὶ διασωθέντες σύμμαχοι, ἰδίᾳ δὲ οἱ ἀρχηγοί, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπηνθύνeto ὁ Λεωνίδας, θὰ ἀπεσιωπᾶτο ὑπὸ πάντων τῶν διασωθέντων ἱστορικῶν συγγραφέων καὶ θὰ διεσφύζeto ἐν συλλογῇ ἱστορικῶν ἀνεκδότων, γραφεῖσθαι ἐξ καὶ πλέον αἰῶνας βραδύτερον! Ἀγόμεθα δὲ νὰ πιστεύσωμεν ὅτι πρόκειται περὶ λίαν μεταγενεστέρου θρύλου ἐκ τῶν ἀφθόνων περὶ τὰ μέγιστα ἐθνικὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ πηγὴ τοῦ θρύλου τούτου, ἐκ τοῦ ὁποίου ἦντλησεν ἢ τὴν ὁποίαν μετεσχημάτισεν αὐτοβούλως ὁ Πολύαινος, πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν οὐχὶ

1. F. K. Ginzl, ἔ.δ., τ. II, σ. 521.

συνήθη διὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν καταιγίδα, ἡ ὁποία ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους ἐκ τῆς ἀφηγήσεως τοῦ Ἡροδότου, καὶ εἰς τὴν θείαν ἐπέμβασιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπεδόθη ὑπὸ τὴν Ἑλλήνων, κυρίως ἔνεκα τῶν καταστροφῶν, τὰς ὁποίας ὑπέστησαν ἐξ αὐτῆς οἱ Πέρσαι.

Ἄλλ', ἀφίνοντες κατὰ μέρος τὸ ἐκ silentio ἐπιχείρημα τοῦτο, τῆς σιωπῆς ἀπασῶν τῶν πρὸ τοῦ Πολυαίνου πηγῶν, ἐκ τῆς ἐν τῇ οὐσίᾳ ἑξετάσεως τοῦ ἀνεκδότου τούτου, καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι οὐδὲν ἱστορικὸν στοιχεῖον παρέχει αὕτη πρὸς καθορισμὸν τῆς 3ῆς Αὐγούστου ὡς τελευταίας ἡμέρας τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν. Ὁ Πολύαινος γράφει « ἄστρου κινουμένου », ἄνευ ἄρθρου, ἥτοι ἀορίστως, ἐνῶ, ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ τοῦ Σείριου, καθοριζομένου τυχὸν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἢ εἰς τὴν λαϊκὴν γλῶσσαν ὡς « κινουμένου ἄστρου », ἔπρεπεν ἀπαραιτήτως πρὸς ἔνδειξιν τούτου νὰ εἶχε προταγῇ τὸ ἄρθρον (τοῦ ἄστρου κινουμένου)¹. Διὰ τὴν δὲ πρέπει νὰ ἀποδῶσωμεν μόνον εἰς τὸν Σείριον (ὅστις ἄλλωστε δὲν εἶναι κινούμενον ἀλλ' ἀπλανὲς ἄστρον) τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ « κινουμένου ἄστρου », ἐνῶ ὑπάρχουν πολλὰ ἄλλα καὶ οὐχὶ ὑπολειπόμενα εἰς λαμπρότητα, ἄστρα εἰς τὸ στερέωμα, δὲν γνωρίζομεν². Ἐξ ἄλλου οὐδὲν ἀπολύτως λέγεται περὶ ἀποδόσεως τοιούτων ἰδιοτήτων καὶ συμπτώσεως « διοσημιῶν », ἐκ θυελλῶν, κλπ., εἰς τὸν Σείριον, οὐδὲ γενικώτερον εἰς τὸν ἀστερισμὸν τοῦ Κυνός. Ἀκριβῶς δέ, διότι ὁ ἀστερισμὸς οὗτος συμπίπτει πρὸς θερινὴν περίοδον, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ καταιγίδες μετὰ βροντῶν καὶ ἀστραπῶν δὲν ἀποκλείονται μὲν, ἀλλὰ δὲν εἶναι τι τὸ σύνθηρες, ἐὰν ἐπιστεύετο πράγματι ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων τοιοῦτόν τι, δὲν θὰ παρήρχετο ἐν σιωπῇ ὑπὸ πασῶν τῶν ἀρχαίων

1. Ἀληθὲς εἶναι ὅτι ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων πολλάκις γίνεται χρῆσις γενικῆς ἀνάρθρωτος διὰ τὴν σελήνην καὶ τὸν ἥλιον (σελήνης κινουμένης, ἡλίου ἀνίσχοντος, κλπ.). Ἄλλα προκειμένου περὶ τοῦ ἡλίου ἢ τῆς σελήνης δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ σύγχυσις, ὡς θὰ συνέβαινεν, ἂν ἐγένετο χρῆσις ἀνάρθρωτος γενικῆς προκειμένου περὶ τινος ἄστρου τοῦ στερεώματος.

2. Αἱ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα γενομένηαι ἀστρονομικαὶ παρατηρήσεις ὑπὸ τοῦ Εὐκλείδους, τοῦ Εὐδόξου, τοῦ Δοσιθέου, τοῦ Δημοκρίτου τοῦ Ἀβδηρίτου, τοῦ Λαυρεντίου Ἀνδοῦ, τοῦ Ἀετίου, καὶ πρὸ πάντων τοῦ Πτολεμαίου, μνημονεύουν χρονολογικῶς πλείστας ἐμφανίσεις ἢ ἀνόδους εἰς τὸ στερέωμα « λαμπρῶν ἄστρον ». Κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τοῦ Ἰουλίου, ἐνῶ μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Πτολεμαίου ἡ ἀνόδος τοῦ Κυνός, γίνεται ὑπ' αὐτοῦ λόγος περὶ τοῦ λάμποντος ἄστρου τοῦ Ἀετοῦ καὶ τοῦ λάμποντος ἄστρου τοῦ ἀστερισμοῦ τῶν Ἰχθύων, ὑπὸ δὲ τοῦ Ἀνδοῦ περὶ ἀνόδου λάμποντος ἄστρου εἰς τὸ στήθος τοῦ Λέοντος. Κατὰ τὴν 20ὴν Αὐγούστου ἡ ἐγγὺς ταύτης (ὅπου ἡμεῖς τοποθετοῦμεν τὴν μάχην τῶν Θερμοπυλῶν), ὁ Πτολεμαῖος μνημονεῖ τὴν ἀνόδον τοῦ λάμποντος ἄστρου τοῦ Περώως, καὶ τοῦ λάμποντος ἄστρου τοῦ ἀστερισμοῦ τῶν Ἰχθύων. Εἰς ἀπάσας τὰς ἀνωτέρω περιπτώσεις πρόκειται περὶ ἀστρονομικῶν παρατηρήσεων ἀνευ ταυτισμοῦ ἢ ὁπωσδήποτε συσχετισμοῦ πρὸς καταιγίδας ἢ ἄλλας καιρικὰς μεταβολάς.

πηγῶν, καὶ ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν παραδωσάντων εἰς ἡμᾶς ἀστρονομικὰς παρατηρήσεις¹.

Ἀληθὲς εἶναι ὅτι εἰς τινὰς ἀστρονομικὰς παρατηρήσεις συμπύπτουν διὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν (τελευταίας ἡμέρας Ἰουλίου) ἡ ἄνοδος τοῦ ἀστερισμοῦ τοῦ Κυνὸς καὶ ἡ ἑναρξίς τῶν ἐτησίων².

Ἄλλ' οἱ ἐτησίου (μετέμια), προκαλέσαντες τριήμερον θαλασσοταραχὴν παρὰ τὴν Σηπιάδα, οὐδεμίαν ἔχουν σχέσιν πρὸς τὴν ἀκολουθήσαν μετὰ ὀλονυκτίου βροχῆς, ἰσχυρῶν βροντῶν καὶ ἀστραπῶν καταιγίδα, ὡς περιγράφει αὐτὴν ὁ Ἡρόδοτος³. Πρόκειται δὲ περὶ ἀπλῆς συμπτώσεως χρονικῆς (τέλη Ἰουλίου - ἀρχαὶ Αὐγούστου) τῶν ἐτησίων καὶ τοῦ ἀστερισμοῦ τοῦ Κυνός, οὐχὶ δὲ περὶ προκλήσεως τῶν ἀνέμων τούτων ἐξ ἐμφανίσεως εἰς τὸν οὐρανὸν τοῦ ἀστερισμοῦ τοῦ Κυνός. Οἱ ἀρχαῖοι ἐλάμβανον τὰς «ἐπιτολάς» τῶν ἀστέρων, διὰ νὰ καθορίσουν διάφορα χρονικὰ διαστήματα (πότε ἀρχίζουν οἱ ἐτησίου, πότε ἡ μεγαλύτερα συχνότης αὐτῶν, πότε τὰ μεγαλύτερα καύματα, κλπ.), τὰ ὁποῖα συνεδύαζον πρὸς τὰς θέσεις τῶν ἀπλανῶν πρὸς χρονικὸν προσδιορισμὸν των. Ἡ σημερινὴ ἐπιστήμη οὐ μόνον δὲν δέχεται ἐπιδρασίιν τινὰ τῶν ἀστρῶν ἐπὶ τῶν καιρικῶν μεταβολῶν, ἀλλὰ καὶ οὐδεμίαν χρονολογικὴν σύμπτωσιν διαπιστοῖ τοῦ Σειρίου πρὸς τὰς «θερμικὰς καταιγίδας», ὡς ἡ περιγραφομένη ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου κατὰ τὸν ἀγῶνα τῶν Θερμοπυλῶν, ἡ ὁποία ἦτο δυνατόν νὰ συμβῇ ὅποτε-δήποτε κατὰ τὴν θερινὴν περίοδον⁴.

Ὑπὸ τοῦ Πολυαίνου ἐμφανίζεται ὁ Λεωνίδας ὁμιλῶν πρὸς τοὺς ἀρχηγούς τῶν στρατευμάτων του ἐν ὧρα νεφέλης καὶ ἐπικειμένης θυέλλης, τὴν

1. Αὐτὸς ὁ Labarbe γράφει (ἔ.ἀ., σ. 14, σημ. 2) ὅτι αἱ εἰς τὰ ἀρχαῖα κείμενα ἔρουναι αὐτοῦ, ἰδιαιτέρως δὲ εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Θεοφράστου καὶ τοῦ Ἀράτου, διὰ τὴν εὐρεσιν ἀναγραφῆς ταυτισμοῦ θυελλῶν, ἀστραπῶν καὶ βροντῶν πρὸς τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Σειρίου, ἀπέβησαν μάταιαι. Εἰς τὰ ἑλληνικὰ καὶ ῥωμαϊκὰ καλανδάρια, τὰ ὁποῖα στηρίζονται ἐπὶ τῶν ἀστρονομικῶν παρατηρήσεων (βλ. ἔκτενός κατωτ.) καὶ τὰ ὁποῖα ἐπὶ τοῦτο ἐξητάσαμεν, οὐδεμία γίνεται μνεία θυελλῶν μετὰ βροντῶν, κλπ., κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἀστερισμοῦ τοῦ Κυνός (τέλη Ἰουλίου), ἐνῶ ἀντιθέτως γίνεται ταῦταις κατὰ τὴν 20ῃν Αὐγούστου, ὅπου ἡμεῖς τοποθετοῦμεν τὴν μάχην τῶν Θερμοπυλῶν.

2. Κυρίως ὁ Αὐδὸς μνημονεύει διὰ τὴν 26 Ἰουλίου τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἀστερισμοῦ τοῦ Κυνός καὶ τὴν ἑναρξιν τῶν ἐτησίων. Ὁ Δοσίθεος τοποθετεῖ τὴν ἑναρξιν τῶν ἐτησίων τὴν 29ην Ἰουλίου. Ὁ Πτολεμαῖος ὀρίζει τὴν ἄνοδον τοῦ Κυνός τὴν 30ῃν Ἰουλίου, διὰ τὴν αὐτὴν δὲ ἡμέραν ὁμλεῖ περὶ ἐτησίων ὁ Εὐδίκος. Ἐπὶ τοῦ κειμένου τῶν καλανδαρίων τούτων μετὰ τῆς χρονολογικῆς προσαρμογῆς των πρὸς τὸ σημερινὸν Γρηγοριανὸν ἡμερολόγιον, βλ. Ch. Ruellie, ἄρθρον *Calendarium* εἰς *Dict. d. ant. gr.*, τ. I, 2, σ. 836 κ.ἑ.

3. Βλ. ἔκτενέστερον κατωτ., σ. 44 κ.ἑ. τὰ τῆς ἐξ ἐτησίων ἀνέμων τριμήρου θαλασσοταραχῆς καὶ τὰ τῆς νυκτερινῆς καταιγίδος.

4. Βλ. κατωτ., σ. 48.

ὁποῖαν ἀνήγγειλαν ἤδη, ὡς συμβαίνει συνήθως, ἀστραπαὶ καὶ βρονταὶ (ὀρῶν νεφέλης... ἔφη). Ὁ ὀρίζων ἄρα εἶχεν ἤδη καλυφθῆ ὑπὸ τῶν συσσωρευθέντων νεφῶν, εἰς δὲ τὸ νεφοσκεπὲς στερέωμα καὶ ἐνῶ ὁ ὀρίζων τῶν Θερμοπυλῶν ἐταράσσετο ὑπὸ βροντῶν καὶ ἐφωτίζετο ὑπὸ τῶν ἀστραπῶν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γίνη λόγος περὶ τοῦ ἀοράτου Σειρίου, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε καὶ ἐν αἰθρίᾳ μόλις τὴν προτεραιάν ἤρχιζε νὰ γίνεται ἐλαφρῶς ὁρατὸς εἰς τὸ στερέωμα. Ἐξ ἄλλου, τὸ ἀνέκδοτον τοῦτο τοῦ Πολυαίνου παρουσιάζει τοὺς Ἕλληνας ὡς καταληφθέντας ἐκ τῶν λόγων τοῦ Λεωνίδου καὶ τῶν διοσημιῶν ὑπὸ πολεμικοῦ μένους καὶ ἐτοιμοὺς πρὸς ἐπιθετικὴν ἐξόρμησιν, ἐνῶ εἶναι γνωστὸν ἐκ τοῦ Ἡροδότου ὅτι ὁ Λεωνίδας, κατὰ τὰς δύο πρώτας ἡμέρας ἐτήρησεν ἀμυντικὴν τακτικὴν, ὑπερασπίζων μόνον τὸ Στενὸν καὶ ἀποκρούων τὰς ὀρμητικὰς ἐπιθέσεις τῶν ἀντιπάλων. Ἄλλωστε, οἱ Πέρσαι ὄχι μόνον δὲν εἶχον καταληφθῆ ὑπὸ φόβου καὶ ἀπογνώσεως κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν τῆς μάχης ἔνεκα «διοσημιῶν», ὡς βεβαίῳ τὸ ἀνέκδοτον τοῦ Πολυαίνου, ἀλλὰ τοῦναντίον οὗτοι ἐπετέθησαν μεθ' ὀρμητικότητος καὶ μένους, βέβαιοι ὅτι ταχέως θὰ ἐξώντωνον τὴν δρᾶκα τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ Στενοῦ, μόλις δὲ κατὰ τὴν ἐσπέραν τῆς δευτέρας ἡμέρας ἐσημειώθη ἡ ἀπογοήτευσίς καὶ ἡ ὀργὴ τοῦ Ξέρξου, ἔνεκα τῆς ἀποτυχίας σειρᾶς ἐπιθέσεων. Τέλος σημειοῦμεν ὅτι τὸ ὅλον κείμενον τοῦ «στρατηγήματος» τοῦτου τοῦ Πολυαίνου παρουσιάζει παιδαριώδη πῶς ἀντίφασιν. Διότι ἐν ἀρχῇ γίνεται λόγος περὶ προσπαθείας τοῦ Λεωνίδου, ὅπως ἀποσοβῇ ἀποθάρρυνσιν τῶν συμμαχητῶν του δι' ἐξηγήσεως ὅτι ταῦτα συμβαίνουν ἀπαραιτήτως κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ «κινουμένου ἄστρου». Ἐν συνεχείᾳ ὅμως τὰ φαινόμενα αὐτὰ τῶν οὐρανῶν χαρακτηρίζονται ὡς «διοσημίαι», δηλὰ δὴ ὡς εὐόιωνα σημεῖα τῶν θεῶν, ἐπομένως ἄσχετα πρὸς ἐπακόλουθα τῶν τακτικῶν κατ' ἐποχὰς τροχιῶν τῶν ἄστρον, «διοσημίαι» δέ, αἱ ὁποῖαι ὄχι μόνον δὲν ἀπεθάρρυναν, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐνέπλησαν θάρρουν αἱ σπουδῆς πρὸς μάχην τοὺς Ἕλληνας, ἐνῶ ἀντιθέτως ἐνέπλησαν φόβου τοὺς ἀντιπάλους καὶ προुकάλεσαν τὴν ἥτταν αὐτῶν!

Ταῦτα πάντα ἀποδεικνύουν, νομίζομεν, ὅτι οὐδεμία δύναται νὰ ἀποδοθῇ ἱστορικὴ σημασία εἰς τὸ ἀνέκδοτον τοῦτο τῶν «στρατηγημάτων» τοῦ Πολυαίνου, τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὸν χρονολογικὸν καθορισμὸν τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλως ἡ 3ῃ Αὐγούστου θεωρεῖται παρ' ἡμῶν ὅλως ἀπαράδεκτος ὡς ἡμέρα τῆς τελευταίας μάχης τῶν Θερμοπυλῶν. Ἐλέχθη ἤδη ὅτι μία ἐκ τῶν πανσελήνων τῶν τριῶν θερινῶν καὶ πρώτων τῆς Ὀλυμπιακῆς τετραετηρίδος μηνῶν τοῦ ἔτους 480 π.Χ. πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ χρησιμεύσῃ ὡς βάσις διὰ τὸν χρονολογικὸν καθορισμὸν τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν. Διότι κατὰ τὴν πανσέληνον ἔληγον οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες καὶ τὰ Κάρνεια, αἱ τελεταὶ δὲ αὐταὶ ἐχρησίμευσαν ὡς λόγος ἢ ὡς πρόσχημα εἰς

τοὺς Σπαρτιάτας καὶ τοὺς λοιποὺς Πελοποννησίους, ἵνα μὴ ἐγκαίρως ἀποστείλουν ἰσχυρὰς δυνάμεις εἰς Θερμοπύλας. Ὁ Ἡρόδοτος λέγει σαφῶς καὶ μετ' ἐμφάσεως πρὸς δικαιολογίαν τῶν Λακεδαιμονίων ὅτι οἱ σταλέντες ἦσαν πρόδρομοι καὶ ὅτι, εὐθύς ὥς ἔληγον αἱ ἑορταὶ τῶν Καρνείων καὶ τῶν Ὀλυμπίων, θὰ ἔστελλον ἀμέσως ὅλας τὰς δυνάμεις τῶν πρὸς τὰς Θερμοπύλας¹. Καὶ ἀλλοῦ λέγει ὁ Ἡρόδοτος ὅτι, εὐθύς ὥς ἔφθασεν εἰς τὴν Πελοπόννησον τὸ τραγικὸν ἄγγελμα τῆς καταστροφῆς τῶν Θερμοπυλῶν, οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ ἄλλοι Πελοποννήσιοι ἔσπευσαν νὰ στείλουν δυνάμεις πρὸς ὀχύρῳσιν τοῦ Ἰσθμοῦ, διότι συνέπεσε νὰ ἔχουν λήξει αἱ ἑορταὶ τῶν Καρνείων καὶ τῶν Ὀλυμπίων (ἐπομένως εἶχε παρέλθει ἡ ἡμέρα τῆς πανσελήνου), οὕτω δὲ οὐδὲν ὑπῆρχεν ἐμπόδιον πρὸς ἐκστρατείαν².

Ἄν ἡ τελευταία μάχη τῶν Θερμοπυλῶν ἐλάμβανε χώραν τὴν 3ην Αὐγούστου, τὸ ἄγγελμα ἀνὰ τὴν Πελοπόννησον πρέπει νὰ εἶχε διασπαρῇ περὶ τὴν 5ην ἢ 6ην Αὐγούστου. Ἄλλ' εἶχον παρέλθει δεκαπέντε ὅλαι ἡμέραι ἀπὸ τῆς πανσελήνου (21ης Ἰουλίου), ἥτοι ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἀπὸ τῆς ὁποίας, ληξασὼν τῶν ἑορτῶν τῶν Καρνείων καὶ τῶν Ὀλυμπίων, θὰ ἦτο ἐπιτρεπτέα ἡ κίνησις ἰσχυρῶν Πελοποννησιακῶν δυνάμεων πρὸς τὰς Θερμοπύλας, ἀναμφιβόλως δὲ δυνατὴ καὶ ἡ ἔγκαιρος αὐτῶν ἀφίξις πρὸς συμμετοχὴν εἰς τὸν ἀγῶνα. Οἱ Σπαρτιάται οὐδὲν θὰ εἶχον θρησκευτικὸν πρόσχημα, ἵνα μὴ ἐκστρατεύσουν πρὸς τὰς Θερμοπύλας «πανδημεῖ» ἐντὸς τοῦ Ἰουλίου, δῆλα δὲ ἱκανὰς ἡμέρας πρὸ τῆς 3ης ἢ 4ης Αὐγούστου, ὅπου τοποθετεῖται ἡ τελευταία μάχη τῶν Θερμοπυλῶν, λαμβανομένης ὡς βάσεως τῆς ἀνόδου τοῦ Σειρίου. Εἶχον οὕτω καιρὸν νὰ φθάσουν εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης πολὺ, πρὶν ἀρχίσῃ ὁ τριήμερος ἀγὼν, νὰ ἐνθαρρύνουν δὲ καὶ τὰ πέραξ ἑλληνικὰ φύλα, ὅπως σπεύσουν ἀθρόα, ὥς ὁ Λαωνίδας ἠγωνίζετο νὰ πείσῃ αὐτά, ββαιῶν ὅτι ἐντὸς ὀλίγου θὰ κατέφθανον μεγάλαι πελοποννησιακαὶ δυνάμεις. Τοιαύτη φοβερὰ παράλειψις, οὐδὲ κατ' ἐλάχιστον πλεόν συγχωρουμένη καὶ ἐκ τῶν προβληθέντων πραγματικῶν ἢ προσχηματικῶν ἑορτασμῶν τῶν Καρνείων καὶ τῶν Ὀλυμπίων, οἱ ὅποιοι θὰ εἶχον πρὸ πολλοῦ λήξει, θὰ ἐβάρυνε καταθλιπτικῶς ἐπὶ τῆς Σπάρτης εἰς τὴν συνείδησιν τῶν ἑλληνικῶν φύλων καὶ δὲν θὰ ἐπέτρεπε τὴν μετέπειτα ἐκδηλωθεῖσαν ἐπαρσιν διὰ τὴν ἡρωϊκὴν θυσίαν τῶν τέκνων αὐτῆς εἰς Θερμοπύλας.

Διὰ ταῦτα φρονοῦμεν ὅτι, ἂν ἡ μάχη τῶν Θερμοπυλῶν ἦτο τόσον ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τῆς πανσελήνου, ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει ὁ Ἡρόδοτος θὰ ἠδύνατο νὰ προτάξῃ ὡς ἐπιχείρημα τὰ Κάρνεια καὶ τὰ Ὀλύμπια διὰ τὴν μὴ ἔγκαιρον ἀποστολὴν ἐνισχύσεων. Προβάλλων τόσον ἐμφανῶς ἀσύστατον δικαιολογίαν πρὸς ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου συγχώρησιν τῶν

1. Ἡροδ. VII, 206 : «κατὰ τάχος βοηθεῖεν πανδημεῖ».

2. Ἡροδ. VIII, 72.

Σπαρτιατῶν, θὰ ἐκινδύνευεν αὐτὸς ὁ ὕδιος νὰ γίνῃ καταγέλαστος ἐνώπιον τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, θὰ ἔδιδε δὲ ἀφορμὴν εἰς τὸν Πλούταρχον νὰ ἐκτοξεύσῃ κατ' αὐτοῦ ἔτι δηκτικώτερα βέλη εἰς τὸ « περὶ Ἡροδότου κακοηθείας » ἔργον αὐτοῦ.

Ἐν ἀρχῇ τῆς ἀφηγήσεως περὶ τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τοῦ Ἀρτεμισίου, ὁ Ἡρόδοτος παραθέτει περισσότερον χαρίεσσαν ἢ δραματικὴν περιγραφὴν τριημέρου σφοδρᾶς τρικυμίας, ἡ ὁποία ἐπέφερεν ἱκανὰς ζημίας εἰς τοὺς Πέρσας¹. Ὁ Περσικὸς στόλος ἀκολουθῶν πλοῦν παρὰ Ἀλ-ληλον πρὸς τὰς Θεσσαλικὰς ἀκτὰς ἀπὸ τῆς Μακεδονικῆς Θέρμης πρὸς τὰ στενὰ τῆς εἰσόδου εἰς τὸν Εὐβοϊκὸν κόλπον, πρὶν φθάσῃ εἰς τὰ παρὰ τὴν εἰσόδον τοῦ Παγασητικοῦ εὐλίμενα παράλια τῶν Ἀφειτῶν, ἔνθα τὰ συμπεφωνημένα σημεῖα ἐπαφῆς μετὰ τοῦ ἀπὸ ξηρᾶς ὁδεύσαντος πρὸς τὴν Μαλιακὴν πεδιάδα στρατοῦ, καταληφθεὶς ὑπὸ τῆς νυκτὸς καὶ ἐμπιστευθεὶς εἰς τὴν ἐπικρατοῦσαν γαλήνην, ἐξήτησε προσωρινὴν ἀγκυροβολίαν εἰς τὰ Ν.Α. τῆς χερσονήσου τῆς Μαγνησίας καὶ παρὰ τὴν Σηπιάδα ἄκραν. Ἐκεῖ, εὐθὺς ὡς ἐφάνη ἡ ἡμέρα, προσεβλήθη ὑπὸ σφοδρᾶς κακοκαιρίας. Τὴν νηνεμίαν καὶ γαλήνην διεδέχθη ἀποτόμως ἰσχυροτάτη τρικυμία μετὰ σφοδροῦ ἀνέμου. Ὅσοι ἔσχον καιρόν, ἔρριψαν τὰ πλοῖα αὐτῶν εἰς τὴν ξηράν. Ἐκ τῶν λοιπῶν Περσικῶν πλοίων, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν εἰς ἀνοικτὴν θάλασσαν, ἄλλα μὲν παρεσύρθησαν πρὸς τοὺς « Ἴπνους », παρὰ τὸ Πήλιον, ἄλλα δὲ πρὸς τὸν πλησίον αἰγιαλόν. Μερικὰ συνετρίβησαν, ῥιφθέντα εἰς τὸ ἀκρωτήριον τῆς Σηπιάδος, ἐνῶ ἄλλα ἐξώκειλαν πρὸς τὰς ἀκτὰς μετὰ τῆς πόλεως τῆς Μελίβοιᾶς καὶ τῆς Κασθαναΐας. Ἡ τρικυμία, λέγει ὁ Ἡρόδοτος, διήρκεσε τρεῖς ἡμέρας. Περὶ τὰ 400 Περσικὰ πλοῖα κατεστράφησαν ἐκ τῆς μεγάλης αὐτῆς θαλασσοταραχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀπωλέσθη πλῆθος ἀνθρώπων καὶ ἐχάθησαν πολλὰ πλοῦτη, καθὼς καὶ μεγάλα ποσότητες ἐφοδίων, προοριζομένων πρὸς διατροφὴν τῆς Περσικῆς στρατιᾶς².

1. Ἡροδ. VII, 188: « Ὁ δὲ δὴ ναυτικὸς στρατὸς ἐπὶ τε ὀρηθεὶς ἔπλεε καὶ κατέσχε τῆς Μαγνησίης χώρας ἐς τὸν αἰγιαλὸν τὸν μετὰ τὴν Κασθαναΐης τε πόλιος ἑόντα καὶ Σηπιάδος ἀκτῆς, αἱ μὲν δὴ πρῶται τῶν νεῶν ὄρμεον πρὸς γῆν, ἄλλαι δ' ἐπ' ἐκείνῃσι ἐπ' ἀγκυρώων· ἄτε γὰρ τοῦ αἰγιαλοῦ ἑόντος οὐ μέγαλον πρόδροσσαι ὄρμεον τὸ ἐς πόντον καὶ ἐπὶ ὀκτὼ νέας. Ταύτην μὲν τὴν εὐφρόνην οὕτω. Ἄρα δὲ ὁρθρῶ ἐξ αἰθρίας τε καὶ νηνεμίας, τῆς θαλάσσης ἑσάσης, ἐπέπεσέ σφι χειμὼν τε μέγας καὶ πολλὸς ἄνεμος ἀπληρώτης, τὸν δὴ Ἑλλησποντινὴν καλέουσι οἱ περὶ ταῦτα τὰ χωρία οἰκημένοι. Ὅσοι μὲν νυν αὐτῶν αὐξόμενον ἔμαθον τὸν ἄνεμον καὶ τοῖσι οὕτω εἶχε ὄρμον, οἱ δ' ἐφθῆσαν τὸν χειμῶνα ἀνασπᾶσαντες τὰς νέας· καὶ αὐτοὶ τε περιῆσαν καὶ αἱ νέες αὐτῶν. Ὅσας δὲ τῶν νεῶν μετασείας ἔλαβε, τὰς μὲν ἐξέφερε πρὸς Ἴπνους καλομένους τοὺς ἐν Πηλίῳ, τὰς δὲ ἐς τὸν αἰγιαλόν· αἱ δὲ περὶ αὐτὴν τὴν Σηπιάδα περιέπιπτον, αἱ δὲ ἐς Μελίβοιαν πόλιν, αἱ δὲ ἐς Κασθαναΐην ἐξεβράσσοντο. Ἦν τε τοῦ χειμῶνος χρῆμα ἀφόρητον ». Βλ. καὶ Διόδ. XI, 12, 3.

2. Ἡροδ. VII, 190.

Οἱ ἐν 'Αρτεμισίῳ Ἕλληνες, οἱ ὅποιοι εἶχον καταληφθῇ ὑπὸ δέους ἐκ τοῦ μεγάλου καὶ ὅλης δυσαναλόγου ἀριθμοῦ τῶν Περσικῶν ναυτικῶν δυνάμεων, ὅτε ἐπληροφορήθησαν ὑπὸ τῶν εἰς τὰ ὑψηλὰ τῆς Εὐβοίας τοποθετημένων ἡμεροσκόπων τὰς καταστροφὰς τοῦ Περσικοῦ στόλου, ἀνεθάρρουν καὶ παρεσκευάσθησαν πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ ἀντιπάλου. Ὡς συνήθως, ἀπέδωκαν τὴν θαλασσοταραχὴν ταύτην καὶ τὰς ἐξ αὐτῆς ἀπωλείας τῶν Περσῶν εἰς τὴν βοήθειαν τῶν θεῶν. Εἶχον ἤδη ἐκλιπαρήσει τὴν βοήθειαν τοῦ Βορέου, ὁ ὅποιος συνεδέετο συγγενικῶς μετὰ τῶν Ἀθηνῶν, διότι κατὰ τοὺς ἀθηναϊκοὺς θρύλους εἶχε λάβει σύζυγον Ἀθηναίαν, τὴν Ὠρείθυιαν, θυγατέρα τοῦ Ἑρεχθέως. Διὰ τὰς καταστροφὰς τῶν βαρβάρων οἱ Ἕλληνες προσέφερον εὐχαριστηρίους σπονδὰς εἰς τὸν Ποσειδῶνα - Σωτῆρα¹.

Ἡ περιγραφὴ τῆς τριημέρου ταύτης τρικυμίας παρὰ τὴν Σηπιάδα ἀποκλείει χρονικὴν σύμπτωσιν μετὰ τῆς παρὰ τὰς Ἀφέτας καὶ τὰ Κοῖλα τῆς Εὐβοίας σημειωθείσης καταιγίδος, περὶ ἧς θὰ ὁμιλήσωμεν ἐν συνεχείᾳ. Δὲν σημειοῦνται οὔτε βροχὴ οὔτε βρονταὶ καὶ ἀστραπαὶ μετὰ νεφῶν, κλπ. Ἐν ἄλλοις λόγοις δὲν ἐπρόκειτο περὶ καταιγίδος, ἀλλὰ περὶ ἀπλῆς θαλασσοταραχῆς ἔνεκα πνεύσαντος ἰσχυροῦ ἀνέμου². Ὁ Ἡρόδοτος χαρακτηρίζει τὸν ἄνεμον τοῦτον ὡς « Ἀπηνιώτην », δηλὰ δὴ πνέοντα ἀπ' ἀνατολῶν. Συγχρόνως ὁμοῦ λέγει ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς προιοχῆς ἀποκαλοῦν τοῦτον « Ἑλλησποντίν », ὡς πνέοντα ἀπὸ τοῦ Ἑλλησπόντου, ὅστις δὲν εἶναι ἀνατολικὸς (Ἀπηνιώτης) ἀλλὰ βορειοανατολικὸς (Καικίης). Ἐν τῇ πραγματικότητι, ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν τοῦ ἀνέμου, ὅστις προουκάλεσε τὴν θαλασσοταραχὴν παρὰ τὴν Σηπιάδα, δὲν δυνάμεθα νὰ βασισθῶμεν εἰς τὴν ἀφήγησιν τοῦ Ἡροδότου, ὁ ὅποιος ἔγραψε μίαν περίπου πεντηκονταετίαν βραδύτερον, ἦτο δὲ δυνατόν νὰ ἔχη συλλέξει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀκριβεῖς πληροφορίας περὶ αὐτῶν τούτων τῶν γεγονότων τῶν Περσικῶν πολέμων, ἀλλ' οὐχί

1. Ἡροδ. VII, 189-192 περὶ τῶν κινήσεων τοῦ Περσικοῦ στόλου πρὸς Σηπιάδα καὶ Ἀφέτας, τῶν ἐκ τῆς κακοκαιρίας καὶ τῆς καταιγίδος καταστροφῶν καὶ τῶν συναφῶν προβλημάτων, πλὴν τῶν προμνημονευθέντων ἔργων τῶν Beloch, Bury, Macan, Grundy, Prentice, κ.ἄ. Βλ. E. Obst, Der Felzug des Xerxes, Klio, 1913, σ. 94 κ.ἑ. — W. Tarn, The fleet of Xerxes, ἐν J. H. S., 1908, σ. 210 κ.ἑ. — A. Wace, The topography of Pelion and Magnesia, J. H. S., 1906, σ. 143 κ.ἑ. — R. Lattimore, The second storm at Artemisium, Class. Rev., 1939, σ. 57 κ.ἑ. — Γ. Παπαντωνίου, Προβλήματα περὶ τὴν συγγραφὴν τοῦ Ἡροδότου, Ἀθ. 1949, σ. 56, κ.ἑ.

2. Ὁρθῶς ὁ Διόδ. (XI, 12) προκειμένου περὶ τῆς τρικυμίας τῆς Σηπιάδος ὁμιλεῖ περὶ « μεγάλου πνεύματος », δηλ. περὶ πνεύσαντος ἰσχυροῦ ἀνέμου, ὡς εἶναι οἱ ἐτήσιοι τοῦ Αὐγούστου, καὶ οὐχὶ περὶ θυέλλης, βροχῆς, κλπ. Ἀντιθέτως, προκειμένου περὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ Περσικοῦ στόλου παρὰ τὰς Ἀφέτας, μεταχειρίζεται τὴν φράσιν « χειμὼν ἐπιγενόμενος μέγας », ἥτις περιλαμβάνει καὶ τὴν θυέλλαν μετὰ βροχῶν, κλπ., δηλὰ δὴ ὑπονοεῖ τὴν ἰσχυρὰν θερμικὴν καταιγίδα (βλ. κατ. σ. 48 κ.ἑ.).

καὶ περὶ τῶν ἐναλλασσομένων καὶ ἄνευ αὐστηρῶς καθοριζομένης κατὰ χρονικὰς περιόδους πνοῆς τῶν θερινῶν ἀνέμων. Οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς τῆς Μαγνησίας, ἀπὸ τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι ὁ Ἡρόδοτος ἐξήγησε πληροφορίας δεκάδας ἐτῶν μετὰ τὰ Μηδικά, ἦτο δυνατόν νὰ ἔχουν διατηρήσει ἐξ ἰδίας ἀπομειμακρυσμένης ἐντυπώσεως ἢ ἐξ ἀφηγήσεων τὴν ἀνάμνησιν τῆς μεγάλης θαλασσοταραχῆς, ἢ ὅποια ἔρριπεν εἰς τὰς ἀκτὰς τῶν τμήμα τοῦ Περσικοῦ στόλου μετὰ πολυτίμων φορτίων, ἀλλὰ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐνθυμοῦνται τὸ εἶδος τοῦ ἀνέμου τοῦ προκαλέσαντος τὴν θαλασσοταραχὴν αὐτὴν.

Καθ' ἡμᾶς, δὲν μένει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ τῶν θερινῶν ἀνέμων, οἱ ὅποιοι ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων « ἐτησίαι », σήμερον δὲ εἶναι γνωστοὶ παρὰ τῷ Ἑλληνικῷ λαῷ ὡς « μελτεμία ». Οἱ ἄνεμοι οὗτοι, κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικοὶ τῆς λεκάνης τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, πνέουν εἰς τὸ βόρειον Αἰγαῖον ἀπὸ βορρᾶ ἢ ἀπὸ βορειοανατολικῆς διευθύνσεως καὶ κατὰ περιοδικὰ διαστήματα τῆς θερινῆς περιόδου, κυρίως ἀπὸ τῶν μέσων Ἰουλίου μέχρι μέσων Σεπτεμβρίου¹. Δὲν συνοδεύονται ὑπὸ βροχῆς, βροντῶν, ἀστραπῶν, κλπ., ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ ὁ οὐρανὸς παραμένει αἶθριος, κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῶν. Κατὰ τὸ πλεῖστον τοῦ χρόνου, εἶναι μᾶλλον χαμηλῆς ἰσχύος καὶ ἢ ἐξ αὐτῶν προκαλουμένη θαλασσοταραχὴ δὲν ἀποκλείει τὴν ναυσιπλοῖαν, κατευνάζονται δὲ συνήθως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτός. Ἄλλ' ἐνίοτε αὐξάνει ἡ ὀρμητικότης τῶν καὶ προκαλεῖται ἐξ αὐτῶν μεγάλη θαλασσοταραχὴ, ἢ ὅποια δύναται νὰ διαρκέσῃ δύο καὶ τρία ἢ καὶ περισσότερα ἡμερονύκτια. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοιαύτης σφοδρᾶς ἐξ ἐτησίων τρικυμίας, ἢ θαλασσοπλοῖα, ἀκόμη καὶ τῶν σημερινῶν ἀτμοπλοίων, δυσχεραίνεται, διεκόπτετο δὲ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν ἱστιοφόρων, τὰ ὅποια ἔσπευδον νὰ ζητήσουν καταφύγιον εἰς τινὰ λιμένα, διὰ νὰ μὴ παρασυρθοῦν ὑπὸ τῶν κυμάτων. Οἱ κάτοικοι τῶν ἑλληνικῶν νήσων ἔχουν σκληρὰν πείραν τῶν « μελτεμιῶν », τὰ ὅποια ἐλαφρὰ μὲν εἶναι εὐχάριστα, ὡς συντελοῦντα εἰς τὴν ἐλάττωσιν τοῦ καύσωνος καὶ διευκολύνοντα τὴν ναυσιπλοῖαν, ἀλλ' εἰς περιόδους σφοδρότητος προκαλοῦν παρατεταμένας μεγάλας τρικυμίας, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ ἀποκλείσουν τὰς ἀκτὰς αὐτῶν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας.

Ἰδιαίτερος εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Μαγνησίας πρὸς τὸ ἀνοικτὸν μέχρι τῆς

1. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες πολλάκις ἐταύτιζον τοὺς ἐτησίας πρὸς τὸν Βορέαν (βλ. ΑΒ, 257, 6 : « ἐτησίαι, ψυχρὸν πνεῦμα Βορέου, ἐν θέρει πνέον »). Ὁ Ἀριστοτ. θεωρεῖ τοὺς μεῖγμα ἀπὸ βορρᾶ καὶ δυσμῶν (Ἀριστοτ. Κόσμ., 4, 39Γ, 2 : « τῶν ἀνέμων οἱ μὲν χειμῶνος, ὥσπερ οἱ νότοι δυναστεύουσιν » οἱ δὲ θέρος, ὡς οἱ ἐτησίαι λεγόμενοι, μεῖξιν ἔχοντες τῶν τε ἀπὸ τῆς ἀρκτου φερομένων καὶ ἐσφύρων »). Ἀποδίδοντες τὴν τρικυμίαν εἰς τὸν τόσον προσφιλῆ ταν Βορέαν, τὸν ὅποιον ἐθεώρουν « γαμβρόν » τῶν (βλ. ἀνωτ., σ. 44 καὶ κατωτ., σ. 46), οὐ μόνον δὲν ἀπέκλειον, ἀλλὰ τοῦναντίον πολλάκις ὑπεδήλουν, ἐφ' ὅσον ἐπρόκειτο περὶ θερινῶν ἀνέμων, τὴν πνοὴν τῶν ἐτησίων.

γραμμῆς τῆς Σκιάθου πέλαγος, ὅπου ἡ Σηπιὰς ἄκρα, οἱ ἔτησίαι πνέουν συχνάκις μετὰ μεγάλης σφοδρότητος, φθάνοντες ἀνεμποδίστως ἀπὸ τοῦ Ἑλλησπόντου διὰ τοῦ Θρακικοῦ πελάγους. Καὶ σήμερον ἀκόμη οἱ ναυτικοὶ ἀποφεύγουν τὸν διάπλουν τοῦ Στενοῦ Σηπιάδος - Σκιάθου, κατὰ τὰς περιόδους τῆς μεγάλης θαλασσοταραχῆς ἔνεκα ἰσχυροῦ « μετεμιοῦ »¹.

Δυσχέρειά τις ὡς πρὸς τὸν ἀκριβῆ καθορισμὸν ὅτι πρόκειται περὶ τῶν ἔτησιων προέρχεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Ἡρόδοτος κατὰ τὴν περιγραφὴν τῆς κακοκαιρίας ταύτης μεταχειρίζεται ἐπανειλημμένως τὴν λέξιν « χειμών », ἣτις, ὡς θὰ ἐκτεθῇ κατωτέρω, συμβιβάζεται περισσότερον πρὸς τὴν ἀντίληψιν τῶν Ἑλλήνων περὶ ἰσχυρᾶς μετὰ βροχῶν, νεφῶν, βροντῶν, κλπ., καταιγίδος ἢ πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν ἔτησιων προκαλουμένην θερινὴν θαλασσοταραχήν. Ἄλλ', ὡς εἵπομεν ἤδη, ὁ Ἡρόδοτος, γράφων δεκαετηρίδας μετὰ τὰ Μηδικὰ, δὲν εἶχε σαφῆ γνῶσιν τῶν ἀνέμων, τῶν προκαλεσάντων τὰς δύο κακοκαιρίας, ἐκ τῶν ὁποίων ὑπέστη καταστροφὰς ὁ Περσικὸς στόλος².

Ὡς ἐγράφη ἤδη, οἱ κυρίως « ἔτησίαι » ἄνεμοι πνέουν κατὰ περιοδικὰ διαστήματα εἰς τὸ Αἰγαῖον, συνήθως ἀπὸ τῶν μέσων Ἰουλίου μέχρι τέλους Αὐγούστου ἢ μέχρι μέσων Σεπτεμβρίου. Ἄλλ' ἡ μεγάλη σφοδρότης αὐτῶν σημειοῦται συνήθως κατὰ τὸ δεύτερον δεκαπενθήμερον τοῦ Αὐγού-

1. Ὁ συγγραφεὺς τῆς παρούσης μελέτης παρέμεινε εἰς Θερμοπύλας κατὰ τὴν ἡμέραν καὶ τὴν νύκτα τῆς 20ῆς Αὐγούστου τοῦ ἔτους τούτου (1956), ἣτις συνέτεσε νὰ εἶναι ἡ τῆς πανσελήνου ὡς καὶ ἡ τοῦ ἔτους τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν (480 π.Χ.). Ἦδη ἀπὸ τριημέρου ἔπνεε σφοδρότατον καὶ ἀδιάκοπον « μετέμι » (ἔτησίαις ἀπὸ Β.Α.), τὸ ὅποιον κατὰ μὲν τὴν ξηρὰν ἀντήχει μετὰ δυνατοῦ βόμβου καὶ παρέσυρε πᾶν τὸ προστυχόν, κατὰ δὲ τὴν θάλασσαν εἶχε προκαλέσει ἰσχυρὰν τρικυμίαν, ἔνεκα τῆς ὁποίας τὰ πλοῖα παρέμενον ἐντὸς τοῦ Εὐβοϊκοῦ, μὴ τολμῶντα νὰ ἀναχθοῦν πρὸς τὰ Στενὰ Ἀρτεμίσιον - Σκιάθου - Σηπιάδος, ὅπου ἔπνεε λυσσώδης ὁ « Ἑλλησποντίας ».

2. Ἡροδ. VII, 188 : « ἐπέτεσέ σφι χειμῶν τε μέγας... », « οἱ δ' ἔφθησαν τὸν χειμῶνα ἀνασπᾶντες τὰς νέας... ». Ἡ ὅλη ἀφήγησις αὕτη τοῦ Ἡροδότου, ἀναμειγνυομένη καὶ μετὰ τῶν Ἀθηναϊκῶν μύθων περὶ Βορέου, ὅστις ἀποκαλεῖται « γαμβρὸς τῶν Ἀθηναίων », παρουσιάζει ὑπερβολάς. Εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ αἱ ἐκ τῆς θαλασσοταραχῆς ἀπώλειαι τῶν Περσῶν, τὰς ὁποίας ὁ Ἡρόδ. ἀναβιβάζει εἰς 400 πλοῖα, ὑπῆρξαν πολὺ μικρότεραι. Καὶ τούτων κατὰ μέγα μέρος κυρία αἰτία ὑπῆρξεν οὐχὶ ἡ σφοδρότης τῆς τρικυμίας, ἀλλ' ἡ ἀπρονοησία τῶν ἀρχηγῶν τοῦ Περσικοῦ στόλου, οἱ ὅποιοι, παραπλανηθέντες ἐκ τῆς νυκτερινῆς γαλήνης, συνεπύκνωσαν τόσον μεγάλας δυνάμεις εἰς τὴν στενωπάτην περιοχὴν τῆς Σηπιάδος καὶ ἀναβίβησαν αὐτὰς ἀνικάνους πρὸς διαφυγὴν δι' ἐλιγμῶν, ὅτε αἰφνιδίως ἔπνευσεν ὁ σφοδρὸς ἄνεμος καὶ ἐπέτεσον κατ' αὐτῶν μεγάλα κύματα. Ὁ T a r n (J.H.S., τ. XXVIII, σ. 212 καὶ συν.) ἀνακαλύπτει εἰς τὴν ὅλην αὐτὴν ἀφήγησιν τοῦ Ἡροδ. ποιητικὴν ὑπερβολὴν καὶ μίμησιν τοῦ Ὁμήρου. Ἐπίσης ὁ L a b a r b e (ἔ.ἀ., σ. 10, σημ. 5) νομίζει ὅτι ὁ Ἡρόδ. χρησιμοποιοῖ ἐνταῦθα τὴν λέξιν χειμῶν ὑπὸ τὴν ὁμηρικὴν ἔννοιαν « μετεωρολογικῆς περιπλοκῆς ».

στου. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κατὰ τὸν Ἰούλιον ἔχουν ἡπίαν μορφήν, διευκολύνοντες μᾶλλον ἢ παρεμποδίζοντες τὴν ἱστιοπλοΐαν. Κατὰ τὴν νύκτα πλησίον τῶν ἁκτῶν συνήθως καταπαύουσιν, ἐπικρατούσης ἐνίοτε καὶ νηνεμίας, ὥς δὲ λέγουν οἱ Ἕλληνες ναυτικοὶ «πέφτει τὸ μελτέμι». Ἀλλὰ περὶ τὰ μέσα ἢ κατὰ τὸ δεύτερον δεκαπενθήμερον τοῦ Αὐγούστου ἀρχίζουν πνέοντες κατὰ τὰς πρωϊνὰς ὥρας, τῆς σφοδρότητός των αὐξανομένης κατὰ τὴν μεσημβρίαν, ἄνεμοι ἐτησίου ἀδιακόπου συνεχείας πολλάκις τριῶν καὶ περισσοτέρων ἡμερονυκτίων¹. Τότε ἀκριβῶς οἱ ἐτησίου δύνανται νὰ ἐπιφέρουν ζημίας εἰς ἱστιοφόρα, ἰδίᾳ εἰς συμπεπυκνωμένων γραμμῶν στόλον, ἐκτεθειμένον εἰς τοὺς ἀνέμους ἀπὸ ἀνοικτῆς θαλάσσης ἐνώπιον στενοῦ αἰγιαλοῦ.

Οὕτω καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ τριήμερος ἐκ τῶν ἐτησίων τούτων τρικυμία, ἡ ὁποία ἐπέφερε καταστροφὰς εἰς τὸν Περσικὸν στόλον παρὰ τὴν Σηπιάδα ἄκραν, εἶναι περισσότερον φυσικὴ καὶ πιθανὴ περὶ τὰ μέσα Αὐγούστου καὶ εὐθὺς ἔπειτα. Τοῦτο ἐνισχύει τὴν γνώμην ἡμῶν ὅτι ὁ ἀγὼν τῶν Θερμοπυλῶν καὶ ὁ περίπου παραλλήλως διεξαχθεὶς τοῦ Ἀρτεμισίου ἐγένοντο ἅμα τῇ πανσελήνῳ ἢ ἐλάχιστον χρόνον μετὰ τὴν πανσέληνον τῆς 20ῆς Αὐγούστου 480 π.Χ. Πράγματι, ἀπὸ τῆς καταστροφῆς τῆς Σηπιάδος μέχρι τῆς τελευταίας μάχης τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου συγχρονιζομένης τελευταίας συγκρούσεως τῶν δύο στόλων παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον ἔπρεπε νὰ μεσολαβήσῃ χρονικὸν διάστημα ἐνὸς περίπου ὀκταημέρου. Διότι ὁ Ξέρξης, ὅστις ἐν τῷ μεταξύ συνεκέντρωνε καὶ παρσκεύαζε τὰ στρατεύματα αὐτοῦ εἰς τὴν Μαλιακὴν πεδιάδα, δὲν θὰ ἤρχιζε τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν κρατούντων τὸ Στενὸν τῶν Θερμοπυλῶν Ἕλληνας, πρὶν ἢ κοπάζοντος τοῦ τριημέρου ἀνέμου, εἰσέλθῃ ὁ Περσικὸς στόλος εἰς τὰς Ἀφέτας καὶ ἀποκατασταθῇ δι' εἰδικῶν ὑπηρεσιῶν ἄμεσος ἐπαφὴ μετὰ τὰς δυνάμεις θαλάσσης καὶ ξηρᾶς, ἀπολύτως ἀπαραίτητος καὶ διὰ τὸν ἐφοδιασμόν τόσον πολυαρίθμου στρατιᾶς, ἀναμφιβόλως ἀδυνατούσης νὰ διατραφῇ ἐκ τῆς πενιχρᾶς περιοχῆς.

Ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἐπὶ τοῦ θέματος ἡμῶν εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ

1. Παρὰ τῷ Ἕλληνικῷ λαῷ ὑπάρχει καὶ σήμερον ἡ ἀντίληψις ὅτι οἱ λίαν ἱσχυροὶ καὶ προξενούντες φόβον «βοριάδες» (ἐν τῇ πραγματικότητι οἱ ἀπὸ Β. ἢ Β.Α. πνέοντες ἐτησίου ἄνεμοι), οἱ ὅποιοι καὶ συνδυάζονται μετὰ διαφόρων θρύλων καὶ θρησκευτικῶν προλήψεων, σημειοῦνται κατὰ τὰς ἑορτὰς τοῦ «Δεκαπενταυγούστου» (κυρίως μετὰ τὴν Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος καὶ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἥτοι μετὰ τὸν 6ης καὶ 15ης Αὐγούστου). Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ λησμονῇται ὅτι μέχρι πρότινων ἐτῶν ἱσχυεν ἐν Ἑλλάδι τὸ Ἰουλιανὸν ἡμερολόγιον, περὶ ὑπελείπετο κατὰ 13 κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα, 12 δὲ κατὰ τὸν παρελθόντα, ἡμέρας τοῦ Γρηγοριανοῦ. Ἐπομένως αἱ παλαιαὶ ἑορταὶ τοῦ «Δεκαπενταυγούστου» ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν περίοδον τοῦ σήμερον ἱσχύοντος Γρηγοριανοῦ ἡμερολογίου, μετὰ τὴν 18ης καὶ 23ης Αὐγούστου.

Ἡροδότου περιγραφὴ τῆς φοβερᾶς καταιγίδος μετὰ σφοδρᾶς τρικυμίας, ἣ ὅποια ἔρριπεν εἰς συντρίμματα ναυαγίων μέρος τῶν Περσικῶν πλοίων πρὸς τὰς ἔναντι τοῦ Ἀρτεμισίου ἀκτὰς, πρὸς τὰς Ἀφέτας, ἄλλο δὲ τμήμα, τὸ ὅποιον ἔπλεεν ἀπὸ τὰ ἀνοικτὰ τῆς Εὐβοίας πρὸς ἀποκλεισμόν τοῦ Εὐρίπου, συνέτριπεν εἰς τοὺς βράχους κατὰ τὰ Κοῖλα τῆς Εὐβοίας¹. Ὁ Ἡρόδοτος λέγει ὅτι ἡ καταιγὶς αὕτη συνωδεύετο ὑπὸ ὀλονυκτίου καταρρακτώδους βροχῆς μετ' ἰσχυρῶν βροντῶν, προφανῶς δὲ καὶ ἀστραπῶν, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ Πηλίου (« ἐγένετο δὲ ὕδωρ τε ἄπλετον διὰ πάσης τῆς νυκτὸς καὶ σκληραὶ βρονταὶ ἀπὸ τοῦ Πηλίου »). Καθ' ὅλα τὰ δεδομένα πρόκειται περὶ « θερμικῆς καταιγίδος », ἡ ὅποια εἰς τὰ ὕδατα καὶ τὰ παράλια τῆς Ἑλλάδος δύναται νὰ γίνῃ καθ' οἰανδήποτε ἐποχὴν ἀπὸ τοῦ Μαΐου μέχρι τοῦ Ὀκτωβρίου. Πάντως δὲν ἀποκλείεται καθ' ὀλοκληρίαν ἡ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην σημειωθείσα νυκτερινὴ καταιγιδόφορος βροχὴ νὰ ὡφεύλετο καὶ εἰς διέλευσιν διὰ τῆς περιοχῆς ταύτης « ψυχροῦ μετώπου ». Αὕτη, ἂν καὶ οὐδεμίαν ἔχῃ σχέσιν πρὸς τοὺς ἐτησίους (μελέτεμα), δύναται νὰ συμβῇ κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἰσχυρῶν ἀπὸ Β. ἢ Β.Α. θερινῶν τούτων ἀνέμων, ὅταν οὗτοι διακόπτῳνται. Κατ' ἀκολουθίαν, δὲν ἦτο ἀπαραίτητον ἡ καταιγὶς, σημειωθείσα κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τοῦ Ἀρτεμισίου, νὰ συμπέσῃ πρὸς τὴν χρονικὴν αὐτὴν περίοδον τῶν ἐτη-

1. Ἡροδ. VIII, 12-13 : « Ὡς δὲ εὐφρόνῃ ἐγεγόνεε, ἦν μὲν τῆς ὥρης μέσον θέρος, ἐγένετο δὲ ὕδωρ τε ἄπλετον διὰ πάσης τῆς νυκτὸς καὶ σκληραὶ βρονταὶ ἀπὸ τοῦ Πηλίου· οἱ δὲ νεκροὶ καὶ τὰ ναυήγια ἐξεφορέοντο ἐς τὰς Ἀφέτας, καὶ περὶ τε τὰς πρῶφας τῶν νεῶν εἰλέοντο καὶ ἐτάρασσον τοὺς ταρσοὺς τῶν κοπέων. Οἱ δὲ στρατιῶται οἱ ταύτῃ ἀκούοντες ταῦτα ἐς φόβον κατιστέατο, ἐλπίζοντες πάγχυ ἀπολέεσθαι ἐς οἷα κακὰ ἦκον· πρὶν γὰρ ἡ καὶ ἀναπνεῦσαί σφεας ἐκ τῆς ναυγίης καὶ τοῦ χειμῶνος τοῦ γενομένου κατὰ Πήλιον ὑπέλαβε ναυμαχίᾳ καρτερή, ἐκ δὲ τῆς ναυμαχίης ὄμβρος τε λάβρος καὶ ρεύματα ἰσχυρὰ ἐς θάλασσαν ὀρηκμένα βρονταὶ τε σκληραὶ. Καὶ τούτοις μὲν τοιαύτῃ (ἡ) νύξ ἐγένετο· τοῖσι δὲ ταχθεῖσι αὐτῶν περιπλέειν Εὐβοίαν ἡ αὕτη περ ἐοῦσα νύξ πολλὸν ἦν ἐτι ἀγριωτέρη, τοσοῦτ' ὅσῃ ἐν πελάγεϊ φερομένησι ἐπέπιπτε, καὶ τὸ τέλος σφι ἐγένετο ἄχαρ· ὥς γὰρ δὴ πλέουσι αὐτοῖσι χειμῶν τε καὶ τὸ ὕδωρ ἐπεγίνετο ἐοῦσι κατὰ τὰ Κοῖλα τῆς Εὐβοίας, φερόμενοι τῷ πνεύματι καὶ οὐκ εἰδότες τῇ ἐφύρῳ, ἐξέπιπτον πρὸς τὰς πέτρας. Ἐποίετό τε πᾶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ, ὅπως ἂν ἐξίσωθῇ τῷ Ἑλληνικῷ τὸ Περσικὸν μηδὲ πολλῷ πλὺν εἶη ». Καὶ Διοδ. XI, 13, 1 : « μετὰ δὲ τὴν ναυμαχίαν χειμῶν ἐπιγενόμενος μέγας πολλὰς ἐκτὸς τοῦ λιμένος ὀρμούσας τῶν νεῶν διέφθειρεν, ὥστε δοκεῖν τὸ θεῖον ἀντιλαμβάνεσθαι τῶν Ἑλλήνων, ἵνα τοῦ πλήθους τῶν βαρβαρικῶν νεῶν ταπεινωθέντος ἀντίπαλος ἡ τῶν Ἑλλήνων δύναμις γένηται καὶ πρὸς τὰς ναυμαχίας ἀξιόχρους. διόπερ οἱ μὲν Ἕλληνες αἰεὶ ἄλλων ἐθάρρουν, οἱ δὲ βάρβαροι αἰεὶ πρὸς τοὺς κινδύνους ἐγίνοντο δειλότεροι ». Σημειώετον ὅτι ὁ Διοδ., ἐνῷ τὴν καταιγίδα ταύτην περιοριζομένην νὰ χαρακτηρίσῃ ὡς « μέγαν χειμῶνα », μνημονεύει ἄλλην σφοδρὰν θύελλαν μετὰ βροχῶν καὶ κεραυνῶν, ἐπισυμβᾶσαν εἰς Δελφούς, προξενήσασαν δὲ ἐκεῖ σοβαρὰς ζημίας διὰ κατακρημνίσεως βράχων καὶ θεωρηθεῖσαν ὡς « διοσημίαν » πρὸς σωτηρίαν τοῦ μαντείου ἀπὸ τῶν Περσῶν (Διοδ., XI, 14).

σιῶν (μέσα Ἰουλίου μέχρι μέσων Σεπτεμβρίου), ἀλλὰ καὶ δὲν ἀπεκλείετο μετεωρολογικῶς νὰ ἐσημειοῦτο ἐντὸς τῆς περιόδου ταύτης.

Αἱ θερμικαὶ καταιγίδες δημιουργοῦνται κυρίως ἐν καιρῷ ἡμέρας, συνήθως περὶ τὰς μεσημβρινὰς ὥρας, διὰ σχηματισμοῦ καταιγιδοφόρων νεφῶν, ἀστραπῶν καὶ ἰσχυρῶν βροντῶν, ἐκσποῦν δὲ κατὰ τὰς ἀπογευματινὰς ὥρας μετὰ σφοδροτάτου ἀνέμου καὶ καταρρακτώδους βροχῆς. Ὁ Ἡρόδοτος ὁμιλεῖ μόνον περὶ βροχῆς ὀλονυκτίου (« διὰ πάσης τῆς νυκτός »), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς σπανιώτερον, ἀλλὰ δυνατόν κατὰ τὰς μετεωρολογικὰς παρατηρήσεις τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων ἐν Ἑλλάδι¹. Ἄλλ', ὥς ἔχει τὸ κείμενον τοῦ Ἡροδότου, ὑπογραμμίζον κυρίως τὴν ὀλονυκτίον βροχὴν ὥς τι τὸ ὅλως ἐξαιρετικὸν διὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, δὲν ἀποκλείει νὰ εἶχον ἥδη συσσωρευθῇ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς προσηγηθείσης ἡμέρας τὰ καταιγιδοφόρα νέφη².

Οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες γνωρίζουν καλῶς τὰς θερμικὰς αὐτὰς καταιγίδας, αἱ ὁποῖαι πολλάκις ἐπιφέρουν βλάβας εἰς τὴν γεωργίαν. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ θέρους καὶ ἐνῷ ἐπικρατεῖ ἰσχυρὸς καύσων, αἰφνιδίως ὁ οὐρανὸς καλύπτεται διὰ νεφῶν. Ἄν εἶναι ἡμέρα, ὃ ὀρίζων καθίσταται σκοτεινός, ἰσχυραὶ λάμπει ἀστραπῶν φωτίζουσιν τὸ στερέωμα καὶ ἀντηχοῦν βρονταί. Πολλάκις πίπτουν κεραυνοὶ καὶ ἀκολουθεῖ καταρρακτώδης βροχή, ἐνῷ ἡ θάλασσα κατὰ τὰς ὥρας αὐτὰς εἶναι λίαν τεταραγμένη, σχηματιζομένων ἐπικινδύνων διὰ τὴν ναυσίπλοισιν ἀνεμοστροβίλων. Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς ἀποκαλεῖ σήμερον τὰς θυέλλας αὐτὰς « μπουρίνια », ἡ δὲ λέξις αὕτη ἔλαβε μεταφορικῶς τὴν ἔννοιαν σφοδρῶς ὀργίλης διαθέσεως, ὥς « ξέσπασμα θυμοῦ ». Ὅταν ἡ καταιγὶς κοπῇ, ὃ ὀρίζων καθίσταται πάλιν αἴθριος καὶ ὁ θερινὸς ἥλιος ἐκπέμπει τὰς φλογερὰς ἀκτίνάς του.

Αἱ θερμικαὶ αὐταὶ καταιγίδες ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶναι τοπικαί, δῆλα δὲ ἡ περιορίζονται εἰς μικρὰν ἀκτίνα, ἐνίοτε ὅμως σημειοῦνται ἐπὶ εὐρύτερας περιοχῆς. Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην κατηγορίαν πρόπει νὰ κατατάξωμεν τὴν καταιγίδα τῶν Ἀφειτῶν, ἀφοῦ ἐσημειώθη τοιαύτη καὶ εἰς Κοῖλα, καλύπτουσα οὕτω μέγα μέρος τῆς Εὐβοίας, καθ' ὅλας δὲ τὰς ἐνδείξεις καὶ εἰς τὴν Μαλίδαν πεδιάδα μετὰ τῆς περιοχῆς Θερμοπυλῶν - Καλλιδρόμου. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐσημειώθη καὶ πρὸς τὴν Δωρίδα, ὁπότε θὰ συνεδέετο μετὰ τῶν αὐτῶν μετεωρολογικῶν αἰτίων καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου καὶ

1. Βλ. ἀνωτ., σ. 19, σημ. προηγ. σελ.

2. Ὁ Διόδ. (XI, 13, 1), χαρακτηρίζον μόνην τὴν καταιγίδα ὡς « χειμῶνα μέγαν » (χαρακτηρισμὸς συνήθης παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, ὅτε ἐπρόκειτο περὶ σφοδρᾶς κακοκαιρίας, ἔστω καὶ ἐν πλήρει θέρει), δὲν καθορίζει τὸν χρόνον καὶ τὴν διάρκειαν αὐτῆς οὐδὲ τὴν προέλευσιν τοῦ ἀνέμου.

τοῦ Διοδώρου μνημονευομένη ὡς μεταγενεστέρως σημειωθείσα εἰς Δελφούς¹.

Οἱ νεώτεροι συγγραφεῖς καὶ οἱ σχολιασταὶ τοῦ Ἡροδότου διερωτῶνται, πῶς ἦτο δυνατόν ὁ συνοδεύων τὴν καταιγίδα ἄνεμος, ἡ ἐκ τοῦ ὁποίου προκληθεῖσα σφοδρὰ τρικυμία συνέτριψε τὸν Περσικὸν στόλον, νὰ εἶχε φορὰν ἀπὸ τοῦ Πηλίου, δῆλα δὴ ἀπὸ βορρᾶ, ἀφοῦ, ὡς λέγεται ἐν συνεχείᾳ, τὰ σώματα τῶν Περσῶν καὶ τὰ συντρίμματα τῶν πλοίων ἐρρίφθησαν πρὸς τὰς Ἀφέτας, δῆλα δὴ πρὸς τὴν ἔναντι τῆς Εὐβοίας, παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ Εὐρίπου καὶ τοῦ Παγασητικοῦ κόλπου, χερσόνησον². Τοῦτο φαίνεται ἀδύνατον, ἐὰν ὁ ἄνεμος ἔπνεεν ἀπὸ βορρᾶ, ὅποτε τὰ περσικὰ ναυάγια ἔπρεπε νὰ ῥιφθῶν μάλλον πρὸς τὸ Ἀρτεμίσιον. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα πρόκειται περὶ παρερμηνείας τοῦ κειμένου τοῦ Ἡροδότου, ἐνθα γίνεται λόγος μόνον περὶ τῶν σκληρῶν βροντῶν, αἱ ὁποῖαι προφανῶς ὑπὸ τῶν ἐν Θερμοπύλαις καὶ Ἀρτεμισίῳ Ἑλλήνων ἐταυτίζοντο μετὰ τῶν πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ Πηλίου ἀστραπῶν. Ἐν ἄλλοις λόγοις, αἱ «σκληραὶ βρονταὶ ἀπὸ τοῦ Πηλίου», δὲν προϋποθέτουν ὅτι καὶ ὁ ἄνεμος ἤρχετο ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης, δῆλα δὴ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ βορείου ἀνέμου. Διότι δυνατόν νὰ ἦρχετο ἡ καταιγὶς ἀπὸ βορρᾶ, ὁ δὲ ἄνεμος νὰ εἶχε διεύθυνσιν διάφορον πρὸς τὴν τῆς καταιγίδος. Ὁ σφοδρὸς ἄνεμος, ὁ ὁποῖος ἔρριψε τὰ ναυάγια τῶν Περσικῶν πλοίων πρὸς τὰς Ἀφέτας καὶ συνέτριψε μίαν ἄλλην μοῖραν τοῦ Περσικοῦ στόλου εἰς τοὺς βράχους πρὸς τὰ ἀνοικτὰ τῆς Εὐβοίας, ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀπὸ ΒΑ μέχρι ΝΑ, ἀλλ' οὐχὶ βόρειος. Φυσικὸν ἦτο νὰ φαίνεται εἰς τοὺς ἐν Θερμοπύλαις καὶ Ἀρτεμισίῳ ὅτι αἱ βρονταὶ καὶ αἱ ἀστραπαὶ ἦσαν «ἀπὸ Πηλίου», διότι ἐπὶ τοῦ Πηλίου, τὸ ὁποῖον ἔχει σχετικῶς μέγα ὕψος, θὰ ἐσχηματίζοντο καὶ τὰ περισσότερα νέφη διὰ προσκρούσεως τοῦ ἀνέμου. Ἐκ δὲ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐσημειώθησαν βρονταὶ καὶ ἀστραπαὶ ἀπὸ τῆς κατεύθυνσεως τοῦ Πηλίου δὲν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἐκεῖθεν καὶ ἡ διεύθυνσις τῶν ἀνέμων (ἀπὸ Πηλίου, δῆλα δὴ ἀπὸ βορρᾶ). Ἀντιθέτως, τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ περσικὰ πλοῖα ὑπέστησαν ζημίας εἰς τὰς Ἀφέτας καὶ συνετρίβησαν παρὰ τὰ Κοῖλα τῆς Εὐβοίας, παρέχει μετεωρολογικῶς τὴν ἔνδειξιν ὅτι ἐπρόκειτο οὐχὶ περὶ βορείου, ἀλλ' ἀπὸ ΒΑ μέχρι ΝΑ ἀνέμου, συνήθους διὰ τὰς λεγομένας «θερμικὰς καταιγίδας», ὡς κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ ἐπισυμβᾶσα αὕτη κατὰ τὸν ἀγῶνα τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τοῦ Ἀρτεμισίου.

Ἐθεωρήθη ὡς ἔνδειξις χρονολογικῆς τοποθετήσεως τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν ὁ ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου προσδιορισμός, ὅτι ἡ καταιγὶς αὕτη ἐγένετο «ἐν μέσῳ θέρους» («ἦν μὲν τῆς ὥρης μέσον θέρους»). Τοῦτο ἐκρίθη ὑπὸ νεωτέρων ἱστορικῶν ὡς ἱκανὴ ἔνδειξις, ἵνα ἡ μάχη τῶν

1. Ἡροδ. VIII, 37. Διοδ. XI, 14. Βλ. καὶ ἀνωτ., σ. 48 σημ. 1.

2. W. H o w - J. W e l l s, A Commentary of Herodotus, τ. 2, σ. 239. — L e g r a n d, ἔκδ. Ἡροδότου, VIII, σ. 15, σημ. 4.

Θερμοπυλῶν καθορισθῇ περὶ τὰ μέσα τοῦ χρονικοῦ διαστήματος ἀπὸ τοῦ θερινοῦ μέχρι τοῦ φθινοπωρινοῦ ἡλιοστασίου (22 Ἰουνίου - 21 Σεπτεμβρίου), ἤτοι μετὰ τὴν πανσέληνον τῆς 21ης Ἰουλίου, περὶ τὰ τέλη Ἰουλίου ἢ ἀρχὰς Αὐγούστου 480 π.Χ.¹. Ἀλλὰ καὶ σήμερον ἀκόμη ἐν Ἑλλάδι οὐδέποτε λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὁ κατὰ τὰς τροπὰς τοῦ ἡλίου καθορισμὸς τοῦ θέρους ὡς χρονικοῦ ὁρίου μεταξὺ τῶν δύο ἡλιοστασιῶν, διότι ὁ καύσων, οἱ ἄνεμοι, τὸ ψῦχος, αἱ βροχαὶ κλπ. δὲν ἀκολουθοῦν πιστῶς ἐν Ἑλλάδι τὰς περιόδους τοῦ ἡλιοστασίου. Ἦδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἰουνίου σημειοῦται πολλάκις ἰσχυρὸς καύσων καὶ γίνεται λόγος περὶ «καλοκαιριοῦ», συνήθως δὲ τὰ σχολεῖα κλείουν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἰουνίου «ἐνεκα τοῦ ἀρξαμένου θερινοῦ καύσωνος». Ὡσαύτως καὶ μετὰ τὴν 22αν Σεπτεμβρίου, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐν πλήρει Ὀκτωβρίῳ, σημειοῦται ἐν Ἑλλάδι καύσων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὡς παρὰ τὰς τῆς θερινῆς περιόδου. Ἀντιθέτως, κατ' Αὐγούστον, καὶ ἔτι περισσότερον κατὰ τὸ πρῶτον 15θήμερον τοῦ Σεπτεμβρίου, σημειοῦνται ἐνίοτε σημαντικὴ πτώσις τῆς θερμοκρασίας, βροχαὶ κλπ., πρᾶγμα τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται ὡς «τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ». Τέλος, πολλάκις ἀπτόμος μεταβολὴ τοῦ καιροῦ, αἰφνιδία πτώσις τῆς θερμοκρασίας, καταγίγς μετὰ βροντῶν καὶ ἀστραπῶν, ὡς ἐκείνῃ τῶν Θερμοπυλῶν, συμβαίνοντα εἴτε κατ' Ἰούνιον εἴτε κατ' Αὐγούστον, σχολιάζονται μετ' ἐκφράσεως ἐκπλήξεως τινος, ὡς συμβαίνοντα «στὰ μέσα τοῦ καλοκαιριοῦ», δηλὰ δὴ ἐν πλήρει θέρει.

Τοῦτ' αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῇ καὶ διὰ τὴν ἀρχαιότητα, τοσοῦτῳ μᾶλλον, καθόσον, καθ' ὅλα τὰ μετεωρολογικὰ δεδομένα, τὸ κλίμα τῆς Ἑλλάδος δὲν ὑπέστη μεταβολὰς ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι σήμερον².

Ἡ φράσις τοῦ Ἡροδότου «ἦν μὲν τῆς ὥρης μέσον θέρος» δὲν εἶναι προσδιοριστικὴ χρονολογία, ἀλλ' ἐκφράζει τὸ ἀσύνηδες τοῦ πράγματος, δηλὰ δὴ τὴν καταιγίδα μεθ' ὀλονυκτίου βροχῆς καὶ βροντῶν κατὰ τὴν θερινὴν περίοδον, ἢ «μέσα στὸ καλοκαίρι», ὅπως θὰ ἐλέγομεν σήμερον.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ὡς καὶ οἱ σήμερον, δὲν ἐλάμβανον ὑπ' ὄψιν τὴν μεταξὺ θερινοῦ καὶ φθινοπωρινοῦ ἡλιοστασίου περίοδον πρὸς καθορισμὸν τοῦ θέρους. Τοῦναντίον, τὰ καλανδάρια τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ἂν καὶ στηρίζωνται εἰς τὰς ἀστρονομικὰς παρατηρήσεις, σημειῶνουν διαφόρους καιρικὰς μεταβολὰς καὶ χαρακτηρισμούς, μὴ λαμβάνοντα καθ' ὁλοκληρίαν ὑπ' ὄψιν μετεωρολογικοὺς καθορισμοὺς θερινῆς περιόδου. Βροχαί, ἄνεμοι, θύελλαι, νέφη, τρικυμῖαι κλπ., σημειοῦνται εἰς ὥρισμένας ἡμέρας συγχρόνως πρὸς τὰς ἐμφανίσεις, ἀνόδους, ἑξαφανίσεις, κλπ., ὥρισμένων ἀστρῶν καθ'

1. Beloch, Cr. Gesh. II, 2, σ. 48. — Labarbe, ἑ.ἀ., σ. 16. Βλ. καὶ ἀνωτ., σ. 36.

2. Ἡλ. Γ. Μαρτιοπούλου, Τὸ κλίμα τῆς Ἑλλάδος, Ἀθ. 1938, σ. 340 - 359.

ὅλην τὴν θερινὴν περίοδον¹. Ὅσακις δὲ ἐπιχειρεῖται καθορισμὸς ἀρχῆς ἢ τέλους τοῦ θέρους, οὗτος οὐδόλως συμφωνεῖ πρὸς τὰ ὅρια θερινοῦ καὶ φθινοπωρινοῦ ἡλιοστασίου.

Οὕτω τὴν ἀρχὴν τοῦ θέρους ὁ Εὐκλήμων τοποθετεῖ τὴν 6^{ην} Μαΐου, οἱ Αἰγύπτιοι τὴν 10^{ην} Μαΐου, ὁ Ἱπποκράτης, ὁ Εὐδόξος καὶ ὁ Μητροδωρος τὴν 12^{ην} Ἰουλίου, ὁ Λυδὸς τὴν 16^{ην} Μαΐου, κλπ. Ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ φθινοπώρου, τινές, ὥς ὁ Λυδός, καθορίζουν τὴν 17^{ην} Αὐγούστου, ἄλλοι, ὥς ὁ Ἱπποκράτης, τὴν 16^{ην} Σεπτεμβρίου καὶ ὁ Εὐδόξος τὴν 18^{ην} Σεπτεμβρίου. Χαρακτηριστικὸν δὲ εἶναι ὅτι οὔτε περὶ τὴν 21^{ην} Ἰουλίου (πανσέληνος Ἰουλίου κατὰ τὸ 480 π.Χ.), οὔτε κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Αὐγούστου (ὅτε, συμφώνως πρὸς τὸ «στρατήγημα» τοῦ Πολυαίνου, καθορίζεται διὰ τοῦ Σειρίου ἡ χρονολογία τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν) μνημονεύονται ἰσχυραὶ θύελλαι, βροχαί, κλπ. Ἀντιθέτως, διὰ τὴν 20^{ην} Αὐγούστου (ἡμέραν πανσελήνου τοῦ 480 π.Χ.) σημειοῦνται ὑπὸ τοῦ Λυδοῦ νότιοι ἄνεμοι καὶ θυελλώδεις βροχαί. Κατὰ δὲ τὰς ἀμέσως ἐπομένους ἡμέρας, κατὰ τὰς ὁποίας καθ' ἡμᾶς ἐγένετο ἡ μάχη τῶν Θερμοπυλῶν, σημειοῦνται ἀπτότομοι καιρικάι μεταβολαὶ μετὰ καταιγίδων, ὑπενθυμίζουσαι τὴν ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου περιγραφὴν τῆς δλονυκτίου βροχῆς καὶ τῆς καταστρεπτικῆς διὰ τοὺς Πέρσας καταιγίδος. Οὕτω, τὴν 22^{αν} Αὐγούστου κατὰ τοὺς Αἰγυπτίους συμβαίνουν κακοκαιρίαι καὶ κατὰ τὸν Εὐδόξον συχναὶ θύελλαι, τὴν 29^{ην} Αὐγούστου κατὰ τὸν Εὐδόξον βροχαί, θύελλαι, ἰσχυροὶ ἄνεμοι, τὴν 31^{ην} Αὐγούστου κατὰ τὸν Λυδὸν ἄνεμοι, βροχαί, καταιγίδες.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συμπεραίνομεν, ὅτι ἡ φράσις τοῦ Ἡροδότου «τῆς ὥρης μέσον θέρους», προτασσομένη τῆς περιγραφῆς τῆς καταιγίδος, οὐδόλως προσδιορίζει τὴν μάχην τῶν Θερμοπυλῶν μεταξὺ τοῦ θερινοῦ καὶ φθινοπωρινοῦ ἡλιοστασίου, δηλαδὴ περὶ τὰ τέλη Ἰουλίου καὶ ἀρχὰς Αὐγούστου. Ἀποτελεῖ μίαν λίαν ἐμφαντικὴν διατύπωσιν τοῦ ἀσυνήθους γεγονότος τῆς «ἐν πλήρει θέρει» σφοδρᾶς αὐτῆς καὶ καταστρεπτικῆς διὰ τοὺς Πέρσας καταιγίδος, κυρίως δὲ πρὸς αἰτιολόγησιν τῆς εἰς τὴν βοήθειαν τῶν θεῶν τῆς Ἑλλάδος ἀποδόσεως τοῦ γεγονότος τούτου, τὸ ὅποion τόσον συνετέλεσεν εἰς τὴν παραμονὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου ἐν Ἀρτεμισίῳ καὶ τὴν ἐν συνεχείᾳ περίλαμπρον νίκην τῆς Σαλαμῖνος².

1. Τοιαύτας ἐνδείξεις καλανδαρίων τῆς ἀρχαιότητος βλ. προχείρως ἐν Dict. d. ant. gr., ἔ.δ.

2. Ἡροδ. VIII, 13: «ἐποιετό τε πᾶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ, ὥπως ἂν ἐξισωθῇ τῇ Ἑλληνικῇ τὸ Περσικὸν μηδὲ πολλῶ πλέον εἴη». Βλ. καὶ Διοδ. XI, 13, 1: «δοκεῖν τὸ θεῖον ἀντιλαμβάνεσθαι τῶν Ἑλλήνων, ἵνα τοῦ πλήθους τῶν βαρβαρικῶν νεῶν ταπεινωθέντος ἀντίπαλος ἡ τῶν Ἑλλήνων δύναμις γένηται καὶ πρὸς τὰς ναυμαχίας ἀξιώχρεως...». Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι τόσον ὁ Ἡρόδοτος, ὅσον καὶ ὁ Διόδωρος ἀποδίδουν εἰς τὴν θεῖαν πρόνοιαν οὐχὶ αὐτὴν ταύτην τὴν σωτηρίαν τῶν Ἑλλήνων

Τοῦτο ἀπῆχει πρὸ παντὸς ἄλλου τὴν εὐσεβῆ σκέψιν τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες ἀπέδιδον τὴν ἐκ τῶν ἐπιδραμουσῶν ἀπὸ Ἀσίας ὁρδῶν σωτηρίαν τῶν εἰς τὴν θαυματουργὸν βοήθειαν τῶν θεῶν τῶν, ἄνευ τῆς ὁποίας ἡ γενναιότης καὶ ἀπόφασις τῆς θυσίας δὲν ἦτο δυνατόν νὰ κατισχύσουν ἕνεκα τοῦ ἀσυγκρίτως μεγαλυτέρου ἀριθμοῦ τῶν ἀντιπάλων δυνάμεων.

Ἡ ἀφήγησις τοῦ Ἡροδότου περὶ τῶν καθόλου περιστατικῶν τοῦ ἀγῶνος Θερμοπυλῶν - Ἀρτεμισίου, λαμβανομένη ἐνιαυτός, δὲν ἐπιτρέπει χρονικὴν σύμπτωσιν τῆς τριημέρου θαλασσοταραχῆς παρὰ τὴν Σηπιάδα μετὰ τῆς καταιγίδος, ἡ ὁποία ἐσημειώθη παρὰ τὰς Ἀρέτας καὶ τὰ Κοῖλα τῆς Εὐβοίας, ὡς ἐγένετο ἀπόπειρα ὑπὸ τινων νεωτέρων ἱστορικῶν καὶ σχολιαστῶν¹. Ὁ Ἡρόδοτος λέγει σαφῶς ὅτι ὁ Περσικὸς στόλος ἔπλεεν ἀπὸ τῶν Μακεδονικῶν παραλίων πρὸς τὸν Παγασητικόν, ἐνῶ ἤδη εἶχε κινηθῇ

κατὰ τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν βαρβάρων, ἀλλὰ τὴν κατ' εὐνοίαν τῶν θεῶν καταστροφὴν ἑνὸς μέρους τοῦ βαρβαρικοῦ στόλου, ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας ἐπλήθην ἰσορροπία ἀντιπάλων δυνάμεων, καὶ οὕτως ὁ Ἑλληνικὸς στόλος, καταστάς ἀξιόμαχος, ἠδυνήθη νὰ ἀντιπαραταχθῇ γενναίως καὶ νὰ συντρίψῃ τὸν ἀντίπαλον. Τοῦτο ἀντικατοπτρίζει τὸ μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους κοινὸν αἶσθημα τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι ἀπέτιταν μὲν φόρον τιμῆς καὶ εὐγνωμοσύνης πρὸς τοὺς θεοὺς τῶν καὶ ἐκόσμησαν μεγαλοπρεπῶς τὰ ἱερὰ αὐτῶν διὰ τὴν εὐνοίαν καὶ συγδρομὴν εἰς τὸν κατὰ τῶν βαρβάρων ἀγῶνα, συγχρόνως ὁμως ὕμνησαν καὶ ἀπθηνάτισαν τὴν γενναιότητα τῶν τέκνων τῶν, τὰ ὁποία διὰ τὸ ἡρώϊσμον καὶ τῆς θυσίας συνέτριψαν τὴν ὁρμὴν τῶν ἐπιδρομῶν τῆς Ἀσίας καὶ ἔσωσαν τὴν ἐλευθερίαν τῆς Ἑλλάδος.

1. Κυρίως ὁ Bury (ἐ.δ., σ. 92 καὶ συν. βλ. καὶ How-Wells ἐ.δ., σ. 374), ὅστις διὰ τοῦ ταυτισμοῦ τούτου κυρίως ἐπιτυχάνει νὰ διορθώσῃ τὸ ἡμερολόγιον τοῦ Ἡροδότου πρὸς χρονολογικὴν σύμπτωσιν τοῦ κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν ἀγῶνος. (Βλ. κατωτ., σ. 66). Ἐργάφῃ συγχρόνως ὅτι ὁ Ἡρόδοτος φαίνεται νὰ ἀναγνωρίζῃ ὅτι συνέβη μία μόνον θύελλα διὰ τῶν ἐξῆς: (VIII, 66) «Ὡς μὲν ἐμοὶ δοκεῖν, οὐκ ἐλάσσονες ἕοντες ἀριθμὸν ἐσέβαλον ἐς τὰς Ἀθήνας κατὰ τὴν ἡπειρον καὶ τῆσι νηυσὶ [ἀπικόμενοι] ἢ ἐπὶ τὴν Σηπιάδα ἀπίκοντο καὶ ἐς Θερμοπύλας ἀντιθίσω γὰρ τοῖσι τε ὑπὸ τοῦ χειμῶνος αὐτῶν ἀπολομένοισι καὶ τοῖσι ἐν Θερμοπύλῃσι καὶ τῆσι ἐπ' Ἀρτεμισίῳ ναυμαχίῃσι τούτῳ τοὺς τότε οὐκ ἐπομένους βασιλεῖς». Ἐνταῦθα ὑπὸ τῶν ὑποστηριζόντων ὅτι ὁ Ἡρόδοτος ὑπαινίσσεται μίαν μόνον θύελλαν, γίνεται σύγχυσις μετοξὺ τῆς πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου τοῦ κειμένου τούτου. Ἐν τῇ πρώτῃ περιόδῳ, ὁ Ἡρόδοτος ὁμιλεῖ περὶ τῶν βαρβάρων, οἱ ὅποιοι (μετὰ τὴν μετέπειτα ἐξαναγκασθέντων εἰς προσχώρησιν Βοιωτῶν, Μαλιέων, Λοκρῶν, Καρυστίων, Ἀνδριῶν καὶ Τηνίων), ὅτε ἔφθασαν εἰς Ἀθήνας, ἦσαν ἐξ ἴσου πολυάριθμοι, ὡς καὶ ὅτε ἔφθασαν εἰς Σηπιάδα, δηλὰ δὴ πρὸ τῶν ἀπωλειῶν ἐκ τῶν τρικυμιῶν καὶ τῶν μαχῶν. Ἐν τῇ δευτέρῃ, τῇ ὁλῳς ἀνεξαρτήτῳ, περιόδῳ, ἐξηγεῖ ὅτι ὅσοι βαρβαροὶ ἀπολέσθησαν «ὑπὸ τοῦ χειμῶνος», δηλὰ δὴ ἐκ τῶν τρικυμιῶν, τῆς κακοκαιρίας (γενικῶς καὶ οὐχὶ μίας, τῆς ἐν Σηπιάδι, δι' ἣν δὲν γίνεται πλεόν λόγος), ὡς καὶ κατὰ τὰς μάχας τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τοῦ Ἀρτεμισίου, ἀνεπληρώθησαν ὑπὸ τῶν κατόπιν, ὡς ἀνωτέρω, προστεθέντων. Κατὰ ταῦτα, ὁ Ἡρόδοτος οὐδὲν λέγει περὶ μίας καὶ μόνης κακοκαιρίας, ἐπισυμβάσης ἐν Σηπιάδι. Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τρικυμιῶν βλ. καὶ Lattimore R. ἐν Cl. Rev. 1939 σ. 57 καὶ συν.

παραλλήλως καὶ ἡ Περσικὴ στρατιὰ διὰ τῆς Θεσσαλίας πρὸς τὴν Μαλιακὴν πεδιάδα. Ἐπομένως, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶχον φθάσει ἀκόμη μεγάλοι περσικαὶ δυνάμεις πρὸς τὰς Ἀφέτας, ἔνθα ἐσημειώθη ἡ μεταγενεστέρα, ἔνεκα καταιγίδος, καταστροφή¹. Ὡσαύτως δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶχεν ἀκόμη σταλῇ ἰσχυρὰ μοῖρα περσικοῦ στόλου πρὸς τὴν ἄλλην πλευρὰν τοῦ Εὐρίπου διὰ τῶν ἀνοικτῶν τῆς Εὐβοίας, ἔνθα παρὰ τὰ Κοῖλα ὑπέστη αὕτη καταστροφὰς ἐκ τῆς ἀκολουθησάσης καταιγίδος. Εἰς ἡμᾶς φαίνεται ὡς ἀναμφισβήτητον ὅτι ἡ καταστροφή τῆς Σηπιάδος ἐκ τοῦ τριημέρου ἀνέμου καὶ τῆς θαλασσοταραχῆς προηγήθη ἐπὶ τι τῆς ἐκ θυέλλης καταστροφῆς παρὰ τὰς Ἀφέτας καὶ τὰ Κοῖλα. Πάντως ὁ μεσολαβήσας χρόνος ἀπὸ τῆς καταπαύσεως τοῦ τριημέρου ἀνέμου μέχρι τῆς καταιγίδος καὶ τῆς θαλασσοθυέλλης εἰς τὰς Ἀφέτας ἦτο ἐλάχιστος, καθ' ὅλας τὰς ἐνδείξεις οὐκ ἴσχυον πλέον τῆς μιάς ἡμέρας. Διότι ὁ Ἡρόδοτος, περιγράφων τὴν καταιγίδα τῶν Ἀφετῶν, λέγει ὅτι αὕτη ἐξεροάγη εὐθὺς μετὰ κρατερὰν θαλασσίαν σύγκρουσιν, ἡ ὁποία πάλιν ἐγένετο πρὶν ἀκόμη προλάβουν νὰ ἀναπνεύσουν οἱ Πέρσαι ἐκ τῆς πρώτης παρὰ τὸ Πήλιον θαλασσοταραχῆς καὶ τῶν ἐκεῖ ναυαγίων².

Ἀλλὰ καὶ ὁ Διόδωρος λέγει ὅτι, μετὰ τὸ πέρας τῆς θαλασσοταραχῆς καὶ τῶν καταστροφῶν, τὰς ὁποίας αὕτη ἐπήνεγκε παρὰ τὴν Σηπιάδα, ὁ Περσικὸς στόλος ἐπλευσε πρὸς τὰς Ἀφέτας³.

Ὁ Ἡρόδοτος λέγει ὅτι ὁ Ξέρξης, ἄγων τὰς δυνάμεις τῆς ξηρᾶς, ἔφθασεν εἰς τὴν Μαλίδαν ἀπὸ Θεσσαλίας καὶ Ἀχαΐας, « καὶ δὴ καὶ τριταῖος », ὅπερ ἐρμηνεύεται « τρεῖς ἡμέρας πρὸ τοῦ εἰς Ἀφέτας κατάπλου τοῦ στόλου, καθυστερήσαντος ἐκ τῆς παρὰ τὴν Σηπιάδα τρικυμίας »⁴. Ἦτο φυσικὸν νὰ

1. Ἡροδ. VII, 193 : « οἱ δὲ βάρβαροι, ὡς ἐπαύσατό τε ὁ ἄνεμος καὶ τὸ κύμα ἔστρωτο (ἐν Σηπιάδι), κατασπᾶσαντες τὰς νέας, ἔπλεον παρὰ τὴν ἡπειρον, κάμψαντες δὲ τὴν ἄκρην τῆς Μαγνησίας ἰδέαν ἐπλεον ἐς τὸν κόλπον τὸν ἐπὶ Παγασέων φέροντον... ἐπὶ τούτου δὲ τῷ χώρῳ οὖνομα γέγονε Ἀφέται ».

2. Ἡροδ. VIII, 12 : « πρὶν γὰρ ἡ καὶ ἀναπνεύσαι σφρας ἐκ τε τῆς ναυηγίας καὶ τοῦ χειμῶνος τοῦ γενομένου κατὰ Πήλιον ὑπέλαβε ναυμαχίᾳ καρτερῇ, ἐκ δὲ τῆς ναυμαχίας ὄμβρος τε λάβρος καὶ θεύματα ἰσχυρὰ ἐς θάλασσαν ὀρμημένα βρονταὶ τε σκληραί ». Βλ. κατωτ., σ. 76 καὶ τὸν ἐν τέλει χρονολογικὸν πίνακα.

3. Διοδ. XI, 12, 3 < ὁ δὲ (ἐνν. Μεγαβάτης) ταῖς τοῦ βασιλέως παραγγελίαις ἀκολουθῶν ἐκ Πύδνης τῆς Μακεδονικῆς ἀνήχθη παντὶ τῷ στόλῳ, καὶ κατέπλευσε τῆς Μαγνησίας πρὸς ἄκραν τὴν ὀνομαζομένην Σηπιάδα. ἐνταῦθα δὲ μεγάλου πνεύματος ἐπιγενομένου ἀπέβαλε ναὺς μακρὰς [τριήρεις] μὲν ὑπὲρ τὰς τριακοσίας, ἱππαγωγὺς δὲ καὶ τῶν ἄλλων παμπληθεῖς. λήξαντος δὲ τοῦ πνεύματος ἀναχθεὶς κατέπλευσεν εἰς Ἀφέτας τῆς Μαγνησίας ».

4. Ἡροδ. VII, 196. Βλ. Legend (ἐκδ. Ἡροδ. VII, σ. 209, σημ. 3). Δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος περὶ καθυστερήσεως τοῦ Ξέρξου, εἰμὴ ἐν παραβολῇ πρὸς τὸν κατάπλου τοῦ στόλου παρὰ τὰς ἀκτὰς τῆς κλειούσης τὸν Παγασητικὸν κόλπον ἄκρας τῆς Μαγνησίας, ὅπου περίπου ἦτο τὸ πεδῖον τοῦ κατὰ θάλασσαν ἀγῶνος. Πρά-

πλεύσῃ ὁ στόλος πρὸς τὸν Μαλιακὸν ἡμέρας τινὰς πρὸ τῆς στρατιᾶς, πρῶτον ἵνα προστατεύσῃ ταύτην ἀπὸ παντὸς κινδύνου ἀπὸ θαλάσσης, καὶ δευτέρον, ἵνα ἀντιμετωπίσῃ ἐγκαίρως τὸ σοβαρὸν διὰ τόσον μεγάλην στρατιὰν πρόβλημα ἐφοδιασμοῦ, δεδομένου ὅτι πρὸς τοῦτο περιελάμβανε πολλὰ φορητὰ πλοῖα πλήρη σίτου καὶ ἄλλων τροφίμων. Ἐξ ἄλλου, ὁ Ἡρόδοτος λέγει¹ ὅτι ὁ Ξέρξης, ἀπὸ τῆς ἀφίξεώς του εἰς Μαλίδα, παρέμεινε ἀπρακτος ἐπὶ τέσσαρας ἡμέρας, ἐλπίζων ὅτι οἱ ὀλιγάριθμοι Ἕλληνες, καταπτοούμενοι ἐκ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν δυνάμεών του, θὰ ἀπεχώρουν. Πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι ἡ Περσικὴ στρατιὰ, μετὰ τὴν μακρὰν πορείαν, εἶχεν ἀνάγκην ἀναπαύσεως καὶ προπαρασκευῆς πρὸς μάχην. Μόλις τὴν πέμπτην ἡμέραν ἀπὸ τῆς ἀφίξεώς του εἰς Μαλίδα διέταξεν ὁ Ξέρξης τὴν ἐπίθεσιν κατὰ τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ Στενοῦ. Οὕτως, ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς τριημέρου θαλασσοταραχῆς τῆς Σηπιάδος μέχρι καὶ τῆς ἐνάρξεως τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν, διέρρευσαν ἕξ ἡμέραι, μέχρι δὲ τῆς τελευταίας ἡμέρας, ὅτε ἔπεσεν ὁ Λεωνίδα, ἡμέραι ὀκτώ. Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν, βάσει τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων, ὅτι, ἀπὸ τῆς λήξεως τῆς τριημέρου θαλασσοταραχῆς τῆς Σηπιάδος μέχρι τῆς καταιγίδος παρὰ τὰς Ἀφέτας, ἐμεσολάβησε χρονικὸν διάστημα μιᾶς καὶ μόνης ἡμέρας, ἡ τελευταία αὕτη καταιγίς, ἡ ὁποία ἐπέφερε τόσον σημαντικὰς καταστροφὰς εἰς τὸν Περσικὸν στόλον εἰς Ἀφέτας καὶ Κοῖλα, πρέπει νὰ εἴχῃ συμβῇ κατὰ τὴν νύκτα, τὴν μετὰ δύο καὶ μιᾶς ἡμερῶν πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν².

Ἡ καταιγίς, ἡ πραγματικὴ θύελλα τῆς ὀλονυκτίου βροχῆς μετ' ἀστραπῶν, βροντῶν, σφοδρῶν ἀνέμων καὶ ἰσχυρᾶς θαλασσοταραχῆς, ἡ ὁποία προϋξήνησεν εἰς τοὺς Πέρσας σημαντικὰς καταστροφὰς παρὰ τὰς Ἀφέτας καὶ τὰ Κοῖλα τῆς Εὐβοίας, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ σχηματισθῇ καὶ νὰ ἐκσπάσῃ, εἰμὴ κατὰ μίαν ἀνάπαυλαν τῶν ἐτησίων, ἥτοι ἀφοῦ θὰ εἴχε καταπαύσει ὁ ἐτησίας, ὁ προκαλέσας τὴν τρικυμίαν τῆς Σηπιάδος, καὶ θὰ εἶχεν ἀκολουθήσει βραχεΐα τις νηνεμία, ἀπαραίτητος ἄλλως τε καὶ διὰ τὰς πρὸς Ἀφέτας κινήσεις τοῦ Περσικοῦ στόλου καὶ διὰ τὸν πλοῦν περσικῆς μοίρας μέχρι Κοίλων τῆς Εὐβοίας. Ἡ δὲ καταιγίς αὕτη, ἡ προκαλέσασα τὰς καταστροφὰς παρὰ τὰς Ἀφέτας καὶ τὰ Κοῖλα, γενομένη ἀναμφιβόλως λίαν αἰσθητὴ ἐν Μαλίδι, τόσον εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Περσῶν, ὅσον καὶ εἰς τὸ τῶν Ἑλλήνων, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τοποθετηθῇ χρονικῶς ἢ μίαν ἕως δύο ἡμέρας πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν³.

γματι, διέρρευσαν τρεῖς ἐν ὅλῃ ἡμέραι, συμπεριλαμβανομένων τῆς ἡμέρας τῆς ἀφίξεως τοῦ Ξέρξου καὶ ἐκείνης τοῦ κατάπλου τοῦ στόλου εἰς Ἀφέτας.

1. Ἡρόδ. VII, 210.

2. Βλ. καὶ κατωτ., σ. 72.

3. Βλ. καὶ κατωτ., σ. 76, ὡς καὶ τὸν ἐν τέλει χρονολογικὸν πίνακα.

Περατοῦντες τὴν σειρὰν ταύτην τῶν ἐκ τῶν ἀρχαίων πηγῶν, καὶ ἰδίᾳ ἐκ τῆς ἀφηγήσεως τοῦ Ἡροδότου, συναγομένων μετεωρολογικῶν ἐνδείξεων πρὸς χρονικὸν προσδιορισμὸν τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν, ἐστρέψαμεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἐπὶ τινος περιστατικοῦ τῆς ἀφηγήσεως, τὸ ὁποῖον, ἂν καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ἀσήμαντον, δὲν στερεῖται σημασίας τινός. Ὁ Ἡρόδοτος λέγει ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Ἐφιάλτου ὀδηγουμένη ἐν καιρῷ νυκτὸς διὰ μέσου τῆς Ἀνοπαιᾶς ἀτραποῦ πρὸς τὰ νῶτα τῶν μαχομένων ἐν Θερμοπύλαις Ἑλλήνων στρατιὰ τοῦ Ὑδάρωνος, ἐγένετο αἰφνιδίως ἀντιληπτὴ ὑπὸ τῶν Φωκέων ἐκ τοῦ ἀκολουθοῦν λόγου. Ὁλόκληρος ἡ περιοχὴ τῆς διὰ τῆς ἀτραποῦ ἀνόδου μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ ὄρους ἐκαλύπτετο ὑπὸ πυκνοῦ δάσους δρυῶν. Ἡ ἀτραπὸς ἦτο πλήρης φύλλων, τὰ ὁποῖα εἶχον πέσει ἐκ τῶν δρυῶν. Οἱ βηματισμοὶ τῶν Περσῶν ἐπὶ τῶν φύλλων τῶν δρυῶν προυξένουν πολὺν θόρυβον, ὅστις ἠκούετο εἰς ἱκανὴν ἀπόστασιν ἕνεκα τῆς ἀπολύτου γαλήνης τῆς ὑποφωσκούσης ἡμέρας. Ὅτε οἱ Πέρσαι ἐπλησίαζον εἰς τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τῆς ἀτραποῦ, οἱ τεταγμένοι πρὸς φύλαξιν, ἀλλὰ προφανῶς καταληφθέντες ὑπὸ ὕπνου Φωκεῖς, αἰφνιδιασθέντες ἐκ τοῦ θορύβου τῶν βημάτων τῶν ἐπερχομένων Περσῶν ἐπὶ τῶν χαμᾶι συνεσφωμενῶν φύλλων τῶν δρυῶν, ἀναπηδήσαντες ἔλαβον ἐν σπουδῇ τὰ ὅπλα, ἀλλὰ τελικῶς ἀνεζήτησαν σσπηρίαν διὰ τῆς φυγῆς πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ ὄρους¹.

Τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς νὰ καταλήξωμεν εἰς τοὺς κατωτέρω συλλογισμούς: 1) Τὰ φύλλα τῶν δρυῶν δὲν ἦτο δυνατόν ἢ νὰ ἔχουν πέσει προσφάτως, ἕνεκα σφοδροῦ ἀνέμου μετὰ θυελλώδους βροχῆς. Τὰ φύλλα τοῦ προηγουμένου φθινοπώρου θὰ εἶχον παρασυρθῇ ἐκ τῶν χειμερινῶν βροχῶν, ἢ θὰ εἶχον κονιοποιηθῇ καὶ ἐνωθῇ μετὰ τῆς λασπώδους γῆς, μὴ προκαλοῦντα θόρυβον ἐκ τῶν βημάτων. Κατ' ἀκολουθίαν, ἢ εἰς τὰς Ἀφέτας γινομένη σφοδρὰ ἀνεμοθύελλα μετὰ καταρρακτώδους βροχῆς, ἐσημειώθη καὶ ἐπὶ τῆς Μαλίδος πεδιάδος καὶ τοῦ ὄρους Καλλιδρόμου, διὰ τοῦ ὁποίου διήρχετο ἡ Ἀνόπαια ἀτραπός. 2) Κατὰ τὸν Ἰούλιον μῆνα τὰ φύλλα τῆς δρυὸς εἶναι εἰσέτι περισσότερον εὖρωστα καὶ δυσχερῶς ἀποσπῶνται. Ἀντιθέτως κατὰ τὸν μῆνα Αὐγουστον τὰ φύλλα τῆς δρυὸς εὐρίσκονται εἰς τὸ τελευταῖον στάδιον τῆς ἀναπτύξεώς των, ὁπότε σφοδρὰ ἀνεμοθύελλα μετὰ καταρρακτώδους βροχῆς εὐχερέστερον δύναται νὰ ἀποσπάσῃ ταῦτα ἀπὸ τῶν κλάδων. Οὕτω λογικώτερον εἶναι νὰ σκεφθῶμεν ὅτι ἡ προηγηθεῖσα τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τοῦ Ἀρτεμισίου καταιγὶς ἐσημειώθη κατ' Αὐγουστον καὶ οὐχὶ κατ' Ἰούλιον. 3) Ἐὰν τὰ ἐκ τῆς καταιγίδος καὶ τῆς ἀνεμοθύελλης πεσόντα φύλλα τῶν δρυῶν ἦσαν εἰσέτι χλωρὰ, δὲν θὰ προυκάλλουν θόρυβον. Τοῦναντίον, καλύπτοντα τὴν γῆν, θὰ ἐξημερύνουν καὶ αὐτὸν τὸν φυσικὸν μικρὸν θόρυβον τοῦ βηματισμοῦ ἐπὶ τῶν λίθων, οἱ

ὁποῖοι ὅπωςδήποτε θὰ ἦσαν ἄφθονοι, ὥς εἶναι καὶ σήμερον, ἐπὶ τῆς ὀρεινῆς ἐκείνης ἀτραποῦ. Μόνον ξηρὰ φύλλα ἦτο δυνατόν νὰ προξενήσουν ἰσχυρὸν ἐκ τοῦ βηματισμοῦ θόρυβον, δυνάμενον νὰ ἀκουσθῇ μακράν. Ἀλλ' ἵνα ξηραθοῦν τὰ πεσόντα ἐκ τῶν δρυῶν χλωρὰ φύλλα, ἔπρεπε νὰ παρέλθουν μία ἢ περισσότεραι ἡμέραι, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ὁποίων ὁ θειρινὸς καύσων θὰ ἀπεξήραινε ταῦτα¹. Κατ' ἀπολουθίαν ἀναγκαῖον ἦτο νὰ εἶχε μεσολαβήσῃ μικρὸν τι διάστημα ἀπὸ τῆς καταιγίδος, ἥτις ἐπέφερε καταστροφὰς εἰς τὸν Περσικὸν στόλον παρὰ τὰς Ἀφέτας, μέχρι τῆς πρὸ τῆς τελευταίας μάχης τῶν Θερμοπυλῶν νυκτός, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Πέρσαι διὰ τοῦ Καλλιδρόμου ὅρους κατήλθον πρὸς τὰ νῶτα τῶν Ἑλλήνων.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω, ἐξεταζόμενα ἐν ἑκαστον καθ' ἑαυτό, ἀποτελοῦν ἀπλὴν ἐνδειξιν καὶ οὐχὶ ἀπόλυτον βεβαιότητα. Πλὴν, κρινόμενα ἐν τῷ συνόλῳ των καὶ ἐν συσχετισμῷ πρὸς ὅσα ἐγράψαμεν ἐν ἀρχῇ περὶ Καρνείων καὶ Ὀλυμπίων, φρονοῦμεν ὅτι παρέχουν ἱκανὰ καὶ θετικὰ στοιχεῖα πρὸς χρονολόγησιν τῶν μαχῶν Θερμοπυλῶν - Ἀρτεμίσιον κατὰ τὸ πέμπτον πενθήμερον (20 - 25) τοῦ Αὐγούστου. Ἄν καὶ πᾶς ἀπόλυτος χρονολογικὸς καθορισμὸς ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὰ σπέρματα τῆς ἐκτροπῆς ἐκ τῶν ἀρχῶν τῆς ἐπὶ γεγονότων καὶ μόνον στηριζομένης ἱστορικῆς κρίσεως, δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι ὁ πέρα τῆς 25ης Αὐγούστου (πενθήμερον ἀπὸ τῆς πανσελήνου) καθορισμὸς τῆς τελευταίας ἡμέρας τῶν μαχῶν Θερμοπυλῶν - Ἀρτεμίσίου δὲν δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ παρ' ἡμῶν διὰ τοὺς κατωτέρω λόγους :

1ον) Ἄν ἡ τελευταία ἡμέρα τοῦ ὅλου ἀγῶνος ἀπείχε πέρα τοῦ πενθήμερου, ὑπολογιζομένων καὶ δύο μέχρι τριῶν ἐπὶ πλέον ἡμερῶν, αἱ ὁποῖαι ἐχρειάσθησαν, ἵνα ἡ εἵδησις περὶ τῆς εἰς τὰς Θερμοπύλας καταστροφῆς διαδοθῇ ἀνὰ τὴν Πελοπόννησον, δὲν θὰ προεβάλλετο ὑπὸ τῶν Πελοποννησίων τὸ τέλος τῶν Καρνείων καὶ τῶν Ὀλυμπίων, δηλὰ δὴ ἡ πανσέληνος τῆς 20ης Αὐγούστου, ὥς αἰτία μὴ ἐγκαίρου ἀποστολῆς ἐνισχύσεων εἰς τὸν Λεω-

1. Τὸ ὑπὸ τοῦ Labarbe (ἐ.ἀ.) ὑποστηριζόμενον ὅτι ἡ θύελλα - καταιγὶς τῶν Ἀφειτῶν συμπίπτει πρὸς τὴν πρὸ τῆς τελευταίας ἡμέρας τοῦ ἀγῶνος Θερμοπυλῶν - Ἀρτεμίσίου νύκτα εἶναι ὅλως ἀστήρικτον. Κατὰ τὴν νύκτα ταύτην ὁ Ὑδάρνης διέβη τὴν ὀρεινὴν ἀτραπὸν, τοῦτο δὲ θὰ ἦτο ὅλως ἀδύνατον, ἂν ἔπιπτεν ἡ ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου περιγραφομένη ὀλονύκτιος καταρρακτώδης βροχή. Ἀλλὰ, καὶ ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ καθαρῶς τοπικῆς ἐν Ἀφέταις καταιγίδος, πάλιν δὲν θὰ ἦτο εἰς ἡμᾶς δυνατόν νὰ περιλάβωμεν πάντα τὰ σημειωθέντα κατὰ θάλασσαν γεγονότα (καταστροφή τῆς Περσικῆς μοίρας παρὰ τὰ Κοῖλα τῆς Εὐβοίας, κατάπλους εἰς Ἀρτεμίσιον τῆς φυλασσούσης εἰς τὸ στενὸν τοῦ Εὐρίπου Ἀθηναϊκῆς μοίρας, ἀνασύνταξις τοῦ πληγέντος εἰς Ἀφέτας Περσικοῦ στόλου πρὸς ἀνάληψιν ἐπιθέσεως, κλπ.) ἐντὸς περιουζομένου εἰς ὥρας τινὰς χρονικοῦ διαστήματος (ἀπὸ τῆς πρωίας, ὅτε ἔπαυσεν ἡ καταιγὶς, μέχρι τῆς μεσημβρίας, ὅτε ὁ Περσικὸς στόλος ἀνῆλθε πρὸς ἐπίθεσιν).

νίδαν. Οὐδὲ δ' Ἡρόδοτος πάλιν θὰ ἠδύνατο νὰ γράψῃ ὅτι, ἅμα τῇ εἰδήσει περὶ τῆς καταστροφῆς, οἱ Πελοποννήσιοι ἔσπευσαν νὰ κινήσουν δυνάμεις πρὸς τὸν Ἴσθμόν, διότι συνέπεσε νὰ ἔχουν λήξει τὰ Κάρνεια καὶ τὰ Ὀλύμπια (καὶ ἐπομένως ἦτο ἐπιτρεπτὴ ἡ ἔναρξις ἐκστρατείας), ἀφοῦ τὰ Κάρνεια καὶ τὰ Ὀλύμπια, κατὰ τὴν ἡμέραν, καθ' ἣν ἔφθασεν ἡ εἰδήσις εἰς Πελοπόννησον, θὰ εἶχον λήξει πρὸ μιᾶς καὶ πλέον ἑβδομάδος. Θὰ ἦσαν ἀσυγχώρητοι οἱ Σπαρτιῆται καὶ λοιποὶ Πελοποννήσιοι, ἂν ἔμενον κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα ἀδρανεῖς, ἐνῶ ἐπαίζοντο αἱ τύχαι τοῦ Ἑθνους εἰς Θερμοπύλας. Πάντως οἱ Πελοποννήσιοι, διὰ τὴν μὴ ἔγκαιρον ἀποστολὴν ἐνισχύσεων, δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ προσβάλουν τὰ Κάρνεια καὶ τὰ Ὀλύμπια, τὰ ὁποῖα ἤδη εἶχον λήξει κατὰ τὴν πανσέληνον τῆς 20ῆς Αὐγούστου.

2ον) Τὰ κατὰ θάλασσαν γεγονότα ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσωμεν τὴν γνώμην ὅτι ὁ οὐρανὸς ἐφωτίζετο, ἐὰν μὴ ὑπὸ τῆς πανσέληνον, πάντως ὑπὸ τῶν ἀκτίνων τῆς σελήνης τῶν πρώτων μετὰ τὴν πανσέληνον ἡμερῶν, διότι τοῦτο διηκολύνη τὰ μέγιστα τὰς κινήσεις ἐν καιρῷ νυκτὸς τοῦ ἐπανάπλου τῶν δύο στόλων εἰς τὰς βάσεις των μετὰ τὰς ναυμαχίας, τοὺς ἐλιγμοὺς κατὰ τὸν ὀριστικὸν ἀπόπλου των Ἑλλήνων, τὰς τελευταίας ἐν τῇ παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον ξηρᾷ ἐνεργείας τοῦ Θεμιστοκλέους, κλπ. Ὡσαύτως ἡ στρατιὰ τοῦ Ὑδάρνους θὰ ἦτο δύσκολον νὰ διέλθῃ τὴν ὀρεινὴν καὶ βραχὴν ἀτραπὸν τῆς Ἀνοπίας, καλυπτομένην ὑπὸ δάσους δρυῶν, ἐάν, ἔστω καὶ ἀμυδραὶ τῶν ἀμέσως μετὰ τὴν πανσέληνον νυκτῶν ἀκτίνες σεληνόφωτος δὲν ἐξουδετέρωνον ὁπωσδήποτε τὸ πυκνὸν σκότος.

Ἡδη, πρὸς ἐπίρρωσιν τῶν ἐκ τῶν ἀρχαίων πηγῶν, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα τῆς Ἑλλάδος, ἐξαγομένων πορισμάτων περὶ χρονολογήσεως τοῦ ἀγῶνος Θερμοπυλῶν - Ἀρτεμισίου κατὰ τὸ τελευταῖον δεκάμημερον τοῦ Αὐγούστου, λαμβάνομεν ὡς θετικωτέραν ἀπόδειξιν αὐτὴν ταύτην τὴν συνέχειαν τῶν γεγονότων τῶν Περσικῶν πολέμων. Ὑπὸ τῶν πλείστων συγγραφέων, πρὸς χρονολογικὴν τοποθέτησιν τῶν μαχῶν τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τοῦ Ἀρτεμισίου, λαμβάνονται ὡς βάσις τὰ προηγηθέντα γεγονότα, καὶ ἰδίᾳ ἡ πορεία τοῦ Ξέρξου μέχρι Μαλίδος, ὡς καὶ ὁ πλοῦς τοῦ Περσικοῦ στόλου μέχρι τῶν ἀκτῶν τῆς Μαγνησίας. Ἀλλ' ἡ μέθοδος αὕτη, λίαν παρακεκινδυνευμένη, καταλήγει εἰς λίαν ἀμφίβολα συμπεράσματα, δεδομένου ὅτι πολλὰ τῶν γεγονότων τούτων εἶναι ἢ ἀνεπαρκῶς γνωστὰ ἢ συγκεχυμένα. Ἀντιθέτως, τὰ ἀπὸ τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν καὶ ἐπέκτεινα γεγονότα, ἐκτυλιχθέντα ἐν αὐτῇ τῇ κυρίως Ἑλλάδι, σώσαντα τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνισμόν ἀπὸ τῆς ὑποδουλώσεως εἰς τοὺς βαρβάρους, καὶ ἀποτελέσαντα τὴν μεγάλην δόξαν τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, λεπτομερῶς ἠρευνήθησαν κυρίως ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου, ἀλλὰ καὶ ὑπ' ἄλλων μεταγενεστέρων. Οὕτω, χαρακτηριστικὰ τινα γεγονότα, ἐπεισόδια ἢ φαινόμενα, ἢ χρονολόγησις τῶν ὁποίων, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, ἔχει ἐπιτευχθῇ διὰ τῆς κατ' ἀναδρομὴν εἰς τὰ ἀμέσως

προηγηθέντα λογικῆς κατατάξεως, ἐπιτρέπουν νὰ φθάσωμεν εἰς σχετικὸν καθορισμὸν τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν διεξήχθη ἡ μάχη εἰς Θερμοπύλας, ἢ τοῦλάχιστον νὰ ἀποκλείσωμεν ἄλλους διδομένους καθορισμούς.

Βασικὴ διὰ τὴν ὅλην χρονολόγησιν τῶν Μηδικῶν πολέμων εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Ἡροδότου περὶ ἐκλείψεως τοῦ ἡλίου, ὡς αἰτίου ἀποχωρήσεως τῶν ὑπὸ τὸν Κλεόμβροτον Σπαρτιατικῶν στρατευμάτων ἐκ τοῦ Ἴσθμοῦ τῆς Κορίνθου¹. Ὅτε ἔφθασεν εἰς τὴν Πελοπόννησον τὸ ἄγγελμα τῆς καταστροφῆς εἰς Θερμοπύλας, οἱ Σπαρτιαῖται, θορυβηθέντες, ἀπέστειλαν εἰς τὸν Ἴσθμὸν ἰσχυρὰν στρατιάν, ἐνισχυθεῖσαν καὶ ὑπὸ τῶν Πελοποννησίων συμμάχων των, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Κλεομβρότου, ἀδελφοῦ τοῦ Λεωνίδου. Ἡ στρατιὰ αὕτη ἐπεδόθη μετὰ σπουδῆς εἰς τὴν ὀχύρωσιν τῆς στενῆς διόδου ἀπὸ Στερεᾶς εἰς Πελοπόννησον, διὰ κατασκευῆς τείχους κατὰ μῆκος τοῦ Ἴσθμοῦ. Τοῦτο ἦτο σύμφωνον πρὸς τὴν πολιτικὴν τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Πελοποννησίων συμμάχων αὐτῆς, οἱ ὅποιοι ἀπέβλεπον κυρίως εἰς τὴν ἄμυναν τῆς Πελοποννήσου, ἡ δὲ στρατηγικὴ των κατὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους συνίστατο εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν βαρβάρων εἰς τὸν Ἴσθμόν. Κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμίνης εἶχε κλεισθῇ διὰ προσχώσεων ἡ ἄγουσα πρὸς Πελοπόννησον Σκειρωνὶς ὁδός, τὰ δὲ ὀχυρωματικὰ ἔργα τοῦ Ἴσθμοῦ εἶχον περατωθῇ, χάρις εἰς νυχθημερὸν συνεχιζομένην προσπάθειαν

1. Ἡροδ. IX, 10: « Ἀπήγαγε δὲ τὴν στρατιὴν ὁ Κλεόμβροτος ἐκ τοῦ Ἴσθμοῦ διὰ τὸδε· θυομένην οἱ ἐπὶ τῷ Πέρσῃ ὁ ἥλιος ἀμαυρώθη ἐν τῷ οὐρανῷ ». Ὁ Ἡρόδοτος (VII, 37) μνημονεύει καὶ ἑτέραν ὀλικὴν ἐκλείψιν τοῦ ἡλίου κατὰ τὴν προέλασιν τοῦ Ξέρξου ἀπὸ Σάρδεων (« ὀρμημένην δὲ οἱ ὁ ἥλιος ἐκλιπὼν τὴν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἔδρην ἀφανὴς ἦν, οὐτ' ἐπινεφέλων ἐόντων αἰθρῆς τε τὰ μάλιστα, ἀντὶ ἡμέρης τε νῆς ἐγένετο »). Κατὰ τοὺς ἀστρονομικοὺς ὑπολογισμούς, τοιαύτη ἐκλείψις τοῦ ἡλίου κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ Ξέρξου ἐκ Σάρδεων, ἐν ἔτει 480 π.Χ., δὲν ἐσημειώθη. Προφανὸς, ὁ Ἡρόδοτος παρέθεσεν ἀβασανίστως θρύλον τινά, σκοποῦντα νὰ δείξῃ ὅτι κακοὶ οἰωνοὶ ἐπεσήμαναν τὸ οἰκτρὸν τέλος τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ξέρξου κατὰ τῆς Ἑλλάδος, ἥδη ἀπὸ τῆς ἐξορκήσεως αὐτοῦ ἐκ Σάρδεων. Μία δακτυλιοειδὴς ἐκλείψις τοῦ ἡλίου, σημειομένη ὑπὸ τοῦ Ginzell ὡς γενομένη τὴν 17ην Φεβρουαρίου 478 π.Χ., δὲν δύναται νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Ξέρξου. Ὁ Carnagiac (ἔ.δ., σ. 386-388), ἐμμένων ἀνεπανορθώτως εἰς τὴν ἄποψιν ὅτι τὰ Κάρνεια καὶ τὰ Ὀλύμπια τοῦ 480 π.Χ. ἐτελέσθησαν κατ' Ὀκτώβριον (βλ. ἀν., σ. 27 σημ. 2), μετατάσσει κατ' ἀνάγκην καὶ τὴν μάχην τῶν Θερμοπυλῶν μετὰ τὴν ἐκλείψιν τῆς σελήνης τῆς 2ας Ὀκτωβρίου. Ὑποστηρίζει ὅτι κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ὁ Ξέρξης ἐξεκίνησε μετὰ τῆς Περσικῆς στρατίας ἐκ Θέρμης, ὁ δὲ Κλεόμβροτος, σταλεὶς πρὸς ἐνίσχυσιν καὶ φθάσας μέχρι τοῦ Ἴσθμοῦ, ἀπεχώρησεν, ἐνεκα τῆς ἐκλείψεως ταύτης. Οὕτως ἐπιτυγχάνει νὰ καθορίσῃ ὡς χρονολογίαν τῶν μαχῶν ἐν Θερμοπύλαις τὴν 16ην, 17ην καὶ 18ην Ὀκτωβρίου, ὅπῃ δὲ ἡμέρας βραδύτερον τὴν ναυμαχίαν τῆς Σαλαμῖνος. Ταῦτα πάντα στεροῦνται τῆς δόξης ἱστορικῆς κριτικῆς, εἶναι δὲ καὶ ἀντίθετα πρὸς πάντα τὰ ἐκ τῶν ἀρχαίων πηγῶν δεδομένα, ἰδίᾳ δὲ πρὸς τὰς μαρτυρίας τοῦ Ἡροδότου.

χιλιάδων προσώπων¹. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ Πελοποννήσιοι, κατόπιν πολλῶν προσπαθειῶν καὶ τεχνασμάτων τῶν Ἀθηναίων καὶ μετὰ μεγάλης δυσκολίας, ἐδέχθησαν ὅπως διεξαχθῇ ὁ ἀγὼν εἰς Σαλαμίνα, προτιμῶντες ὁ μὲν Ἑλληνικὸς στόλος νὰ προστατεύσῃ τὰ Πελοποννησιακὰ παρῳαία ἐκ κινδύνου ἀποβάσεων, πᾶσαι δὲ αἱ διαθέσιμοι περὶ καὶ δυνάμεις τῶν Ἑλλήνων ὅπως συγκεντρωθοῦν ἐκεῖθεν τοῦ Ἰσθμοῦ διὰ τὴν ἀποφασιστικὴν ἄμυναν κατὰ τῶν ἐπερχομένων περὶ καὶ δυνάμεων τῶν βαρβάρων.

Μετὰ τὴν νίκην τῆς Σαλαμῖνος, ὁ Ξέρξης, τὸ μὲν συναντῶν δυσχερείας εἰς τὴν διατροφὴν τῆς μεγάλης στρατιᾶς του ἐν τῇ ᾗδῃ ἐρημωθείσῃ Ἀττικῇ, τὸ δὲ φοβούμενος ἀποκλεισμοῦν τῆς ἐπιστροφῆς του εἴτε ἔνεκα ἐξεγέρσεως τῶν ὑπὸ τὸν ζυγὸν του λαῶν τῆς Θεσσαλίας, Μακεδονίας καὶ Θράκης, εἴτε ἔνεκα ἐνδεχομένης καταστροφῆς τῶν γεφυρωμάτων τοῦ Ἑλλησπόντου, ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν ἐσπευσμένης ἀποχωρήσεως. Ἡ παραμείνασα στρατιὰ τοῦ Μαρδονίου ἐγκατέλειπεν ὡσαύτως τὴν Ἀττικὴν, ἵνα διαχειμῶσῃ εἰς Βοιωτίαν. Ὁ Κλεόμβροτος, ὅτε ἐληροφορήθη τὴν νίκην τῆς Σαλαμῖνος καὶ ἰδίᾳ τὴν ἀποχώρησιν τῶν Περσικῶν περὶ καὶ δυνάμεων ἐξ Ἀττικῆς, ὁπόθεν μόνον ἦτο δυνατὴ ἐπιδρομὴ πρὸς Πελοπόννησον, οὐδένα πλέον εἶχε λόγον νὰ παραμείνῃ εἰς τὸν Ἰσθμόν.

Ἀλλ' ἡ Σπάρτη, ἐνῶ διεξήγετο ἐν σπουδῇ καὶ σχετικῇ μυστικότητι ἡ ὁχύρωσις τοῦ Ἰσθμοῦ, διεβουκλίζει τὰς Ἀθήνας ὅτι αἱ ὑπὸ τὸν Κλεόμβροτον δυνάμεις τῶν Πελοποννησίων θὰ διήρχοντο τὸν Ἰσθμόν, εἴτε πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν βαρβαρικῶν δυνάμεων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς Ἀττικῆς, εἴτε πρὸς ἐξαναγκασμὸν αὐτῶν πρὸς ἀποχώρησιν καὶ πέρα τῆς Βοιωτίας, οὕτως ὥστε νὰ ἀπομακρυνθῇ πᾶς μελλοντικὸς κίνδυνος νέας ἐπιδρομῆς εἰς Ἀττικὴν. Ἦδη, ὅτε συνετρίβη ὁ Περσικὸς στόλος, ὁ δὲ Ξέρξης ἔλαβε τὴν ὁδὸν τῆς ἐπιστροφῆς πρὸς τὴν Ἀσίαν καὶ ὁ Μαρδόνιος ὑπεχώρησε πρὸς τὴν Βοιωτίαν, ὅτε καὶ ἐξέλιπε πᾶς ἄμεσος κίνδυνος διὰ τὴν Πελοπόννησον, ὁ Κλεόμβροτος ἐξήτει πρόσχημα, ἵνα μὴ ἐκτελέσῃ τὰ ἀπατηλὰς διαβεβαιώσεις τῆς Σπάρτης καὶ ἐπανοδηγήσῃ τὰ στρατεύματά του οἴκαδε. Καὶ ἀκριβῶς τὸ πρόσχημα τοῦτο ἔπescen ἀληθῶς ἐξ οὐρανοῦ, διὰ μιᾶς ἐκλείψεως τοῦ ἡλίου,

1. Ἡρόδ. VIII, 71 : « Ἰζόμενοι δὲ ἐν τῷ Ἰσθμῷ καὶ συγχώσαντες τὴν Σκωρινίδα ὁδόν, μετὰ τοῦτο, ὥς σφι ἔδοξε βουλευομένοιαι, οἰκοδόμουν διὰ τοῦ Ἰσθμοῦ τεῖχος. Ἀτε δὲ εὐσεύων μυριάδων πολλέων καὶ παντὸς ἀνδρὸς ἐργαζομένου ἦντο τὸ ἔργον » καὶ γὰρ λίθοι καὶ πλίνθοι καὶ ξύλα καὶ φορμοὶ ψάμμου πλήρεις ἐσφορέοντο, καὶ ἔλινον οὐδένα χρόνον οἱ βοηθήσαντες ἐργαζόμενοι, οὔτε νυκτὸς οὔτε ἡμέρας ». Ἡ ἐν ἀγωνιώδει σπουδῇ ὁχύρωσις τοῦ Ἰσθμοῦ καὶ προπαρασκευὴ ἐκεῖ ὑπὲρ τῶν πάντων ἀμύνης ἐφαίνετο ἐπιβαλλομένη ἐκ τῆς καταστάσεως. Ἦδη μεγάλα Περσικὰ δυνάμεις ξηρᾶς, μετὰ τὴν ἐρήμωσιν τῆς Ἀττικῆς, κατηρῳθίνοντο πρὸς τὸν Ἰσθμόν (Ἡρόδ. VIII, 71. Βλ. καὶ Διοδ. XI, 16, 3).

τὴν ὁποίαν ἐξακατήρτισεν ὡς « διοσημίαν », δυσμενῇ δῆθεν δι' ἐκστρατείας πέρα τοῦ Ἴσθμοῦ καὶ ἐπιβάλλουσαν ἐπιστροφὴν εἰς Σπάρτην.

Ἐκ τῶν μαθηματικῶν ἀστρονομικῶν ὑπολογισμῶν διεπιστώθη ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 480 π.Χ. ἐσημειώθη πράγματι ἔκλειψις ἡλίου τὴν 2^{αν} Ὀκτωβρίου, αὕτη δὲ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἡμέρα καὶ τῆς ἀποφάσεως τοῦ Κλεομβρότου πρὸς ἐπιστροφὴν εἰς Σπάρτην¹. Ἡ χρονολογία αὕτη χρησιμεύει ὡς τὸ ἀσφαλέστερον καὶ ἀνεπίδεκτον ἀμφισβητήσεως ἔρεισμα διὰ τὴν ὅλην χρονολόγησιν τῶν γεγονότων τῶν Περσικῶν πολέμων. Ἐχρειάσθησαν δύο ἢ τρεῖς ἡμέραι μετὰ τὴν ναυμαχίαν τῆς Σαλαμίνας, ἵνα ληφθῇ ὑπὸ τοῦ Ξέρξου ἡ ἀπόφασις πρὸς ἀποχώρησιν ἐξ Ἀττικῆς. Ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἀποχωρήσεως πασῶν τῶν περσικῶν δυνάμεων θὰ εἶχον ἀπαιτηθῇ εἰσέτι ἄλλαι δύο ἢ τρεῖς ἡμέραι². Θὰ ἔπρεπε δὲ νὰ παραέλθουν μία ἢ δύο ἡμέραι ἀκόμη, ἕως ὅτου ὁ Κλεόμβροτος, λαμβάνων θειτικὰς πληροφορίας περὶ τῆς ἀποχωρήσεως τῶν Περσῶν ἐκ τῆς Ἀττικῆς, διατάξῃ τὴν ἐκ τοῦ Ἴσθμοῦ ἐπιστροφὴν τῶν Πελοποννησιακῶν δυνάμεων εἰς Σπάρτην. Οὕτω, πρέπει νὰ ὑπολογίσωμεν ὅτι ἡ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας ἐγένετο πέντε ἕως δέκα ἡμέρας πρὸ τῆς 2^{ας} Ὀκτωβρίου (ἡμέρας ἐκλείψεως τοῦ ἡλίου), ἥτοι μεταξὺ 23^{ης} καὶ 28^{ης} Σεπτεμβρίου. Ὁ βάσει πραγματικῶν γεγονότων ὑπολογισμὸς ἡμῶν συμφωνεῖ κατὰ προσέγγισιν πρὸς τὰς γινομένας συνήθως χρονολογήσεις ἐκ τοῦ Πλουτάρχου³. Ἡ διαφορὰ χρονολογήσεως ἐκ τῆς ναυμαχίας τῆς

1. Bl. Busolt, Gr. Gesch., τ. II, 715. — Beloch, ἔ.ἀ., Β', σ. 47. — How-Wells, ἔ.ἀ., τ. II, σ. 290.

2. Ἡροδ. VIII, 113 : « Οἱ δ' ἀμφὶ Ξέρξην ἐπισχόντες ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὴν ναυμαχίαν ἐξήλαυνον ἐς Βοιωτοὺς τὴν αὐτὴν ὁδόν ».

3. Οἱ νεώτεροι ἱστορικοὶ, ἐρμηνεύοντες τὰ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου παραδεδομένα καὶ ἐν πολλοῖς συγκεχυμένα, δι' ἀναγωγῆς εἰς παλαιὰς καὶ νεωτέρας ἡμερολογιακὰς περιόδους, συσχετίζοντες δὲ ταῦτα πρὸς τὰ τότε τελούμενα Ἐλευσίνα, πρὸς τὴν πανσέληνον, τὴν ἔκλειψιν τοῦ ἡλίου καὶ τὰ ἐν χωρίοις τοῦ Ἡροδότου καὶ τοῦ Αἰσχύλου μνημονευόμενα, καταλήγουσιν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας ἐγένετο μετὰ 20^{ης} καὶ 22^{ας} Βοηδρομιῶνος. Τὴν χρονολογίαν ταύτην τοποθετοῦν διαφόρως μὲν, ἀλλὰ πάντως μετὰ 21^{ης} καὶ 29^{ης} Σεπτεμβρίου. Bl. Beloch, ἔ.ἀ., Β', σ. 47-48. — Busolt, ἔ.ἀ., σ. 688. καὶ Zur Chronologie und Gesh. der Perserkriege ἐν Jahrb. Class. Phil., 1887, σ. 23, κ.έ. — Goodwin, The battle of Salamis, ἐν Harv. Stud. Class. Phil. XVII (1906), σ. 75, κ.έ. — Hauvette, Herod. hist. des guerres médiques, σ. 405. — Rados, La bataille de Salamine, σ. 221, κ.έ. — Γ. Παπαντωνίου, Ἡ ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχία, σ. 26, κ.έ. Γνωμαὶ τινές, ὡς τοῦ Cavaignac (ἔ.ἀ., σ. 388) περὶ καθορισμοῦ τῆς χρονολογίας τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμίνας περὶ τὴν 26^{ην} Ὀκτωβρίου (μετατασσόμενου τοῦ ὅλου ἀγώνος τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Περσῶν μετὰ τὴν ἔκλειψιν τῆς 2^{ας} Ὀκτωβρίου) κρίνονται ὡς ἐσθερημένοι πάσης ἱστορικῆς βάσεως (βλ. ἀνωτ. σ. 59 σημ. 1). Διὰ τὴν ναυμαχίαν τῆς Σαλαμίνας ὁ μὴν Αὐγουστος ἀποκλείεται καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ἀφηγήσεως τοῦ Ἡροδότου, ἐξ ἧς προκύπτει ὅτι μετὰ τινὰς ἑβδομάδας ἐπλησίαζεν ὁ χειμὼν, διὸ καὶ ὁ Μαρδόνιος προέ-

Σαλαμίνος κατὰ δύο ἢ τρεῖς ἢ καὶ πέντε ἡμέρας δὲν ἔχει σημασίαν διὰ τὸ θέμα τῆς παρούσης μελέτης, διό καὶ δὲν ἐπεκτεινόμεθα ἐπὶ τῶν σχετικῶν συζητήσεων καὶ ἀντιλογιῶν. Περιοριζόμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι αὕτη ἐγένετο κατὰ τὸ τελευταῖον δεκαήμερον τοῦ Σεπτεμβρίου. Οὕτως, ἐὰν καθορίσωμεν διὰ τὰς μάχας Θερμοπυλῶν - Ἀρτεμισίου τὸ τελευταῖον δεκαήμερον τοῦ Αὐγούστου, ἔχομεν μεσολαβοῦν διάστημα μέχρι τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμίνος ἓνα περίπου μῆνα, ἂν δὲ ἐκεῖνο τοῦ Ἰουλίου, δύο μῆνας. Ἀπομένει νὰ ἐξετάσωμεν, ἐὰν ὁ μὴν ἢ τὸ δίμηνον προσαρμόζεται καλύτερον πρὸς τὸ ἀπαιτούμενον χρονικὸν διάστημα, ἵνα διαδραματισθῶσι τὰ ὅσα διεδραματίσθησαν γεγονότα.

Ὁ Περσικὸς στόλος, μετὰ τὴν ἐξόντωσιν τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ Στενοῦ τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τὴν τελευταίαν ναυμαχίαν παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον πρὸς δὲ καὶ τὸν νυκτερινὸν ἀπόπλουν τῶν Ἑλληνικῶν πλοίων πρὸς τὸ Φάληρον, παρέμεινεν ἐπὶ μίαν ἡμέραν ἄπρακτος, ἵνα, κατ' ἐπιθυμίαν τοῦ Ξέρξου, τὰ πληρώματα ἀποβιβασθοῦν εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης καὶ ἴδουν τοὺς κατακειμένους νεκροὺς τῶν Ἑλλήνων. Κατόπιν ἐπεχείρησε λεηλατικὰς ἐπιδρομὰς ἀνὰ τὴν ἐγγὺς περιοχὴν τῆς Ἰσθμίας, εἰς τὰ βόρεια τῆς Εὐβοίας, ὅπου παρέμεινεν ἐπὶ τριήμερον. Ἄλλωστε δὲν ὑπῆρχε βία, δεδομένου ὅτι καὶ διὰ λόγους στρατηγικὰς ἔπρεπε νὰ συγχρονισθῇ περίπου ὁ κατάπλους εἰς τὰ Ἀθηναϊκὰ παράλια μετὰ τῆς ἐισβολῆς τῶν δυνάμεων ξηρᾶς εἰς τὴν Ἀττικὴν. Κατόπιν, διὰ τοῦ Εὐρίπου ὁ Περσικὸς στόλος ἔπλευσε πρὸς τὸ Φάληρον, παρελθουσὼν πρὸς τοῦτο τριῶν εἰσέτι ἡμερῶν¹. Οὕτως, ἐν ὧν παρήλθον ἑπτὰ ἡμέραι ἀπὸ τῆς τελευταίας μάχης τῶν Θερμοπυλῶν μέχρι τοῦ κατάπλου τοῦ Περσικοῦ στόλου εἰς Φάληρον.

Αἱ Περσικαὶ δυνάμεις τῆς ξηρᾶς, ἀφοῦ ἀνεπαύθησαν ἐπὶ μίαν ἡμέραν εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης, ἐξώρμησαν πρὸς ὑποδούλωσιν τῶν ἑλληνικῶν λαῶν τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος, πρὶν ἢ προχωρήσουν πρὸς τὴν Ἀττικὴν. Κατόπιν λεηλασιῶν, ἐρημώσεων καὶ καταστροφῶν ἑνὸς περίπου ὀκταήμερου ἀνὰ τὴν Φωκίδα καὶ τὴν Βοιωτίαν, ἔφθασαν εἰς τὰ ὄρια τῆς Ἀττικῆς².

κρινε νὰ ἀναβάλῃ τὰς περαιτέρω ἐπιχειρήσεις διὰ τὴν ἀνοιξιν (Ἡροδ. VIII, 113) : « ἔδοξε γὰρ Μαρδονίῳ... ἀνωρίη εἶναι τοῦ ἔτους πολέμειν, χεῖμερισαι τε ἄμεινον εἶναι ἐν Θεσσαλίῃ, καὶ ἔπειτα ἅμα τῷ ἔαρι πειράσθαι τῆς Πελοποννήσου ». Ὁ Μαρδόνιος θὰ καθυστερεῖ ἐπὶ τινὰς ἑβδομάδας, ὑποχρεωμένος νὰ συνοδεύσῃ μέχρι Θεσσαλίας τὴν ἐπιστρέφουσαν εἰς Ἀσίαν στρατιάν τοῦ Ξέρξου. Κατ' ἀκολουθίαν ἐπλησίαζε τὸ τέλος τοῦ Ὀκτωβρίου καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐκρίθη ὑπὸ τοῦ Μαρδονίου ἡ ἐποχὴ αὕτη ὡς « ἀνωρίη » δι' ἀπὸ Θεσσαλίας μακρὰν καὶ παρακεκινδυνευμένην, πλησιάζοντος ἤδη τοῦ χειμῶνος, ἐκστρατεῖαν κατὰ τῆς Πελοποννήσου.

1. Ἡροδ. VIII, 23 καὶ 66.

2. Ἡροδ. VIII, 31-38, 50-66. — Πλουτ. Θεμ. 31. — Βλ. καὶ Glotz, ἔ.ἀ., σ. 72. — Busolt, ἔ.ἀ. — Rados, ἔ.ἀ. — Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς ἀφηγήσεως αὐτοῦ

Πρὸς κατάληψιν τῆς Ἀττικῆς δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀπαιτηθῇ πολὺς χρόνος, διότι αὕτη εἶχεν ἤδη ἐρημωθῇ, συμφώνως δὲ πρὸς ἀπόφασιν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου καὶ τῆς Βουλῆς, οἱ κάτοικοι τῶν Ἀθηναίων, τῆς ὑπαίθρου καὶ Πειραιῶς ἐπεβιάζοντο πλοίων, ἵνα σταλοῦν εἰς τὴν Σαλαμίνα, τὴν Ἀἴγιναν, τὴν Τροιζήνα. Ἐπρόκειτο ἀπλῶς περὶ λεηλασίας καὶ ἐκδικητικῶν καταστροφῶν διὰ πυρός. Μετὰ δύο ἢ τρεῖς ἡμέρας ἀπὸ τῆς εἰσόδου εἰς τὸ ἔδαφος τῆς Ἀττικῆς, ἐν μέρος τῶν Περσικῶν στρατευμάτων ὑπὸ τὸν Ξέρξην κατελάμβανε τὴν ἐρημωθείσαν πόλιν τῶν Ἀθηναίων, ἐνῶ τὰ ἄλλα κατέκλυζον τὴν περιοχὴν Ἐλευσίνος - Μεγάρων, ἐν ἀναμονῇ τῶν κατὰ θάλασσαν γεγονότων δι' ἐξόρμησιν πρὸς τὸν Ἰσθμόν. Μόνον εἰς τὴν Ἀκρόπολιν γενναῖοι τινας καὶ οἱ μὴ ἔχοντες τὴν εὐχέρεϊαν τῆς ἀναχωρήσεως ὥχρωθήσαν καὶ ἀντέταξαν ἄμυναν μέχρι θανάτου¹. Ἡ πολιορκία τῆς Ἀκροπόλεως ἀπερρόφησε τὴν προσπάθειαν τῶν Περσῶν ἐφ' ἱκανὸν χρονικὸν διάστημα, τὸ ὅποιον ὑπολογίζεται περὶ τὸ δεκαπενθήμερον². Ἄλλωστε τὸ χρονικὸν αὐτὸ διάστημα δὲν παρέμεινεν ἄπρακτον διὰ τοὺς ἀντιπάλους. Ἐνῶ οἱ Πελοποννήσιοι ὠχύρωνον μετὰ σπουδῆς τὸν Ἰσθμόν, ὁ Ἑλληνικὸς στόλος ἠγρύπνει εἰς Σαλαμίνα, ὅπου οἱ Ἀθηναῖοι κατέβαλλον δραματικὰς προσπαθείας, ἵνα πείσουν τοὺς Σπαρτιάτας καὶ λοιποὺς Πελοποννησίους νὰ μὴ ἀποπλεύσουν πρὸς τὴν Πελοπόννησον, ἀλλὰ νὰ παραμείνουν ἐκεῖ πρὸς διεξαγωγὴν τοῦ ἀγῶνος ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας. Κατὰ τὸ αὐτὸ χρονικὸν διάστημα ὁ Ξέρξης προέβαινεν εἰς ἀνασύνταξιν τῶν ναυτικῶν του δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι εἶχον ὑποστῇ σημαντικὴν φθορὰν ἐκ τῶν τρικυμιῶν καὶ τῆς

δ' Ἡρόδοτος (VIII, 51) παρέχει χαρακτηριστικὴν λεπτομέρειαν. Περὶ τὸν Ἑλλήσποντον ἡ Περσικὴ στρατιὰ εἶχε παραμείνει ἓνα μῆνα καὶ ἐκεῖθεν ἐχρειάσθη τρεῖς μῆνας ἵνα φθάσῃ εἰς τὰ ὄρια τῆς Ἀττικῆς (« ἀπὸ δὲ τῆς διαβάσεως τοῦ Ἑλλήσποντου, ἔνθεν πορεύεσθαι ἤρξαντο οἱ βάρβαροι, ἓνα αὐτοῦ διατρίψαντες μῆνα ἐν τῷ διέβαινον ἐς τὴν Εὐρώπην, ἐν τρισὶ ἐτέροισι μῆσι ἐγένοντο ἐν τῇ Ἀττικῇ »). Ἦτοι διέρρευσαν τέσσαρες μῆνες ἀπὸ τῆς ἀφίξεως εἰς Ἑλλήσποντον μέχρι τῆς εἰς Ἀττικὴν. Ἐχρειάσθη βεβαίως εἰς τοιαύτην ἀκόμῃ μὴν πρὸς πορείαν μεγάλης στρατιάς ἐκ Σάρδεων μέχρις Ἑλλήσποντου. Οὕτω, τὸ ἀπὸ Σάρδεων μέχρις Ἀττικῆς χρονικὸν διάστημα τῆς πορείας τοῦ Ξέρξευ ὑπολογίζεται περίπου πέντε μῆνας. Δεδομένου ὅτι ἡ περσικὴ στρατιὰ ἐτέθη εἰς κίνησιν ἀπὸ Σάρδεων « ἅμα τῷ ἔαρι » (Ἡρόδ. VII, 37) ἦτοι περίπου κατὰ τὸ δεύτερον δεκαπενθήμερον τοῦ Μαρτίου, ἡ λήξις τοῦ πενταμήνου, ὅτε ἐφθασεν εἰς τὰ Ἀττικὰ σύνορα (8 ἡμέρας μετὰ τὴν μάχην τῶν Θερμοπυλῶν) συμπίπτει πρὸς τὰ τέλη Αὐγούστου ἢ τὰς ἀρχὰς Σεπτεμβρίου. Τοῦτο ἐνισχύει ἐτι περισσότερον τὴν γνώμην ἡμῶν περὶ χρονολογήσεως τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν - Ἀρτεμισίου κατὰ τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ Αὐγούστου καὶ μάλιστα εὐθὺς μετὰ τὴν πανσέληνον τῆς 20^{ης} Αὐγούστου.

1. Ἡρόδ. VIII, 51-52. — Αἰσχ. Πέρσ. 809 κ.έ. — Διοδ. XI, 14. — Βλ. καὶ Buisot, ἔ.δ., σ. 695. — Glotz, ἔ.δ., σ. 73.

2. Busolt, ἔ.δ., σ. 695. — Bury, ἐν Cl. Rev., τ. X, σ. 416. — Munro, ἐν J.H.S., τ. XXII, σ. 321.

ναυμαχίας παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον, προσέθετε πλοῖα ὑποδουλωθέντων νησιωτῶν καὶ συνεκάλει πολεμικὰ συμβούλια πρὸς κατάρτισιν προγράμματος ἐπιχειρήσεων.

Ἡ πτώσις τῆς Ἀκροπόλεως ἐγένετο γνωστὴ εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ ἐκ τῶν φλογῶν τῆς πυρπολήσεως τῶν ἱερῶν καὶ τῶν ἐστημένων παραπηγμάτων, φλογῶν, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ὁραταὶ εἰς Σαλαμίνα. Παρῆλθον δύο εἰσέτι νύκτες ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς Ἀκροπόλεως μέχρι τῆς ναυμαχίας. Μία διὰ τὸ ἔκτακτον συμβούλιον εἰς τὸ πλοῖον τοῦ Εὐρυβιάδου, καὶ μία διὰ τὸ τέχνασμα τοῦ Θεμιστοκλέους, πρὸς ἀποκλεισμόν τοῦ ὄρμου τῆς Σαλαμίνης ὑπὸ τῶν Περσῶν καὶ διὰ τὴν πρὸς μάχην παράταξιν τῶν δύο στόλων¹.

Βάσει τῶν ἀνωτέρω, καταλήγομεν εἰς τοὺς κάτωθι χρονικοὺς ὑπολογισμοὺς: Ἐχειρσάσθησαν εἰς τοὺς Πέρσας μία ἡμέρα δι' ἀνάπαυσιν μετὰ τὴν μάχην τῶν Θερμοπυλῶν, ὁκτὼ ἕως δέκα ἡμέραι ἐπιδρομῆς καὶ λεηλασίας ἀνὰ τὴν Φωκίδα καὶ Βοιωτίαν μέχρις ἀφίξεως εἰς τὰ Ἀττικά σύνορα, δύο ἕως τρεῖς ἡμέραι ἐρημώσεων ἀνὰ τὴν Ἀττικὴν μέχρις ἀφίξεως τῆς Περσικῆς στρατιᾶς εἰς Ἀθήνας καὶ περὶ τὰς δεκαπέντε ἡμέρας πολιορκίας τῆς Ἀκροπόλεως. Παρῆλθον ὥσαύτως δύο ἡμέραι ἀπὸ τῆς καταλήψεως τῆς Ἀκροπόλεως μέχρι τῆς ναυμαχίας. Οὕτως, ἀφίνοντες πάντοτε θέσιν εἰς σχετικότητά τινα τῶν ὑπολογισμῶν αὐτῶν, δυνάμεθα νὰ καταλήξωμεν μετὰ τινος βεβαιότητος εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι, ἀπὸ τῶν Θερμοπυλῶν μέχρι τῆς Σαλαμίνης, παρῆλθε χρονικὸν διάστημα οὐχὶ μικρότερον τῶν 28 καὶ οὐχὶ μεγαλύτερον τῶν 32 ἡμερῶν. Λαμβανομένου δὲ ὡς δεδομένου ὅτι ἡ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνης ἐγένετο μεταξὺ 21ης καὶ 29ης Σεπτεμβρίου (χρονικὰ ὅρια εἰς τὰ ὁποῖα ἐμπύπτουν ὅλαι αἱ σχετικαὶ γινῶμαι)², καταλήγομεν ἀβιάστως, ἔστω καὶ ἂν

1. Ἡρόδ. VIII, 56-65 καὶ 75-82. — Πλουτ. Θεμιστ. II.

2. Βλ. ἀνωτ., σ. 61, σημ. 3. Ὁ Obst (ἔ.δ., σ. 132) καὶ ὁ Cavaignac (ἔ.δ., σ. 384) περιορίζουν τὸ ἀπὸ Θερμοπυλῶν μέχρι Σαλαμίνης διάστημα εἰς ἓν ὁκταήμερον (μία ἡμέρα ἵνα διέλθῃ ἡ Περσικὴ στρατιὰ ἐκ Μαλίδος εἰς Βοιωτίαν, μία ἵνα διασχίσῃ τὴν Βοιωτίαν, μία ἵνα διέλθῃ τὰ ὑψώματα τῆς Πάρνηθος, μία ἡ δύο διὰ τὴν φθάσιν καὶ καταλάβῃ τὰς Ἀθήνας, δύο ἡμέραι συμβουλίων, κλπ., ἔπειτα ἡ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνης!). Καὶ ἐὰν ἀκόμη ὁ Ξέρξης ἐπεχειρεῖ ταξίδιον ἀναψυχῆς ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀμφιβάλλομεν κατὰ πόσον θὰ ἐπετύγχανε νὰ πραγματοποιήσῃ τοιαύτας διαδρομὰς ἐντὸς τοῦ χρονικοῦ τούτου διαστήματος. Ἄλλ' ἔστω μεθ' ἑαυτοῦ πεζοποροῦσαν πρωτοφανῆ διὰ τὴν ἀρχαιότητα στρατιάν, ἀπαρτιζομένην κατὰ μέγα μέρος ἐξ ἀσυντάκτων καὶ ἀπειθαρχητῶν σιφῶν, διὰ τὴν ὁποίαν ἡ πορεία διὰ μέσου ὁρέων καὶ τὸ δεινὸν πρόβλημα τοῦ ἐπισιτισμοῦ ἀπετέλουν ἀνυπέρβλητα ἐμπόδια δι' οἵανδήποτε ἐπίσπευσιν. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τούτους, λησμονοῦνται κεφαλαιώδη γεγονότα (ἀποστολὴ Περσικῶν δυνάμεων πρὸς τὴν Διορίδα καὶ τοὺς Δελφούς, πολιορκία τῆς Ἀκροπόλεως, ἀνασύνταξις τοῦ Περσικοῦ στόλου διὰ προσθήκης νέων μονάδων, συμβούλια, κλπ.), τὰ ὁποῖα εἶναι ὅλως ἀδύνατον νὰ περιληφθοῦν ἐντὸς τοῦ βραχυτάτου τούτου χρονικοῦ διαστήματος.

ἡγγοῦμεν ὅλα τὰ λοιπὰ προεκτεθέντα δεδομένα, εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ μάχη τῶν Θερμοπυλῶν ἐδόθη κατὰ τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ Αὐγούστου, καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας μετὰ τὴν πανσέληνον τῆς 20ῆς Αὐγούστου. Ἀντιθέτως, ἂν ληφθοῦν ὡς βάσις θεωρεῖται, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ μάχη τῶν Θερμοπυλῶν ἐδόθη εὐθὺς μετὰ τὴν πανσέληνον τῆς 21ῆς Ἰουλίου, ἡ ἔστω κατὰ τὰς ὅλως πρώτας ἡμέρας τοῦ Αὐγούστου, τὸ μεσολαβοῦν μέχρι τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμῖνος χρονικὸν διάστημα φθάνει μέχρι δύο μηνῶν. Τοσοῦτον χρονικὸν διάστημα, καθ' ἡμᾶς, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἑναρμονισθῇ πρὸς τὰ γεγονότα, οἱ δὲ ὑποστηρίζοντες ὅτι ἡ μάχη τῶν Θερμοπυλῶν ἐγένετο κατ' Ἰούλιον ἀφίνουν μετέωρον ἓνα περίπου μῆνα, οὐδόλως καλυπτόμενον ἐκ τῶν ἐπακολουθησάντων μέχρι τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμῖνος γεγονότων.

Ἦδη, βασιζόμενοι εἰς τὰ ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ παρατεθέντα στοιχεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων διαπιστοῦται ἡ χρονολογία τοῦ ἐν Θερμοπύλαις καὶ Ἀρτεμισίῳ ἀγῶνος, ἐνισχυόμενοι δὲ καὶ ἐκ τῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα παρεθέσαμεν ἐν ἰδιαιτέrais περὶ τῶν ἱστορικῶν προβλημάτων τῶν Θερμοπυλῶν μελέταις ἡμῶν¹, δυνάμεθα νὰ φθάσωμεν εἰς τὰ κατωτέρω συμπεράσματα, ὡς πρὸς τὴν χρονολογικὴν τοποθέτησιν τῶν καθ' ἕκαστα γεγονότων. Ὁ Ἡρόδοτος παραμένει πάντοτε ἡ στερεὰ βάσις πάσης διαπιστώσεως, ἐκτιμήσεως καὶ ἐν ἀλληλουχίᾳ τοποθετήσεως τῶν πραγματικῶν συμβάντων ἐν Θερμοπύλαις καὶ Ἀρτεμισίῳ. Πέρα τῶν ἀνεκδότων, τῶν λαϊκῶν θρύλων καὶ τῶν ἀπὸ θεῶν σημείων, διὰ τῶν ὁποίων ἡ φαντασία, ὁ πατριωτισμός, ἡ θεοσέβεια, ἡ ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια, ἀλλὰ καὶ ὁ πολιτικὸς ἀνταγωνισμὸς τῶν Ἑλλήνων ἐκόσμησαν τὸν ἔνδοξον ὑπὲρ ἑλευθερίας ἀγῶνα αὐτῶν κατὰ τῶν ἀπὸ Ἀσίας ἐπιδρομῶν, ὑπάρχουν ἐν τῇ ἀφηγήσει τοῦ πατρὸς τῆς ἱστορίας αὐτὰ ταῦτα τὰ ἐπιμελῶς συλλεγένητα καὶ μετὰ θαυμασίας παραστατικότητος ἐκτιθέμενα πραγματικὰ γεγονότα. Εἰς τὸν σύγχρονον ἱστορικὸν ἀνήκει τὸ ἔργον τῆς βάσεως τῶν ἐλεγχομένων ὡς πραγματικῶν δεδομένων, ἐν στενῇ δὲ συσχετισμῷ πρὸς πάντα τὰ λοιπὰ δεδομένα περὶ τῶν Περσικῶν πολέμων καὶ τὴν καθόλου ἐκτίμησιν τῶν περιστατικῶν τούτων συναγωγῆς συλλογισμῶν καὶ ἐξαγωγῆς συμπερασμάτων. Ἐν πρώτοις ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ὁ ἀπόλυτος χρονολογικὸς ταυτισμὸς μαχῶν ἐν Θερμοπύλαις καὶ Ἀρτεμισίῳ, ὡς ἤθελεν ἡ ἐθνικὴ παράδοσις τῶν Ἑλλήνων, δὲν εἶναι δυνατός. Τὴν ἐν προκειμένῳ βεβαίωσιν τοῦ Ἡροδότου², ὁσονδήποτε καὶ ἂν φαίνεται αὕτη

1. Ἐν « Ἀθηνᾶ », τ. Ε' (1956) καὶ ἐν περ. « Πλάτων » 1956.

2. Ἡροδ. VIII. 15 « συνέλυτε δὲ ὥστε τὰς αὐτὰς ταύτας ἡμέρας τὰς τε ναυμαχίας γίνεσθαι ταύτας καὶ τὰς πεζομαχίας τὰς ἐν Θερμοπύλῃσι ». Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Ἡρόδοτος, ἀπηχῶν προφανῶς τὸ κοινὸν ἐθνικὸν συναίσθημα τῶν Ἑλλήνων, ὁπερ ἤθελε τὴν θεῖν ἐπιπνεύσει σύμπτωσιν μεγάλων καὶ ἐνδόξων ἀνὰ πᾶσαν ἑλληγι-

κατηγορηματική, πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ λάβωμεν ὡς ἀναφερομένην εἰς τὸ χρονικὸν διάστημα τῆς διεξαγωγῆς τοῦ ἀγῶνος ἐν Θερμοπύλαις καὶ Ἀρτεμισίῳ, οὐχὶ δὲ εἰς καθ' ἡμέραν χρονολογικὸν ταυτισμόν, ἔτι δὲ ὀλιγώτερον καθ' ὥρας.

Αὐτὸς ὁ Ἡρόδοτος, ἐνῶ φαίνεται τόσον κατηγορηματικὸς εἰς τὴν περὶ συγχρονισμοῦ βεβαίωσιν, δὲν ἀντελήφθη ὅτι ἡ χρονολογικὴ κατάταξις τῶν κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν συμβάντων, ὡς ἱστορεῖται, δὲν ἐπιτρέπει τὸν συγχρονισμόν. Διότι κατανέμει τὰς φάσεις τοῦ ἀγῶνος κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε, ἐὰν ἐλαμβάνομεν κυριολεκτικῶς ὑπ' ὄψιν τὰ ἐξ αὐτοῦ ἀντλούμενα στοιχεῖα, θὰ ἔπρεπε νὰ δεχθῶμεν ὅτι συμπίπτει ἡ ἡμέρα τῆς τρίτης ἐπιθέσεως ἐν Θερμοπύλαις¹ μετὰ τῆς ἡμέρας τῆς τρίτης ναυμαχίας καὶ τῆς εἰς Ἀρτεμίσιον ληφθείσης ἐιδήσεως περὶ τῆς τελικῆς καταστροφῆς ἐν Θερμοπύλαις². Ἀπομένουν οὕτω μετέωροι χρονολογικῶς αἱ δύο τελευταῖαι ἡμέραι τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν³. Τὸ γεγονός τοῦτο, δηλὰ δὴ ἡ χρονολογικὴ τοποθέτησις τῶν δύο τελευταίων ἡμερῶν τοῦ κατὰ ξηρὰν ἀγῶνος, ἀφειθεῖσάν ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου ἀκαλύπτων ἐν σχέσει πρὸς τὰ κατὰ θάλασσαν γεγονότα, ἀπτησχόλησε τοὺς νεωτέρους συγγραφεῖς, ἀναζητοῦντας λογικὴν λύσιν τοῦ προβλήματος⁴.

κὴν γῆν γεγονότων τοῦ κατὰ τῶν βαρβάρων ἀγῶνος, ταυτίζει χρονικῶς τὸ μὲν τὴν ναυμαχίαν τῆς Σαλαμῖνος καὶ τὴν ἐν Ἰμέρᾳ μάχην τῶν Ἑλλήνων τῆς Σικελίας κατὰ τῶν Καρχηδονίων (VII, 166), τὸ δὲ τὴν μάχην τῶν Πλαταιῶν καὶ τὴν ναυμαχίαν τῆς Μυκάλης (IX, 100). Ὁρθῶς ὁ Legrand (Hérodote VII, notice, σ. 196) γράφει σχετικῶς: «Τὰ γεγονότα τοῦ Ἀρτεμισίου περιλαμβάνονται μετὰ τῆς ἀφίξεως τοῦ στόλου εἰς Ἀφέτας καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀβρωνίχου ἀναγγελίας τοῦ θανάτου τοῦ Λεωνίδου, συμπίπτουν δ' ἐν γενικαῖς μόνον γραμμαῖς μετὰ τοῦ κατὰ ξηρὰν ἀγῶνος. Ἄν καὶ μία περισσότερον αὐστηρὰ σύμπτωσης δὲν ὑπάρχῃ, ἡ ἰδέα αὐτὴ ἐγεννήθη ταχέως εἰς τὴν λαϊκὴν φαντασίαν». Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης (Ποιητ. κερ. 24) ὁμιλεῖ περὶ ναυμαχίας τῆς Σαλαμῖνος καὶ μάχης τῆς Ἰμέρας ὡς γενομένων «κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους» δηλ. κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν καὶ οὐχὶ τὴν αὐτὴν ἡμέραν. Ὁ Διόδωρος (XI, 24, 1) ταυτίζει τὴν μάχην τῶν Θερμοπυλῶν πρὸς τὴν τῆς Ἰμέρας («συνέβη γὰρ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ τὸν Γέλωνα νικῆσαι καὶ τοὺς περὶ Θερμοπύλας μετὰ Λεωνίδου διαγωνίσασθαι πρὸς Ξέρξην, ὥσπερ ἐπὶ τῆς τοῦ δαιμονίου περὶ τὸν αὐτὸν καιρὸν ποιήσαντος γενέσθαι τὴν τε καλλίστην νίκην καὶ τὴν ἐνδοξοτάτην ἦταν»).

1. Ἡροδ. VII, 210.

2. Ἡροδ. VIII, 21.

3. Ἡροδ. VII, 212 καὶ VII, 213 - 233. Βλ. καὶ How - Wells, ἔ.ἀ., II, σ. 372.

4. Πρὸς ἄρσιν τῆς ἐν τῷ καθ' Ἡρόδ. ἡμερολογίῳ τῶν μαχῶν Θερμοπυλῶν - Ἀρτεμισίου ἀνωμαλίας καὶ ἐπίτευξιν χρονολογικοῦ ταυτισμοῦ, ὁ Busolt (ἔ.ἀ., II, σ. 681) καὶ ὁ Grundy (ἔ.ἀ., σ. 342) προσέθεσαν εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου ἀναγραφόμενας κινήσεις τοῦ στόλου δύο ἡμέρας, ἐνῶ ὁ Bury (ἐν B.S.A., II, σ. 95), ὁ Munro (ἐν J.H.S., XXII, 308 - 311) καὶ ὁ Macan (ἔ.ἀ., σ. 272) ἐξηφάνισαν δύο ἡμέρας ἐκ τῆς παραμονῆς τοῦ Πελοπονησιακοῦ στρατοῦ ξηρᾶς ἐν Μαλίδι, δεχόμενοι συγχρόνως τὰς δύο θυέλλας ὡς μίαν. Ὁ Obst (ἔ.ἀ., σ. 108 καὶ 127) ἀπορρίπτει τὴν 2^{αν}

Ἐξ ὧσων ἐξετέθησαν ἀνωτέρω φαίνεται, καθ' ἡμᾶς, ἀναμφισβήτητον ὅτι ὁ ὅλος ἀγὼν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν βαρβάρων ἐν Θερμοπύλαις καὶ Ἀρτεμισίῳ (οὐχὶ ἀπὸ τῆς πρώτης συγκρούσεως, ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἡμέρας τοῦ κατάπλου τῶν Περσῶν εἰς Σηπιάδα) διεξήχθη κατὰ τὸ δεύτερον δεκαπενθήμερον τοῦ Αὐγούστου τοῦ ἔτους 480 π.Χ. Ἦδη ὁ Λεωνίδας, κατ' ἀπόφασιν τοῦ συνεδρίου τοῦ Ἰσθμοῦ, ἡγούμενος δὲ τῶν Πελοποννησιακῶν δυνάμεων, ἐξεκίνησε πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ Στενοῦ τῶν Θερμοπυλῶν ἀπὸ τῶν ἐκ Θεσσαλίας ἐπερχομένων βαρβάρων. Ἡ ἄφιξις καὶ στρατοπέδευσις τοῦ Λεωνίδου εἰς Θερμοπύλας πρέπει νὰ τοποθετηθῇ περὶ τὸ δεκαήμερον πρὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς ἐπιθέσεως τοῦ Ξέρξου. Εἶναι δυσχερὲς νὰ υπολογισθῇ μεγαλύτερον χρονικὸν διάστημα, δεδομένου ὅτι ὑπὸ τοῦ ἐν τῷ Ἰσθμῷ συνεδρίου ἐλήφθη ἀπόφασις ἀποστολῆς ἐκστρατευτικοῦ σώματος πρὸς ἄμυναν εἰς Θερμοπύλας, μόνον ὅτε ἔφθασεν ἐκεῖ ἡ πληροφορία ὅτι οἱ Πέρσαι εὗρισκοντο ἐν Πιερίᾳ¹. Ἀλλ', ἐφόσον ἡ Περσικὴ στρατιὰ εὗρί-

ἡμέραν μάχης ἐν Θερμοπύλαις, διατηρῶν δὲ τὰς 8 ἡμέρας τοῦ Ἀρτεμισίου, θεωρεῖ ὡς συμπτωτούσας τὰς δύο τελευταῖας τούτων μετὰ τῶν δύο ἡμερῶν τῶν μαχῶν τῶν Θερμοπυλῶν. Ὁ Bury (ἔ.δ.) ὀρίζει τὴν 14ην ἡμέραν ἀπὸ τῆς ἐκκινήσεως ἐκ Θέρμης διὰ τὴν ἀφίξιν τῆς Περσικῆς στρατιᾶς εἰς Μαλίδα καὶ κατὰ τὴν 15ην ἡμέραν τοποθετεῖ αὐτὴν πρὸ τῶν Θερμοπυλῶν, ἐνῷ ἡ ἐπομένη, ἡ 16η θὰ εἶναι ἡ πρώτη ἡμέρα τοῦ τριημέρου τοῦ κατὰ ξηρὰν ἀγῶνος. Ὡς πρὸς τὸν Περσικὸν στόλον, ὑποστηρίζει τὸν κατάπλου αὐτοῦ εἰς Σηπιάδα τὴν 12ην ἡμέραν, ὅτε 200 Περσικὰ πλοῖα ἐστάλησαν πρὸς περίπλου τῆς Εὐβοίας καὶ 53 Ἀθηναῖκὰ πρὸς Εὐριπον. Ἡ 13η, ἡ 14η, καὶ ἡ 15η εἶναι ἡμέραι ἀπραξίας τοῦ στόλου, ἔνεκα τῆς θυέλλης. Τὴν 16ην ὁ στόλος πλέει εἰς Ἀφάτας καὶ συνάπτεται ἡ πρώτη ναυμαχία. Οὕτω, παρομεινόμενων οὐσιωδῶν περιγραφῶν λογικῆς ἀλληλουχίας τῶν γεγονότων ἐκ τῆς ἐξιστορήσεως τοῦ Ἡροδότου, ἱκανοποιεῖται μόνον ἡ βεβαίωσις αὐτοῦ περὶ χρονολογικῆς συμπτώσεως τριημέρου ἀγῶνος ἐν Θερμοπύλαις καὶ Ἀρτεμισίῳ.

1. Ἡροδ. VII, 177 : « ὧς δὲ ἐπύθοντο τὸν Πέρσῃν ἔοντα ἐν Πιερίῃ, διαλυθέντες ἐκ τοῦ Ἰσθμοῦ ἐστρατεύοντο αὐτῶν οἱ μὲν ἐς Θερμοπύλας πεζῇ, ἄλλοι δὲ κατὰ θάλασσαν ἐπ' Ἀρτεμίσιον ». Ἀλλὰ καὶ ὁ Διόδωρος (XI, 4, 1) λέγει σαφῶς ὅτι τὸ συνέδριον τῶν Ἑλλήνων « ἐπειδὴ τὴν πλῆσιν εἶναι προσαπηγέθησαν αἱ τῶν Περσῶν δυνάμεις », δηλ. δῆ, μόνον ὅτε ἐγνώσθη ὅτι αἱ περσικαὶ δυνάμεις πλησιάζουν ἐπερχόμεναι ἀπὸ Ὀλύμπου πρὸς τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν νὰ σταλοῦν ναυτικαὶ δυνάμεις εἰς Ἀρτεμίσιον καὶ πεζικαὶ εἰς Θερμοπύλας πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν βαρβάρων. Προσθετόντες εἰς τὰς δώδεκα ἡμέρας, αἱ ὁποῖαι ἐχρειάσθησαν εἰς τὴν Περσικὴν στρατιάν διὰ τὴν πορείαν ἀπὸ Θέρμης εἰς Μαλίδαν (βλ. κατωτ., σ. 72, σημ. 2), τὸ τετραήμερον τῆς ἀπραξίας (Ἡροδ. VII, 210), ὑπολογίζομεν εἰς 16 τὰς ἡμέρας ἀπὸ τῆς ἐκκινήσεως ἐκ Θέρμης μέχρι τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν. Ἐκ τούτων ἀφαιροῦμεν 2 ἡμέρας, αἱ ὁποῖαι ἐχρειάσθησαν, ἵνα φθάσῃ ἡ εἰδησις εἰς τὸν Ἰσθμὸν καὶ ληφθῇ ἀπόφασις ὑπὸ τοῦ συνεδρίου, 2 ἕως 3 ἀκόμη ἡμέρας, ἀπαραίτητους διὰ τὴν συγκρότησιν τῆς Πελοποννησιακῆς στρατιᾶς, καὶ τέλος 2 πρὸς μετάβασιν ταύτης εἰς Θερμοπύλας, ἐν συνόλῳ 6 ἕως 7 ἡμέρας. Οὕτως, ὑπολογίζομεν περὶ τὸ δεκαήμερον τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τῆς στρατοπεδεύσεως τοῦ Λεωνίδου εἰς Θερμοπύλας μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς πρώτης μάχης.

σκειται ἐν Πιερίᾳ, συνάγεται ὅτι αὕτη εἶχεν ἥδη ἐγκαταλείψει τὴν Θέρμη, ἀπὸ δὲ τῆς Θέρμης μέχρι Μαλίδος ἐχειράσθη πορείαν δωδεκάημερον. Πρέπει δὲ νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀπὸ τῆς ἀποφάσεως τοῦ συνεδρίου μέχρι τῆς στρατοπεδεύσεως τοῦ Λεωνίδου εἰς Θερμοπύλας ἀπητεῖτο χρονικόν τι διάστημα, πρῶτον πρὸς εἰδοποίησιν τῶν πόλεων καὶ συγκρότησιν τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος ἐκ Λακεδαιμονίων καὶ Πελοποννησίων συμμάχων καὶ δευτερον διὰ τὴν ἀπὸ Πελοποννήσου μέχρι Θερμοπυλῶν πορείαν.

Τοῦτ' αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῇ καὶ διὰ τὸν Ἑλληνικὸν στόλον, διὰ τὴν συγκέντρωσιν καὶ μεθόρμησιν τοῦ ὁποίου εἰς Ἀρτεμίσιον, ὡς καὶ διὰ τὴν τοποθέτησιν ἀγγελιαφόρων πλοίων, ὡς συνδέσμων μετὰ τοῦ ἐν Θερμοπύλαις στρατοῦ, τὴν ὁργάνωσιν ὑπηρεσιῶν πληροφοριῶν εἰς Σκιάθον καὶ τὰ ὑψηλὰ τῆς Εὐβοίας διὰ πυρσῶν, κλπ., ἀπητεῖτο χρονικόν τι διάστημα, περίπου ἵσον πρὸς ἐκεῖνο, ὅπερ ἐχειράσθη ὁ στρατὸς τῆς ξηρᾶς.

Ἐξ ἴσου δυσχερὲς εἶναι νὰ περιορισώμεν τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι, ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ἀφίξεως μέχρι τῆς πρώτης μάχης, ὁ Λεωνίδας ἐπεσκεύασε τὸ ἀπὸ μακροῦ ἐγκαταλειμμένον καὶ ἡμικατεστραμμένον Φωικὸν τεῖχος, ἀπέστειλεν ἐκκλήσεις πρὸς τοὺς συμμάχους τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ἔλαβε παρὰ τούτων ἐνισχύσεις καὶ διὰ πολεμικῶν συμβουλίων κατέστρωσε ἐπὶ τόπου τὰ σχέδια τῆς ἀμύνης¹. Κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν κατέπλευσε καὶ ὁ Ἑλληνικὸς στόλος εἰς Ἀρτεμίσιον, ὡς ἄλλωστε ἦτο φυσικόν, δεδομένου ὅτι συγχρόνως ἐδόθησαν ὑπὸ τοῦ συνεδρίου τοῦ Ἰσθμοῦ αἱ ἐντολαὶ εἰς τὰς δυνάμεις ξηρᾶς καὶ θαλάσσης, αἱ δὲ ναυτικαὶ δυνάμεις εἶχον ἀποστολὴν τὸ μὲν νὰ προστατεύουν τὸ ἐκστρατευτικὸν σῶμα τῶν Θερμοπυλῶν ἀπὸ θαλάσσης, τὸ δὲ νὰ παρεμποδίσουν τὸν πλοῦν τοῦ Περσικοῦ στόλου ἀπὸ Εὐρίπου πρὸς τὰ Ἀττικὰ παραλία². Ὡς πρώτην ἡμέραν ἐνάρξεως τοῦ ἀγῶνος Θερμοπυλῶν - Ἀρτεμίσίου, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀρχονται οἱ περαιτέρω χρονικοὶ ὑπολογισμοὶ ἡμῶν, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὸν κατάπλουν τοῦ Περσικοῦ στόλου εἰς Σηπιάδα³. Κατὰ τὴν

1. Ἡροδ. VII, 207 - 209. Ἀληθὲς εἶναι ὅτι καὶ ὁ Ξέρξης φέρεται ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου (VII, 208) ὡς γνωρίζων τὴν ἀφίξιν τοῦ Λεωνίδου εἰς Θερμοπύλας (« ἀνηκόεε δὲ (ἐνν. Ξέρξης) ἔτι ἔων ἐν Θεσσαλίᾳ ὡς ἀλισμένη εἶη ταύτη στρατιῇ ὀλίγῃ, καὶ τοὺς ἡγεμόνας ὡς εἶπσαν Λακεδαιμόνιοι τε καὶ Λεωνίδης »). Ἀλλὰ εἰς τὴν Θεσσαλίαν περιελαμβάνετο καὶ ἡ Ἀχαΐα - Φθιώτις, ἥτις συνείχετο πρὸς τὴν Μαλίδα, εἶναι δὲ πιθανόν ὅτι ὁ Ξέρξης ἐληροφορήθη τὴν στρατοπέδευσιν τοῦ Λεωνίδου εἰς Θερμοπύλας οὐχὶ ἐν τῇ κυρίως Θεσσαλίᾳ, Πιερίᾳ, κλπ., παρὰ τὰ Μακεδονικὰ σύνορα, ὅτε θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε φθάσει ὁ Λεωνίδας εἰς Θερμοπύλας ἀπὸ πολλῶν ἡμερῶν, ἀλλ' ἐν τῇ γειτονευσίᾳ ταύτῃ περιοχῇ, ἥτοι ὀλίγον πρὶν φθάσῃ εἰς τὴν Μαλίδα.

2. Ἡροδ. VIII, 15. — Διοδ. XI, 4, 1. Βλ. τὰ σχετικὰ κείμενα κατωτ., σ. 70 σημ. 1.

3. Ἡροδ. VII, 188 - 191. Κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (VII, 183), οἱ βάρβαροι ἔφθασαν ἐκ Θέρμης εἰς Σηπιάδα « πανημερὸν πλέοντες ». Ἐκ τούτου συνήθως συνάγεται

ἰδίαν ἡμέραν οἱ Πέρσαι ἀπέστειλαν μοῖραν τοῦ στόλου των ἐκ 200 πλοίων, πρὸς περίπλουν τῆς Εὐβοίας καὶ ἀποκλεισμόν τοῦ στενοῦ τοῦ Εὐρύπου, ἵνα καταστῇ ἀδύνατος ὁ ἀπόπλους τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου. Τὸ γεγονός τοῦτο πιθανῶς ἐπληροφορήθησαν οἱ Ἕλληνες διὰ πυρσῶν ἐκ Σκιάθου.

Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν νύκτα ἐκείνην ἐσημειώθη μεγάλη νευρικήτης καὶ ἀναταραχὴ εἰς τὸ ἑλληνικὸν στρατόπεδον, αὐξηθεῖσα καὶ ἐκ τῆς εἰδήσεως ὅτι δέκα πλοῖα ἀποτελοῦντα τὴν ἐμπροσθοφυλακὴν τοῦ Περσικοῦ στόλου, ἐπετέθησαν κατὰ τῶν τριῶν πλοίων, τὰ ὁποῖα εἶχον σταλῇ πρὸς κατόπτευσιν, ἐκ τῶν τελευταίων δὲ τούτων τὰ δύο ἡχμαλωτίσθησαν καὶ τὸ τρίτον ἐξώκειλε⁴. Παρὰ ταῦτα, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὡς στερουμένην πάσης ὑποστάσεως τὴν πληροφορίαν τοῦ Ἡροδότου, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Ἕλληνες, καταληφθέντες ὑπὸ πανικοῦ, ἐγκατέλειψαν τὸ Ἀρτεμίσιον καὶ μεθωρμίσθησαν εἰς Χαλκίδα πρὸς φύλαξιν τοῦ Εὐρύπου². Ὡς τοιαύτη πρότασις

συμπέρασμα ὅτι οἱ Πέρσαι διήνυσαν τὸ διάστημα τοῦτο (πλεόν τῶν 100 μιλίων) ἐντὸς μιᾶς ἡμέρας, ὅπερ δὲν θὰ ἦτο δυνατόν διὰ τὸσον μέγαν στόλον καὶ διὰ τὰ πλοῖα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Πρέπει μᾶλλον νὰ θεωρήσωμεν τὴν φράσιν ταύτην τοῦ Ἡροδ. ὡς νοοῦσαν « ἔπλεον ἀδιακόπως, καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν ».

1. Ἡροδ. VII, 179 - 182. Ὁ Ἡρόδοτος (VII, 183) ὁμιλεῖ περὶ σημάτων διὰ πυρσῶν, ἐκπεμφθέντων ἀπὸ Σκιάθου πρὸς τοὺς ἐν Ἀρτεμισίῳ, μόνον πρὸς εἰδοποίησιν περὶ τῆς οἰκτρᾶς τύχης τῶν τριῶν προσκόπων πλοίων, προσκρουσάντων εἰς ἀνιχνευτικὴν περσικὴν μοῖραν ἐκ 10 πλοίων. Τὸν ἀπόπλουν τῶν 200 πλοίων, πρὸς περίπλουν τῆς Εὐβοίας διὰ τὸν ἀποκλεισμόν τοῦ Εὐρύπου, θέτει μετὰ τὸν κατάπλουν τοῦ Περσικοῦ στόλου εἰς Ἀφέτας. Λέγει δὲ ὁ Ἡρόδοτος ὅτι ἡ μοῖρα αὕτη, ἵνα μὴ γίνῃ ὁρατὴ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, δὲν περιέπλευσε τὸν Καφηρέα, ἀλλ' ἔπλευσε προηγουμένως εἰς τὰ ἀνοικτὰ μέχρι Σκιάθου (Ἡροδ. VIII, 7). Παρὰ ταῦτα, φρονοῦμεν ὅτι ἡ μοῖρα αὕτη τοῦ Περσικοῦ στόλου ἔπλευσεν ἀπὸ Σηπιάδος καὶ οὐχὶ ἀπὸ Ἀφετῶν. Τοῦτο, διῆλα δὴ ἡ εἰδήσις τοῦ περιπλου τῆς περσικῆς μοίρας καὶ ὁ κίνδυνος ἀποκλεισμοῦ τοῦ Εὐρύπου, ἐδικαιολογεῖ, περισσότερον παντὸς ἄλλου, καὶ ἰδίᾳ τῆς εἰδήσεως τῆς ἀπωλείας τριῶν πλοίων, τὴν σημειωθείσαν ἀναταραχὴν εἰς τὰς τάξεις τῶν Ἑλλήνων, τὴν μὴ πραγματοποιηθεῖσαν σκέψιν ἀπόπλου πρὸς Χαλκίδα καὶ τὴν τότε ἀποστολὴν πρὸς φύλαξιν τοῦ πορθμοῦ 53 Ἀθηναίων τριήρων, αἱ ὁποῖαι ἐπανέπλευσαν ἅμα τῇ εἰδήσει τῆς καταστροφῆς τῆς περσικῆς μοίρας παρὰ τὰ Κοῖλα ἔνεκα τῆς θυέλλης. Κατὰ τὸν M y r e s (ἑ.ά., σ. 258), μόνον ἂν οἱ Ἕλληνες ἐγνώριζον τὸν περίπλουν τῆς περσικῆς μοίρας ἀπὸ Σκιάθου διὰ σημείων, πρὶν μετακινήθωσιν ἐξ Ἀρτεμισίου (διῆλα δὴ ὅτε ὁ περσ. στόλος ἔπλευσεν εἰς Σηπιάδα), ἐδικαιολογεῖτο φόβος καὶ λῆψις μέτρων (ἀποστολὴ 53 Ἀθην. τριήρων πρὸς Χαλκίδα).

2. Ἡροδ. VII, 183 : « Ταῦτα οἱ Ἕλληνες οἱ ἐπ' Ἀρτεμισίῳ στρατοπεδευόμενοι πυθνάνονται διὰ πυρσῶν ἐκ Σκιάθου· πυθόμενοι δὲ καὶ καταρρωδῆσαντες ἀπὸ τοῦ Ἀρτεμισίου μετορμίζοντο ἐς Χαλκίδα, φυλάζοντες μὲν τὸν Εὐρίπον, λείποντες δὲ ἡμεροσκόπους περὶ τὴν ὕψηλάν τῆς Εὐβοίας ». Ἡ παρουσία τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου εἰς Ἀρτεμίσιον διαπιστοῦται ἅμα τῷ ἀγγέλματι τῶν καταστροφῶν, τὰς ὁποίας ὑπέστη ὁ Περσικὸς στόλος εἰς Σηπιάδα καὶ ἔπειτα ἀδιαλείπτως. Τοῦτο δὲν θὰ ἦτο δυνατόν, ἂν ὁ Ἑλληνικὸς στόλος μεθωρμίζετο εἰς Χαλκίδα καὶ ἐπανέπλεε βραδύτερον εἰς Ἀρτε-

ἐγκαταλείψεως τοῦ ἀγῶνος ἐγένετο ὑπὸ τῶν Πελοποννησίων, ὥς καὶ ἐν Θερμοπύλαις. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἐγένετο, οὐδέποτε ἐξετελέσθη. Τοῦτο ἄλλωστε δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γίνη, ἂν δὲν εἰδοποιεῖτο προηγουμένως καὶ ὁ Λεωνίδας πρὸς ἄμεισον ἀποχώρησιν, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ ἀλληλενδέτου τοῦ κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν ἀγῶνος. Αὐτὸς ὁ Ἡρόδοτος δὲν ἀφίνει ἀμφιβολίαν, ὅτι οὔτε ὁ Λεωνίδας ἠδύνετο νὰ ἀποχωρήσῃ, πρὶν εἰδοποιήσῃ τοὺς ἐν Ἀρτεμισίῳ, οὔτε ὁ στόλος νὰ ἀποπλεύσῃ ἐξ Ἀρτεμισίου, ἄνευ προηγουμένης συνεννόησεως μετὰ τῶν ἐν Θερμοπύλαις, ἔνεκα τοῦ στενωῶς ἀλληλενδέτου τοῦ κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν ἀγῶνος, καθόσον ὁ εἰς θὰ ἐξεμηδενίζετο ἄνευ συνεχίσεως τοῦ ἑτέρου¹.

Κατὰ τὴν ἰδίαν νύκτα οἱ Ἕλληνες ἀπλῶς ἔστειλαν πρὸς φύλαξιν τοῦ

μίσιον. Οὐδ' ἄλλως ἦτο εὐχερὲς νὰ ἀποπλεύσῃ καὶ νὰ ἐπαναπλεύσῃ κατὰ τὴν διαρκεῖαν τῆς σφοδρᾶς τριημέρου τρικυμίας. Ὡσαύτως, ἂν τυχὸν ἀπέπλεεν ὁ Ἕλληνικὸς στόλος πρὸς Χαλκίδα, τοῦτο ἀσφαλῶς θὰ ἐγένετο ἀντιληπτὸν εἰς Θερμοπύλας (ἀκόμη καὶ ἂν δὲν εἰδοποιεῖ, ὥς εἶχεν ὑποχρέωσιν, τὸ χρησιμεῖον ὡς σύνδεσμος πλοίων), τότε δὲ θὰ ἐνεκροῦτο πᾶσα παρασκευὴ ἀμύνης τοῦ Λεωνίδου. Ὡς πρὸς τοὺς « ἡμεροσκοποῦντες περὶ τὰ ὑψηλὰ τῆς Εὐβοίης » καὶ ἂν δὲν εἶχον τεθῇ ἀπ' ἀρχῆς παρατηρηταὶ εἰς κατάλληλα ὁρεῖνα σημεῖα τῆς νήσου, ἦτο φυσικὸν νὰ τεθῶν, ἀφ' ἧς ἐγνώσθη ὅτι μία περσικὴ μοῖρα περιέπλεε τὴν Εὐβοίαν, κατευθυνομένη πρὸς τὸν Εὐριπον, ἵνα παρακολουθοῦν τὰς κινήσεις αὐτῆς. Οἱ ἡμεροσκόποι θὰ εἶχον ἐντολὴν νὰ εἰδοποιεῖν ἁμέσως περὶ τῶν κινήσεων τῆς περσικῆς μοίρας, τόσον τοὺς ἐν Ἀρτεμισίῳ, ὅσον καὶ τοὺς σταλέντας μετὰ 53 τριήρων, πρὸς φύλαξιν τοῦ στενοῦ τῆς Χαλκίδος, πιθανότατα δὲ ἐχρησίμευον καὶ ὡς σύνδεσμος μεταξὺ τῶν ἐν Ἀρτεμισίῳ καὶ τῶν ἐν Χαλκίδι. Εἶναι λογικὸν νὰ σκεφθῶμεν ὅτι διὰ τῶν ἡμεροσκοποῦντων τούτων εἰδοποιήθησαν περὶ τῆς ἐκ τῆς θυέλλης καταστροφῆς τῆς περσικῆς μοίρας παρὰ τὰ Κοῖλα τῆς Εὐβοίας αἱ 53 Ἀθηναϊκαὶ τριήρεις, αἱ ὁποῖαι οὕτως, ἐγκαταλείπουσιν τὴν περιττὴν πλέον φύλαξιν τοῦ στενοῦ τῆς Χαλκίδος, ἠδυνήθησαν νὰ ἐπαναπλεύσουν πάραυτα εἰς Ἀρτεμισίον.

1. Ἡροδ. VIII, 15: « ἦν δὲ πᾶς ὁ ἀγὼν τοῖσι κατὰ θάλασσαν περὶ τοῦ Εὐρίπου, ὥσπερ τοῖσι ἀμφὶ Λεωνίδην τὴν ἐσβολὴν φυλάσσειν » οἱ μὲν δὲ παρεκελεύοντο ὅπως μὴ παρήγουν εἰς τὴν Ἑλλάδα τοὺς βαρβάρους, οἱ δ' ὅπως τὸ Ἕλληνικὸν στρατεῖμα διαφθείραντες τοῦ πόρου κρατήσουσι ». Διόδ. XI, 4, 1: « τοῖς δὲ συνέδροις τῶν Ἑλλήνων, ἐπειδὴ πλησίον εἶναι προσαπηγέλησαν αἱ τῶν Περσῶν δυνάμεις, ἔδοξε ταχέως ἀποστέλλειν τὴν μὲν ναυτικὴν δύναμιν ἐπ' Ἀρτεμισίον τῆς Εὐβοίας, εὐθετον ὁρῶσι τὸν τόπον τοῦτον πρὸς τὴν ἀπάντησιν τῶν πολεμίων, εἰς δὲ τὰς Θερμοπύλας τοὺς ἱκανοὺς ὀλίγας προκαταληψομένους τὰς ἐν τοῖς στενοῖς παρόδους καὶ κωλύοντας προάγειν ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα τοὺς βαρβάρους ». Ὁρθῶς ὁ Burg (ἔ.δ., σ. 373) γράφει ὅτι στόλος πανικοβληθεὶς ἐπὶ τῇ προσεγγίσει τοῦ ἐχθροῦ, δὲν θὰ ἦτο ἱκανὸς ὀλίγον κατόπιν διὰ τόσον σφοδρὰν πάλιν ἐναντὶν ἰσχυροτέρου ἐχθροῦ. Ὁ Myers (ἔ.δ., σ. 256), ἀποκλείων τὴν μέγχι Χαλκίδος ἀποχώρησιν, δέχεται τὸν ἀπὸ Ἀρτεμισίου εἰς Ἰστιαίαν πλοῦν τοῦ Ἕλληνικοῦ στόλου ἐπὶ μίαν ἡμέραν πρὸς ἀναζήτησιν ἀσφαλεστέρου καταφυγίου, ἔνεκα σφοδροῦ βορείου ἀνέμου, προηγηθέντος τῆς ἀπὸ Α. τριημέρου θαλασσοταραχῆς καὶ ἐπικινδύνου διὰ τὴν περιοχὴν τοῦ Ἀρτεμισίου.

Εὐρίπου τὰς 53 Ἀθηναϊκὰς τριήρεις, αἱ ὁποῖαι ἐπανάπλευσαν μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Περσικῆς μοῖρας παρὰ τὰ Κοῖλα τῆς Εὐβοίας καὶ τὴν ἀποσβῆσιν παντὸς κινδύνου ἀποκλεισμοῦ τοῦ στενοῦ τῆς Χαλκίδος¹. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ ἐσπευσμένη ἀποστολὴ τῆς Ἀθηναϊκῆς αὐτῆς μοῖρας ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὸν θρύλον περὶ ἀπόπλου ὀλοκλήρου τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου. Εἶναι ὥσαύτως πιθανὸν ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς στόλος μετετοπίσθη ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει ἐξ Ἀρτεμισίου πρὸς τὴν εἴσοδον τοῦ στενοῦ Εὐβοίας - Φθιώτιδος, ἵσως μέχρις Ἰστιαίας, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τριημέρου θαλασσοταραχῆς, πρὸς μεγαλυτέραν ἀσφάλειαν.

Ἐφόσον λαμβάνομεν ὡς δεδομένον ὅτι ἡ περσικὴ μοῖρα τῶν 200 πλοίων ἐστάλη πρὸς ἀποκλεισμόν τοῦ Εὐρίπου διὰ περίπλου τῆς Εὐβοίας, οὐχὶ ἀπὸ Ἀφειτῶν, ἀλλ' ἀπὸ Σηπιάδος, γεννᾶται τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ ἀπόπλους αὐτῆς ἐγένετο, εὐθὺς ὡς ὁ Περσικὸς στόλος ἔπλευσεν εἰς Σηπιάδα, δηλὰ δὴ πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς τριημέρου τρικυμίας ἢ μετὰ ταύτην, ὅτε οὗτος θὰ ἔπλευε πρὸς Ἀφέτας. Νομίζομεν ὅτι ἡ ἀποστολὴ τῆς Περσικῆς μοῖρας ἐγένετο ἅμα τῷ κατάπλῳ τοῦ Περσικοῦ στόλου εἰς Σηπιάδα καὶ ἀνηγγέλθη εἰς τοὺς Ἕλληνας διὰ πυρσὺν ἀπὸ Σκιάθου. Μόνον παρόμοιον γεγονός, συνεπαγόμενον ἄμεσον κίνδυνον ἀποκλεισμοῦ τοῦ Εὐρίπου, δύναται νὰ ἐξηγήσῃ τὴν σημειωθείσαν διαταραχὴν καὶ νευρικότητα ἐν τῷ Ἑλληνικῷ στόλῳ, ἔτι δὲ πλεον τὴν σκέψιν ἐγκαταλείψεως τοῦ Ἀρτεμισίου. Ἐξ ἄλλου, οἱ Πέρσαι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ θέσουν εἰς ἐφαρμογὴν παρόμοιον στρατηγικὸν σχέδιον, εἰμὴ ἅμα τῷ κατάπλῳ εἰς Σηπιάδα, ὅτε διὰ τῆς συλλήψεως Ἀθηναϊκῶν πλοίων ἐπληροφορήθησαν τὴν παρουσίαν ὀλοκλήρου τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου ἐν Ἀρτεμισίῳ. Ἡ Περσικὴ μοῖρα ἡμποδίσθη νὰ περιπλεύσῃ ταχέως τὴν Εὐβοίαν ἐκ τῆς τριημέρου θαλασσοταραχῆς, κατὰ δὲ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα θὰ εἶχε ζητήσῃ καταφύγιον εἰς τινὰ εὐλίμενον θέσιν κατὰ τὰ Β.Α. τῆς νήσου. Μόνον μετὰ τὴν παῦσιν τῆς τριημέρου θαλασσοταραχῆς

1. Ὁ Ἡρόδοτος ὁμιλεῖ μόνον περὶ τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Ἀθηναϊκῶν 53 τριήρων μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς περσικῆς μοῖρας παρὰ τὰ Κοῖλα, καὶ οὐδὲν λέγει περὶ τῆς ἀποστολῆς ταύτης. Ἀλλ' ὁ Ἑλληνικὸς στόλος, καὶ ἰδίᾳ ὁ Ἀθηναϊκός, εἶχε πλεύσει πρὸς Ἀρτεμισιον καὶ οὐδαμῶς λέγεται τι περὶ παραμονῆς ἐνὸς τμήματος πρὸς φύλαξιν τοῦ στενοῦ τῆς Χαλκίδος, ὅπερ ἄλλωστε δὲν εἶναι νοητόν, δεδομένου ὅτι δὲν ἦσαν εἰσέτι γνωσταὶ αἱ κινήσεις τοῦ περσικοῦ στόλου. Λαμβανομένης λογικῶς τῆς σειρᾶς τῶν πραγμάτων, αἱ 53 Ἀθηναϊκαὶ τριήρεις δὲν ἦτο δυνατόν νὰ σταλοῦν εἰς τὸν πορθμὸν τοῦ Εὐρίπου, εἰμὴ ἐξ Ἀρτεμισίου, ὅτε ἐκεῖ ἐγνώσθη ὁ περίπλους τῆς Εὐβοίας ὑπὸ τῆς περσικῆς μοῖρας μετὰ προφανοῦς προθέσεως ἀποκλεισμοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου. Καὶ ὁ M y r e s (ἔ.ά., σ. 257) πιστεύει ὅτι αἱ 53 Ἀθηναϊκαὶ τριήρεις ἦσαν οὐχὶ ἐνιασχύσεις ἐξ Ἀττικῆς, ἀλλὰ τὰ ἐπιστρέφοντα ἐκ Χαλκίδος μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Περσικῆς μοῖρας πλοῖα. Ἐστάλησαν δὲ Ἀθηναϊκὰ πλοῖα, διότι ἡ Χαλκίς ἦτο Ἀθηναϊκὴ κληρουχία.

θὰ εἶχε συνεχίσει τὸν πλοῦν, φθάσασα μέχρι Κοίλων, ἔνθα κατεστράφη ὑπὸ τῆς νέας θυέλλης.

Τὴν πρωτὴν τῆς δευτέρας ἡμέρας ἤρχισεν ἡ τριήμερος ἐξ ἑτησίων θαλασσοταραχῇ. Περὶ ταύτης ἐγράψαμεν ἤδη ἱκανά¹.

Κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν τοῦ ἀγῶνος καὶ δευτέραν τῆς θαλασσοταραχῆς, ἡ ἀπὸ Θέρμης διὰ ξηρᾶς ὁδεύουσα Περσικὴ στρατιά, μετὰ πορείαν περίπου δωδεκαήμερον, φθάνει εἰς τὴν Μαλίδα πεδιάδα². Προφανῶς, κατὰ τὸ στρατηγικὸν σχέδιον τοῦ Ξέρξου, ὁ στόλος ἔπρεπε νὰ φθάσῃ εἰς Ἀφέτας μίαν τοῦλάχιστον ἡμέραν πρὸ τῆς στρατοπεδεύσεως τοῦ στρατοῦ τῆς ξηρᾶς εἰς Μαλίδα, τὸ μὲν ἵνα ἐξασφαλίσῃ τὸν ἐπισιτισμὸν διὰ τῶν ἀκολουθούντων τὸν Περσικὸν στόλον φορηγῶν πλοίων, πλήρων ἐφοδίων, τὸ δὲ ἵνα ἀποσποβῇ δρᾶσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου εἰς τὰ γειτονικὰ παράλια. Ἡ θαλασσοταραχὴ καὶ ἡ τριήμερος καθήλωσις μετὰ σημαντικῶν ζημιῶν τοῦ Περσικοῦ στόλου παρὰ τὴν Σηπιάδα ἀνέτρεψε τὰ ἀρχικὰ σχέδια, ἥδη ἀπαιτουμένης ἀναμονῆς τοῦ στόλου, ἐπισιτιστικῆς μερίμνης, κλπ. Εἰς τοὺς λόγους τούτους, καὶ οὐχὶ εἰς τὴν ἀφελῇ ἐκδοχὴν προσπαθείας τρομοκρατήσεως τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐλπίδος ἐγκαταλείψεως τοῦ Στενοῦ ἄνευ μάχης, δέον νὰ ἀποδώσωμεν τὴν ἐπὶ τετραήμερον ἀναβολὴν τῆς ἐπιθέσεως τοῦ Ξέρξου³.

Ἡ τετάρτη ἡμέρα τοῦ ἀγῶνος παρέρχεται ἐν πολεμικῇ ἀπραξίᾳ καὶ προπαρασκευῇ. Οἱ ἐν Θερμοπύλαις Ἕλληνες εἶχον καταπληγὴ ἐκ τῆς θέας τῶν ἀναριθμῶν Περσικῶν δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι κατέκλυσαν τὴν Μαλίδα, οἱ δὲ Πελοποννήσιοι σύμμαχοι ἔφθασαν μέχρι προτάσεως ἀποχωρήσεως, πρὸς ἔγκαιρον ὁργάνωσιν ἀμύνῃς εἰς τὸν Ἰσθμόν. Ἀλλ' εἰς τὸ πολεμικὸν συμβούλιον ἐπεκράτησεν ἡ γνώμη τοῦ Λεωνίδου πρὸς ἀποφασιστικὴν ἄμυναν ἐν τῷ Στενῷ τῶν Θερμοπυλῶν. Ἡ ἄμυνα παρασκευάζεται ἐντατικῶς, λαμβανομένων καὶ στρατηγικῶν μέτρων διὰ τῆς ἀποστολῆς τοῦ σώματος τῶν Φωκέων πρὸς φύλαξιν τῶν ἀτραπῶν, διὰ τῶν ὁποίων ὑπῆρχε κίνδυνος ὑπερφαλαγγισμοῦ. Ὁ Ξέρξης, ἐν ἀναμονῇ πάντοτε τοῦ κατάπλου τοῦ στόλου

1. Βλ. ἐκτενῶς ἀνωτ., σ. 43 καὶ συνέχ.

2. Ἡροδ. VII, 183. Ὁ Περσικὸς στόλος ἔφθασεν εἰς Σηπιάδα ἔνδεκα ἡμέρας μετὰ τὴν ἐξόρμησιν τῶν πεζικῶν δυνάμεων τοῦ Ξέρξου ἐκ Θέρμης (« ἔνδεκα ἡμέρας παρέντες μετὰ τὴν βασιλέως ἐξέλασιν ἐκ Θέρμης »). Δεδομένου ὅτι ὁ Ξέρξης ἔφθασεν εἰς Μαλίδα μίαν ἡμέραν μετὰ τὸν κατάπλου τοῦ Περσικοῦ στόλου εἰς Σηπιάδα, πρέπει νὰ ὑπολογίσωμεν εἰς δωδεκαήμερον τὴν διὰ ξηρᾶς πορείαν τῶν Περσῶν ἀπὸ Θέρμης εἰς Μαλίδα. Ἡ σχετικῶς βραδεῖα πορεία ὡφείλετο πρὸ παντὸς εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ ἐπισιτισμοῦ τόσοσιν πολυαριθμοῦ στρατοῦ. Τὸ ὑπὸ τοῦ Ἡροδ. (VII, 196) « Ξέρξης δέ... ἐσβεβληκῶς ἦν καὶ δὴ τριταῖος ἐς Μηλιέας » πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ ἐν σχέσει πρὸς τὸν κατάπλου τοῦ Περσικοῦ στόλου εἰς Ἀφέτας μετὰ τὴν τρίτην καθυστέρησιν εἰς Σηπιάδα ἔνεκα τῆς θαλασσοταραχῆς (βλ. ἀνωτ. σ. 43).

3. Ἡροδ. VII, 210 « τέσσερας μὲν δὴ παρήκε ἡμέρας, ἐλπίζων αἰεὶ σφας ἀποδρῆσεσθαι ».

εἰς Ἀφέτας, παρασκευάζει τὴν στρατιὰν πρὸς μάχην καὶ προβαίνει εἰς διαφόρους ἐπιδεικτικὰς ἐνεργείας, πρὸς τρομοκράτησιν καὶ ἀπώλειαν τοῦ ἡθικοῦ τῶν Ἑλλήνων. Κατὰ θάλασσαν, αἱ ἐκ τῆς τριημέρου θαλασσοταραχῆς σημαντικαὶ ἀπώλειαι τοῦ Περσικοῦ στόλου καὶ ἡ ἀποδοθεῖσα εἰς τοὺς θεοὺς βοήθειά τῶν Ἑλλήνων ἀπετέλεσαν τὸν καλύτερον σύμμαχον τοῦ Θεμιστοκλέους, πρὸς ἀναπτέρωσιν τοῦ ἡθικοῦ καὶ λήψιν κοινῆς ἀποφάσεως πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ Περσικοῦ στόλου¹.

Τὴν πρωτὰν τῆς πέμπτης ἡμέρας παύει ἡ σφοδρὰ τριήμερος θαλασσοταραχή. Ὁ Περσικὸς στόλος, περιπλέων τὰς ἀκτὰς τῆς Μαγνησίας, εἰσπλέει εἰς τὸν Παγασητικὸν κόλπον καὶ ὀπίτει ἄγκυραν εἰς διάφορα σημεῖα τῆς στενῆς χερσονήσου, παρὰ τὰς Ἀφέτας². Δεκαπέντε περσικὰ πλοῖα, καθυστερήσαντα κατὰ τὸν πλοῦν καὶ πλανηθέντα εἰς κατεύθυνσιν, εὐρέθησαν ἐν μέσῳ τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον καὶ ἡχμαλωτίσθησαν³. Ὁ εἰς τὸν Περσικὸν στόλον ὑπηρετῶν περιώνυμος δῦτης Σκυλλίας ὁ Σκιωναῖος, ἐπιτυγχάνει νὰ διαπλεύσῃ τὸν στενὸν καὶ νὰ φθάσῃ εἰς τὰ πλοῖα τῶν Ἑλλήνων, τοὺς ὁποίους ἐνημερώνει περὶ τῶν ἀπωλειῶν τῶν Περσῶν καὶ τῆς ἀποστολῆς ναυτικῆς δυνάμεως πρὸς κατάληψιν τοῦ Εὐρίπου διὰ περίπλου τῆς Εὐβοίας⁴. Αἱ πληροφορίες τοῦ Σκυλλίου καὶ ἡ μακροθὺν θέα τοῦ, παρὰ

1. Ἡροδ. VII, 188 - 192

2. Ἡροδ. VII, 192: «ὁ μὲν δὴ τετάρτῃ ἡμέρῃ ἐπέπαυτο» καὶ τοῦ αὐτοῦ VII, 193: «Οἱ δὲ βάρβαροι, ὡς ἐπαύσατό τε ὁ ἄνεμος καὶ τὸ κύμα ἔστωτο, κατασπᾶσαντες τὰς νέας ἔπλεον παρὰ τὴν ἡπειρον, κάμπαντες δὲ τὴν ἄκρην τῆς Μαγνησίας ἰδεάν ἔπλεον ἐς τὸν κόλπον τὸν ἐπὶ Παγασέων φέροντα... ἐπὶ τούτου δὲ τῷ χώρῳ οὐνομα γέγονε Ἀφέται...».

3. Ἡροδ. VII, 193 - 194.

4. Ὁ Ἡρόδοτος (VIII, 8) λέγει ὅτι ὁ Σκυλλίας εἰδοποίησε τοὺς ἐν Ἀρτεμίσῳ Ἕλληνας διὰ «τὴν τε ναυγίην ὡς γένοιτο καὶ τὰς περιπεμφθείσας τῶν νεῶν περὶ Εὐβοίαν». Ἀναμφιβόλως ὑπονοεῖ ὅτι ὁ Σκυλλίας ἐξέζηκε ταῦτα ἐν λεπτομερείᾳ. Διότι, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, οἱ Ἕλληνες ἔπρεπε νὰ εἶχον ἤδη πληροφορηθῇ τὴν ἀποστολὴν περσικῆς μοίρας, πρὸς περίπλου τῆς Εὐβοίας, διὰ πυρσῶν ἐκ Σκιάθου, τοῦτο δὲ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ, εἰμὴ κατὰ τὴν παρουσίαν τοῦ Περσικοῦ στόλου ἐν Σητιάδι, ὅτε καὶ μόνον ἡ μοῖρα αὕτη θὰ παρέπλεε τὴν Σκιάθον. Ὁ Σκυλλίας ἀνήγγειλε γεγονὸς ἐπισυμβάν ἤδη ἀπὸ ἡμερῶν, ἀλλὰ καταστρεπτικῶν ἐπακολούθων διὰ τοὺς Ἕλληνας, ἐὰν δὲν εἶχον λάβει γνῶσιν τούτου καὶ δὲν εἶχον προβῇ εἰς τὰς προσηκούσας ἐνεργείας. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι τότε, δηλαδὴ ἐξ Ἀφετῶν ἔπλευσεν ἡ περσικὴ μοῖρα πρὸς περίπλου τῆς Εὐβοίας, ἀφοῦ πρῶτον ἔπλευσεν εἰς τὰ ἀνοικτὰ τῆς Σκιάθου, εἶναι ἀπαράδεκτος, διότι ἐν πάσῃ περιπτώσει θὰ ἐγίνετο ὁρατὴ ἀπὸ Ἀρτεμισίου, καὶ δὲν θὰ ἐχρειάζετο νὰ πληροφορηθοῦν τοῦτο οἱ Ἕλληνες παρὰ τοῦ Σκυλλίου. Ἐτι πλεόν, ἂν ἡ περσικὴ μοῖρα ἔπλεεν ἐξ Ἀφετῶν, καὶ μάλιστα εἰς τὰ ἀνοικτὰ διὰ Σκιάθου, δὲν θὰ εἶχεν ἀρχετὸν χρόνον, ἵνα πλεύσῃ μέχρι Κοίλων, ὅπου κατεστράφη ἐκ τῆς θυέλλης. Ἄν δὲ τυχὸν ἔπλεε πρῶτον πρὸς Σκιάθον, ἵνα ἐξαπατήσῃ τοὺς Ἕλληνας περὶ τῶν σκοπῶν αὐτῆς, τὸ στρατήγημα θὰ ἦτο λίαν ἀφέλēs, δεδομένου

τὰς ἀπωλείας, τὰς ὁποίας εἶχεν ὑποστῇ ἐκ τῆς τρικυμίας, ἀσυγκρίτως πολυαριθμότερου Περσικοῦ στόλου, ἐπέφεραν νέαν σύγχυσιν εἰς τὰς τάξεις τῶν Ἑλλήνων. Πολλοί, καὶ ἰδίᾳ οἱ Πελοποννήσιοι, ὁμίλουν ἀπεριφράστως περὶ ἀνάγκης ἀμέσου ἀπόπλου πρὸς τὴν Πελοπόννησον, ὡς μόνου μέσου σωτηρίας τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων¹. Ὁ Θεμιστοκλῆς ἔσωσε καὶ πάλιν τὴν κατάστασιν, πείσας καὶ τὸν γενικὸν ἀρχηγὸν Εὐρυβιάδην καὶ τοὺς Πελοποννησίους πλοιάρχους, ὅπως παραμείνῃ ὁ ἑλληνικὸς στόλος εἰς τὰς θέσεις του, πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν βαρβάρων, ἀφοῦ ἄλλωστε ὁ ἀγὼν κατὰ ξηρὰν ἦτο ἀναποσπάστως συνδεδεμένος μετὰ τοῦ κατὰ θάλασσαν, ἥδη δὲ ὁ Ξέρξης παρεσκευάζετο διὰ τὴν μεγάλην ἐπίθεσιν καὶ ὁ Λεωνίδας ἦτο παρατεταγμένος πρὸς ἄμυναν εἰς τὸ Στενὸν τῶν Θερμοπυλῶν. Μία ἀπὸ τοῦ Ἡροδότου φερομένη σκέψις ἐξορμήσεως περὶ τὸ μεσονύκτιον, πρὸς συνάντησιν τῆς περιπλεούσης τὴν Εὐβοίαν περσικῆς μοίρας, προφανῶς διὰ τῆς αὐτῆς κατευθύνσεως τοῦ περίπλου, δὲν ἐπραγματοποιήθη².

ὅτι οἱ Ἕλληνες θὰ ἀντελαμβάνοντο τοῦτο καὶ θὰ ἐσπευδον πρὸς καταδίωξιν τῆς ἐγκαίρως (βλ. καὶ ἄνωτ. σ. 69 καὶ 71).

1. Ἡροδ. VIII, 4: « τότε δὲ οὗτοι οἱ καὶ ἐπ' Ἀρτεμίσιον Ἕλληνας ἀπικόμενοι ὡς εἶδον νέας τε πολλὰς καταχθείσας ἐς τὰς Ἀφέτας καὶ στρατῆς ἅπαντα πλέα, ἐπεὶ αὐτοὶ παρὰ δόξαν τὰ πρήγματα τῶν βαρβάρων ἀπέβαινε ἢ ὡς αὐτοὶ κατεδόκειον, καταρωδιήσαντες δρημόν ἐβουλεύοντο ἀπὸ τοῦ Ἀρτεμισίου ἔσω εἰς τὴν Ἑλλάδα ». Διόδ. XI, 12, 5: « προτεθείσης δὲ βουλῆς ἐν τοῖς τῶν νεῶν ἡγεμόσι περὶ τῆς ναυμαχίας, οἱ μὲν ἄλλοι πάντες τὴν ἡσυχίαν ἐκριναν ἔχειν καὶ τὸν ἐπίπλου τῶν πολεμίων ἀναδέχεσθαι, μόνος δὲ Θεμιστοκλῆς τὴν ἐναντίαν ἀπεφῆναι γνώμην, διδάσκων ὅτι συμφέρει παντὶ τῷ στόλῳ συντεταγμένῳ πλεῖν ἐπὶ τοὺς πολεμίους· οὕτω γὰρ αὐτοὺς πλεονεκτῆσαι ἀθρόαις ταῖς ναυσὶν ἐπιπλέοντας τοῖς διὰ τὴν ταραχὴν διεσπασμένῃν ἔχουσι τὴν τάξιν, ὡς ἂν ἐκ πολλῶν καὶ διεστηκότων λιμένων ἐκπλεύουσι. Τέλος δὲ κατὰ τὴν Θεμιστοκλέους κρίσιν οἱ Ἕλληνες παντὶ τῷ στόλῳ τοῖς πολεμίους ἐπέπλευσαν ».

2. Ἡροδ. VIII, 9: « πολλῶν δὲ λεχθέντων ἐνῖκα τὴν ἡμέρην ἐκείνην αὐτοὺς μείναντας τε καὶ αὐλισθέντας μετέπειτα νύκτα μέσσην παρέντας πορεύεσθαι καὶ ἀπαντᾶν τῇσι περιπλεούσῃσι τῶν νεῶν ». Ὁ Ἡρόδοτος, ἀντιλήσας ἐκ πολλῶν πηγῶν πληροφορίας καὶ μὴ προβαίνων πάντοτε εἰς ἔλεγχον παρατιθεμένων τοπικῶν παραδόσεων, πολλάκις συγχέει χρονικὰς τε γεγονότα. Ἀμφιβάλλομεν ἂν κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην καὶ ἄλλῃ σκέψις ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ περὶ μεταμεσονυκτίου ἐξορμήσεως πρὸς καταδίωξιν τῆς περιπλεούσης τὴν Εὐβοίαν περσικῆς μοίρας, δεδομένου ὅτι ἡ μοῖρα αὕτη εὗρισκετο ἤδη εἰς πολὺ μακρινὴν ἀπόστασιν, παρὰ τὰ Κοῖλα, οὐχὶ μακρὰν τοῦ Καφηρέως, ὅπου τὴν νύκτα ἐκείνην κατεστράφη ἐκ τῆς θυέλλης. Ὁ Ἕλληνικὸς στόλος, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν συνέβαινε ἡ θυέλλα (τῆς ὁποίας, σημειωτέον, θὰ ὑφίστατο καὶ αὐτὸς τὰ ἐπακόλουθα, περιπλέον τὴν Εὐβοίαν), πάλιν δὲν θὰ εἶχε τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον νὰ συναντήσῃ τὴν περσικὴν μοῖραν, ἢ ὅποια θὰ προελάμβανε νὰ εἰσέλθῃ πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ Εὐρίπου καὶ νὰ πλεύσῃ πρὸς τὸ στενὸν τῆς Χαλκίδος. Τοιαύτη μεταμεσονύκτιος ἐξορμήσις θὰ εἶχε χαρακτηριστὰ ἐγκαταλείψεως τοῦ ἀγῶνος τοῦ Ἀρτεμισίου, δεδομένου ὅτι δὲν θὰ ὑπῆρχε πλέον διὰ τὸν

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, καὶ πρὶν ἢ οἱ βάρβαροι ἀναλάβουν ἐκ τῆς σκληρᾶς δοκιμασίας τῆς Σηπιάδος, οἱ Ἕλληνες ἀποφασίζουν νὰ προσβάλουν αὐτοὶ πρῶτοι¹. Ἡ πρώτη αὐτῇ κρούσει θὰ εἶχε καὶ χαρακτηριστὴ δοκιμαστικὴ διαπιστώσεως τῶν δυνάμεων καὶ τῆς μαχητικότητος τοῦ ἀντιπάλου. Ἀργὰ τὸ ἀπόγευμα τῆς ἰδίας ἡμέρας, ὁ Ἑλληνικὸς στόλος πλέει πρὸς τὰ ἀνοικτὰ μὲ κατεϋθύνσιν τὸ στόμιον τοῦ Παγασητικοῦ². Οἱ Πέρσαι, ἅμα τῇ θέᾳ τῶν ἐπερχομένων Ἑλλήνων, πλέουν ταχέως πρὸς συνάντησίν των εἰς τὰ ἀνοικτὰ, ὅπου θὰ ἠδύναντο νὰ κινηθοῦν ἐλευθέρως αἱ πολυαριθμότεραι δυνάμεις των. Συνάπτεται ἡ πρώτη ναυμαχία³. Κατόπιν σκληρᾶς πάλης, οἱ Ἕλληνες ἐπι-

Ἑλληνικὸν στόλον καιρὸς νὰ ἐπαναπλῆσῃ ἐγκαίρως (καὶ ἰδίᾳ ἐν καιρῷ νυκτός, ὅτε καὶ μόνον ὁ πλοῦς ἦτο ἀσφαλής), οἱ δὲ βάρβαροι θὰ ἠδύναντο ἀνενόχλητοι νὰ πλεύσουν πρὸς τὸν Μαλιακὸν καὶ νὰ ἀπειλήσουν τὰ νῶτα τῶν Θερμοπυλομάχων δι' ἀποβάσεων. Ἀλλ' εἶπομεν ὅτι θεωροῦμεν ὡς ὀλως ἀδύνατον τοιαύτην ἐγκατάλειψιν τῆς ἐν Ἀρτεμισίῳ παρατάξεως, ἔνεκα τοῦ ἀλληλενδέτου τοῦ ἀγῶνος Ἀρτεμισίου καὶ Θερμοπυλῶν (βλ. ἀνωτ. σ. 70).

1. Ὁ Ἡρόδοτος (VIII, 4) λέγει ὅτι ἡ παραμονὴ τῶν Ἑλλήνων ὀφείλετο εἰς 30 τάλαντα, τὰ ὁποῖα ἔδωσαν οἱ Εὐβοεῖς, καὶ ἐκ τῶν ὁποίων ὁ Θεμιστοκλῆς ἔδωκε 5 εἰς τὸν Εὐρυβιάδην καὶ 3 εἰς τὸν Κορίνθιον Ἀδεΐμαντον, κρατήσας τὰ λοιπὰ. Πάντα ταῦτα πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς μεταγενέστερον < κοιτομπολιό > τῶν Ἑλλήνων, ἐκτός πάσης πραγματικότητος. Ὁ Θεμιστοκλῆς ὀφείλει νὰ καταβάλῃ ὑπερανθρώπους προσπάθειας, ἵνα παραμείνῃ, ἔστω καὶ ἐπὶ μεγίστῳ κινδύνῳ, ὁ Ἑλληνικὸς στόλος εἰς Ἀρτεμίσιον, διότι ἄλλως δὲν ἦτο δυνατόν νὰ διεξαχθῇ ὁ ἀγὼν εἰς Θερμοπύλας. Ἐὰν δὲ ὁ Λεωνίδας ἀπεχώρῃ ἐκ τῶν Θερμοπυλῶν, ὁ Ξέρξης θὰ ὤδευεν ἀμέσως πρὸς ἐρήμωσιν τῆς Ἀττικῆς καὶ κατὰκτεριν τῶν Ἀθηνῶν, ὡς συνέβη μετὰ τινος ἡμέρας, ὅτε ἔπεσαν αἱ Θερμοπύλαι. Ἄν πράγματι οἱ Εὐβοεῖς ἔδωσαν 30 τάλαντα, τοῦτο θὰ ἐγένετο πρὸς ἐπισιτιστικὴν ἐνίσχυσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου, ἐκ τῆς παραμονῆς τοῦ ὁποίου ἐξηρτάτο ἡ σωτηρία των. Ἡ δὲ ὑπὸ τοῦ Θεμιστοκλέους κράτησις τοῦ μεγαλύτερου μέρους ἦτο φυσικὴ, δεδομένου ὅτι τὰ Ἀθηναϊκὰ πλοῖα ἀπετέλουν τὸ μέγιστον μέρος τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου.

2. Ἡροδ. VIII, 9: < δειλὴν ὁψίνην γινομένην τῆς ἡμέρης φυλάξαντες αὐτοὶ ἐπανεπλεον ἐπὶ τοὺς βαρβάρους, ἀπόπειραν αὐτῶν ποιῆσασθαι βουλόμενοι τῆς τε μάχης καὶ τοῦ διεκπλοῦν >. Οἱ Ἕλληνες εἰς Ἀρτεμίσιον ἐξέλεξαν τὸ ἀπόγευμα πρὸς ἀντιμετώπιον τοῦ ἀντιπάλου, προφανῶς ἔνεκα τοῦ ἀνιθμητικῶς λίαν ὑποδεεστέρου στόλου των καὶ ἵνα δίδεται ἐν ἀνάγκῃ καιρὸς εἰς αὐτούς, ἅμα τῇ ἐλεύσει τοῦ σκότους, πρὸς ἀσφαλῆ ἀπόπλουν εἰς τὰ παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον ὁρημητήριά των.

3. Ἡροδ. VIII, 10-11. Οἱ Πέρσαι ἦσαν διεσπαρμένον εἰς πολλοὺς παρὰ τὰς Ἀφέτας λιμένας, διότι δὲν ὑπῆρχε λιμὴν ἐπαρκῆς διὰ τόσον πολυαριθμὸν στόλον, ἴσως δὲ καὶ ἐκ πικρᾶς πείρας τῶν ζημιῶν, τὰς ὁποίας ὑπέστησαν παρὰ τὴν Σηπιάδα, ἔνεκα τοῦ συνωστισμοῦ τῶν πλοίων των παρὰ τὴν αὐτὴν ἀκτὴν. Οἱ Ἕλληνες ἐπωφελήθησαν τῆς διασπορᾶς ταύτης τοῦ Περσικοῦ στόλου εἰς διάφορα ἀγκυροβόλια, πολλὰ τῶν ὁποίων θὰ ἦσαν ἀπομεμακρυσμένα ἀλλήλων. Κατὰ τὴν πρώτην ἰδίᾳ ναυμαχίαν, ἔλαβον τὸν καιρὸν πρὸς ἐπιθέσεις κατὰ κεχωρισμένον μονάδων, ἀπομακρυνόμενοι πρὸ τῆς συγκεντρώσεως ὁλοκλήρου τοῦ ἀντιπάλου στόλου. Περὶ τούτων σαφῶς πληροφορεῖ ἡμᾶς ὁ Διόδ. XI, 12, 5: < οὕτω γὰρ αὐτοὺς πλεονεκτῆσιν ἀθρόαις ταῖς

τυγχάνουν νὰ καταστρέψουν ἢ νὰ αἰχμαλωτίσουν τριάκοντα περσικά πλοῖα, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα μένει ἀμφίβολον. Ἐπελθούσης τῆς νυκτός, οἱ Ἕλληνες ἐπαναπλέουν εἰς Ἀρτεμίσιον καὶ οἱ Πέρσαι εἰς Ἀφέτας¹.

Τὴν νύκτα τῆς πέμπτης πρὸς τὴν ἕκτην ἡμέραν τοῦ ἀγῶνος σημειοῦται ἢ ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου περιγραφομένη ἰσχυρὰ καταιγὶς μετ' ἀστραπῶν, βροντῶν καὶ καταρρακτώδους βροχῆς². Ὁ Περσικὸς στόλος, πρὶν ἀκόμη συνέλθῃ ἐκ τῶν καταστροφῶν τῆς τριημέρου θαλασσοταραχῆς παρὰ τὴν Σηπτιάδα καὶ τῆς σκληρᾶς μετ' ἀπολειῶν πάλης τοῦ ἀπογεύματος, ὑπέστη νέας καταστροφάς, αἱ ὁποῖαι ἐκλόνισαν τὸ ἠθικὸν τῶν πληρωμάτων αὐτοῦ. Συγχρόνως, κατὰ τὴν φοβερὰν ἐκείνην νύκτα ἡ Περσικὴ μοῖρα, ἡ περιπλέουσα τὴν Εὐβοίαν πρὸς ἀποκλεισμόν τοῦ Εὐρίπου, κατελήφθη εἰς τὰ ἀνοικτὰ Ν.Α. τῆς νήσου, παρὰ τὰ « Κοῖλα », ὑπὸ τῆς ἀγρίας καταιγίδος, τῆς ὁποίας ἔπεσε θῦμα. Τεράστια κύματα ἔρριπαν τὰ περσικά πλοῖα εἰς τοὺς βράχους, ὅπου ταῦτα συνετρίβησαν³.

ναυσὶν ἐπιπλέοντας τοῖς διὰ τὴν ταραχὴν διεσπασμένην ἔχουσι τὴν τάξιν, ὡς ἂν ἐκ πολλῶν καὶ διεστηκότων λιμένων ἐκπλέουσι». Καὶ περαιτέρω: « τῶν δὲ βαρβάρων ἐκ πολλῶν λιμένων ἀναγομένων ».

1. Ἡροδ. VIII, 11: « τοὺς δ' ἐν τῇ ναυμαχίᾳ ταύτῃ ἑτεραλκῶς ἀγωνιζόμενος νῆς ἐπελθοῦσα διέλυσε » οἱ μὲν δὲ Ἕλληνες ἐπὶ τὸ Ἀρτεμίσιον ἀπέπλεον, οἱ δὲ βάρβαροι ἐς τὰς Ἀφέτας». Καὶ Διοδ. XI, 12, 6: « τὸ μὲν πρῶτον οἱ περὶ τὸν Θερμιστοκλέα διεσπαρμένοι τοῖς Πέρσαις συμπλεκόμενοι πολλὰς μὲν ναῦς κατέδυσαν, οὐκ ὀλίγας δὲ φυγεῖν ἀναγκάσαντες μέχρι τῆς γῆς κατεδίωξαν. Μετὰ δὲ ταῦτα παντὸς τοῦ στόλου συναχθέντος καὶ γενομένης ναυμαχίας ἰσχυρᾶς, μῆρι μὲν τῶν νεῶν ἑκάτεροι ἐπρωτέρησαν, οὐδέτεροι δὲ ὀλοσχερεῖ νίκῃ πλεονεκτήσαντες νυκτὸς ἐπιλαβούσης διελύθησαν ». Ἐκ τῆς ἀφηγήσεως ταύτης τοῦ Διοδ. συνάγεται ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐπὶ νύκτον ζημίας κυρίως διὰ μεμονωμένων ἐπιθέσεων τοῦ Θερμιστοκλέους κατὰ διεσπαρμένων ἀντιπάλων δυνάμεων, πρὶν ἢ συγκεντρωθῇ ὁ λιάν ὑπέρτερος εἰς δυνάμεις περσικὸς στόλος. Βλ. προηγ. σημ.

2. Ἡροδ. VIII, 12. Βλ. ἐν ἐκτάσει ἀνωτ., σ. 48 καὶ συν. « Ὅτι ἡ θύελλα καταιγὶς ἐσημειώθη κατὰ τὴν νύκτα ἐκείνην, δηλὰ δὴ εὐθὺς μετὰ τὴν πρώτην ναυμαχίαν, συνάγεται καὶ ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἡροδ. VIII, 12: « ὡς δ' εὐφρόνῃ ἐγεγονέε », συμφωνεῖ δὲ καὶ ἡ ἀφήγησις τοῦ Διοδ. XI, 13, 1: « μετὰ δὲ τὴν ναυμαχίαν χειμῶν ἐπιγεγόνεος μέγας... ».

3. Ἡροδ. VIII, 14: « αὐταὶ τε (αἱ καταπλεύσασαι 53 Ἀθηναῖκαί τριήρεις) δὴ σφεας ἐπέρωσαν ἀπικόμεναι καὶ ἅμα ἀγγελίῃ ἐλθοῦσα ὡς τῶν βαρβάρων οἱ περιπλέοντες τὴν Εὐβοίαν πάντες εἶσαν διεσφαρμένοι ὑπὸ τοῦ γενομένου χειμῶνος ». Ὡς ἐλέχθη ἤδη, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ φθάσῃ ἡ περσικὴ μοῖρα μέχρι Κοίλων, ἂν ἔπλεε ἀπὸ Ἀφειτῶν. Ἀλλὰ καὶ πάλιν τὸ διαρρεῦσαν χρονικὸν διάστημα, ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς προσωρινῆς ἀγκυροβολίας τοῦ Περσικοῦ στόλου εἰς Σηπτιάδα μέχρι τῆς νυκτός τῆς θυέλλης, φαίνεται πολὺ μακρόν. Πλὴν πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐμεσολάβησεν ἡ τριήμερος ἐξ ἰσχυροῦ ἐτησίου ἀνέμου θαλασσοταραχῇ, ἡ ὁποία θὰ παρημποδίζε τὸν ταχὺν περίπλου τῆς Εὐβοίας πρὸς Εὐρίπον, ὡς δὲ ἐγράψαμεν ἤδη, κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα ἡ περσικὴ μοῖρα ἴσως νὰ εἶχεν ὑποστῇ ζημίας, πάντως δὲ

Τὴν πρωτὴν τῆς ἑκτῆς ἡμέρας οἱ Ἕλληνες εὐρίσκονται πάλιν μετὰ ἡθικοῦ ἀναπτρωθέντος ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν νέων ζημιῶν, τὰς ὁποίας ὑπέστη ὁ Περσικὸς στόλος εἰς Ἀφέτας ἐκ τῆς καταιγίδος, καὶ τῆς πλήρους καταστροφῆς τῆς περιπλεύσεως τὴν Εὐβοίαν περσικῆς μοίρας. Τὸ ἡθικόν των ἀναπεροῦται ἔτι περισσότερον ἐκ τοῦ κατάπλου σημαντικῆς ἐνισχύσεως ἐκ πεντήκοντα τριῶν ἀθηναϊκῶν τριήρων, αἱ ὁποῖαι, ἄνεν ἀμφιβολίας, ἕως τότε ἐφύλασσον τὸν Εὐριπον, ἤδη δέ, μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς περιπλεύσεως περσικῆς μοίρας, ἔληγεν ἡ ἐκεῖ ἀποστολὴ των. Τὸ ἀπόγευμα τῆς αὐτῆς ἡμέρας, ἀκριβῶς τὴν ὥραν, κατὰ τὴν ὁποίαν συνήφθη ἡ ναυμαχία τῆς προηγουμένης, ὁ Ἑλληνικὸς στόλος πλέει εἰς τὰ ἀνοικτὰ καὶ συναντᾶται μετὰ τῆς ἐκ Κιλικιῶν πλοίων μοίρας τοῦ Περσικοῦ στόλου, τὴν ὁποίαν καὶ καταστρέφει¹.

θὰ εἶχεν ἀναζητήσει προσταεῦμένον τι ἐκ τῶν ἀνέμων καταφύγιον (βλ. ἀνωτ., σ. 71). Δὲν νομιζομεν ὅτι δύναται νὰ στηριχθῇ ἡ γνώμη τοῦ M y r e s (ἔ.ἀ., σ. 258), καθ' ἣν ἡ περσικὴ μοῖρα κατεστράφη, οὐχὶ ἐκ τῆς μετὰ βροχῆς νυκτερινῆς θυέλλης, ἀλλ' ἐκ τῆς πρώτης τριημέρου θαλασσοταραχῆς. Εἶχον παρέλθει ἤδη πέντε ἡμέραι καὶ οἱ ἐν Ἀρτεμίσῳ Ἕλληνες θὰ εἶχον πληροφορηθῇ τοῦτο πρὸ πολλοῦ διὰ σημείων ἀπὸ τῶν ὑψηλῶν τῆς Εὐβοίας.

1. Ἡροδ. VIII, 14: « φυλάξαντες δὴ τὴν αὐτὴν ὥρην πλέοντες ἐπέπεσον νηυσὶ Κιλικίῃσι ταύτας δὲ διαφθείραντες, ὥς εὐφρόνῃ ἐγένετο, ἀπέπλεον ὀπίσω ἐπὶ τὸ Ἀρτεμίσιον ». Προφανῶς ἡ ἐκλογὴ καὶ κατὰ τὴν δευτέραν ναυμαχίαν ἀργὰ τὸ ἀπόγευμα ὥρα, ἐπέτρεψε τὴν αἰφνιδιαστικὴν καταστροφὴν τῆς Κιλικικῆς μοίρας (ἥτις ἴσως εὐρίσκετο εἰς προκεχωρημένα ἀγκυροβόλια ἢ ἀπετέλει τὴν ἐμπροσθοφυλακὴν) καὶ τὸν ἐπανάπλου εἰς Ἀρτεμίσιον ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ σκότους, πρὶν προλάβῃ καὶ ἀναχθῇ εἰς τὸ πέλαγος ὅλος ὁ περσικὸς στόλος. Σημειωτέον ὅτι ὁ Διόδωρος οὐδόλως ὁμιλεῖ περὶ δευτέρας ναυμαχίας, μεταβαίνων ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τῆς πρώτης (τῆς συμβάσεως εὐθὺς μετὰ τὸν κατάπλου τοῦ περσικοῦ στόλου εἰς Ἀφέτας καὶ πρὸ τῆς καταιγίδος) εἰς τὴν τρίτην καὶ τελευταίαν, τῆς ἡμέρας τῆς καταστροφῆς τῶν Θερμοπυλῶν. Πιθανὸν τὴν καταστροφὴν τῆς Κιλικικῆς μοίρας νὰ ἐθεώρησεν ὥς οὐχὶ ναυμαχίαν, ἀλλ' ὥς μίαν τῶν συνήθων ἐπιδρομῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου κατὰ διεσκορπισμένων τμημάτων τοῦ περσικοῦ στόλου, περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ (βλ. ἀνωτ., σ. 76 σημ. 1). Ὁ Διόδ. δὲν καθορίζει σαφῶς, ποῖον χρονικὸν διάστημα ἐμεσολάβησε μεταξὺ τῆς πρώτης, ἢ μᾶλλον μεταξὺ τῆς νυκτὸς τῆς θυέλλης καὶ τῆς τελευταίας ναυμαχίας. Ἀλλ' ἡ φράσις αὐτοῦ « ἀναλαβόντες (οἱ βάρβαροι) ἐκ τῆς ναυαγίας ἀπάσης ταῖς ναυσὶ ἀνήλθον ἐπὶ τοὺς πολεμίους », ὑπονοεῖ ὅτι ἐχρειάσθη χρονικὸν τι διάστημα πρὸς ἀνάσυνταξιν τῶν Περσικῶν δυνάμεων μετὰ τὰς ἐκ τῆς θυέλλης ζημίας. Ὁ M y r e s (ἔ.ἀ., σ. 259) φρονεῖ ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ ναυμαχίας ἀλλὰ περὶ αἰφνιδιαστικῆς καταστροφῆς μιᾶς Κιλικικῆς μοίρας, ἡ ὁποία περιεπλανᾶτο, ἐπιστρέφουσα ἐκ τῆς ἀποτυχόσης ἀποστολῆς τοῦ περιπλου. Ἀλλ' ἐλέχθη ἤδη (ἀνωτ. σ. 75, σημ. 3) ὅτι ὁ περσικὸς στόλος ἦτο διεσκορπισμένος εἰς διάφορα ἀγκυροβόλια παρὰ τὰς Ἀφέτας, οἱ δὲ Ἕλληνες ἐπωφελοῦντο κατὰ τὰς ἀργὰς τὸ ἀπόγευμα ἐξορμήσεις, ἵνα ἐπιφέρουν καταστροφὰς καὶ ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ σκότους ἐπαναπλεύσουν εἰς Ἀρτεμίσιον, πρὶν ἡ παραταχθῇ ἅπας ὁ Περσικὸς στόλος. Δὲν ὑπῆρχε δὲ καὶ ἀρκετὸς χρόνος πρὸς ἐπανάπλου ἐκ Κοίλων τυχὸν διασωθέντος τμήματος τῆς περσικῆς μοίρας. Τὸ ἀπὸ Κοίλων

Ἦδη, ἔνεκα τῆς φθορᾶς, τὴν ὁποίαν ὑπέστη ὁ Περσικὸς στόλος ἐκ τῶν ναυαγίων καὶ τῶν ναυμαχιῶν, ὥς καὶ ἔνεκα τῆς ἐνισχύσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου, ἔχει ἐπέλθῃ σχετικῇ τις ἰσορροπία μεταξύ τῶν ἀντιπάλων δυνάμεων. Τοῦτο καὶ ἡ ἀνάγκη ἀνασυντάξεως τοῦ Περσικοῦ στόλου, μετὰ τὰς τελευταίας δεινὰς δοκιμασίας, ἐξηγεῖ τὴν ἀπραξίαν δύο ἡμερῶν (ἐβδόμης καὶ ὀγδόης) καὶ τὴν διστακτικότητα τοῦ περσικοῦ στόλου νὰ ἐξέλθῃ εἰς τὰ ἀνοικτὰ πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν Ἑλλήνων μέχρι τῆς τελευταίας ἡμέρας. Εἰς τὰς Θερμοπύλας ἡ πέμπτη καὶ ἡ ἕκτη ἡμέρα διαρρέουν ἡσυχως, τοῦ Λεωνίδου παρασκευαζομένου πυρετωδῶς πρὸς ἄμυναν καὶ τοῦ Ξέρξου ματαίως ἀναμένοντος εἴδησιν περὶ συντριβῆς τῶν ἑλληνικῶν ναυτικῶν δυνάμεων ὑπὸ τοῦ Περσικοῦ στόλου.

Ἡ ἐβδόμη ἡμέρα τοῦ ὅλου ἑλληνικοῦ ἀγῶνος Θερμοπυλῶν - Ἀρτεμισίου εἶναι ἡ πρώτη τῆς πάλης τῶν Θερμοπυλῶν. Διὰ λόγους, τοὺς ὁποίους ἐξεθέσαμεν ἤδη¹, φρονοῦμεν ὅτι ἡ ἡμέρα αὕτη τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐπιθέσεων τοῦ Ξέρξου δὲν εἶναι ἀπομεμακρυσμένη πλέον τῶν δύο ἡμερῶν ἀπὸ τῆς πανσελήνου τῆς 20ῆς Αὐγούστου. Τὴν πρωτὴν τῆς ἡμέρας ταύτης (πέμπτης ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τῆς Περσικῆς στρατιᾶς εἰς Μαλίδα)², ὁ Ξέρξης, μὴ ἐλπίζων πλέον ἄμεσον συντριβὴν τῶν ἑλληνικῶν ναυτικῶν δυνάμεων ὑπὸ τοῦ Περσικοῦ στόλου καὶ ἐλευθερον εἰσπλουν τοῦ τελευταίου τούτου εἰς τὸν Εὐβοϊκὸν κόλπον πρὸς Εὐρύπον, διατάσσει ἐπίθῃσιν κατὰ τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ Στενοῦ τῶν Θερμοπυλῶν. Ὁ ἀγὼν διήρκεσεν ὁλόκληρον τὴν ἡμέραν³.

Ἡ πάλῃ τῆς πρώτης ἡμέρας ὑπῆρξε λυσώδης, διότι ὁ Ξέρξης ἐξαπέλυσε διαδοχικῶς τὰ ἐκλεκτότερα περσικὰ στρατεύματα. Τοὺς Μήδους καὶ τοὺς Κισσίους, ὑποχωρήσαντας τελικῶς κατόπιν μεγάλων ἀπωλειῶν, διεδέχθη τὸ γενναιότερον περσικὸν στρατιωτικὸν σῶμα, τὸ ὑπὸ τὸν Ὑδάρην σῶμα τῶν Ἀθανάτων, ἀλλὰ καὶ τοῦτο, μαχόμενον εἰς τὸν στενὸν χώρον τῶν Θερμοπυλῶν, ὅπου τὰ ἀσπιδοφόρα σώματα τῶν Ἑλλήνων ὀπλιτῶν ἐσχημάτιζον φράγμα ἀδιαπέραστον, ἠναγκάσθη τελικῶς νὰ ὑποχωρήσῃ μετὰ σημαντικῶν ἀπωλειῶν. Ὁ μέγας βασιλεὺς, ὁ ὁποῖος ἐφροντάζετο εὐκόλῳ ἐπιχειρήσῃν ἐξοντώσεως ἢ ζωγρήσεως τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ Στενοῦ, παρακολουθῶν ἀπὸ τινος ὑψηλῆς θέσεως τὴν μάχην, καταλαμβάνεται ὑπὸ ὀργῆς καὶ ἀθυμίας, ἐπήδησε δὲ τρις ἐκ τοῦ θρόνου⁴.

διάστημα εἶναι διπλάσιον ἐκείνου τοῦ ἀπὸ Χαλκίδος καὶ ἀπῆται πλοῦν ἀνοικτῆς θαλάσσης.

1. Βλ. ἀνωτ., σ. 58.

2. Ἡροδ. VII, 210 : « πέμπτη δὲ (ἡμέρη) ὥς οὐκ ἀπαλλάσσοντο ἀλλὰ οἱ ἐφαίνοντο ἀναιδεῖν τε καὶ ἀβουλήν διαφρεσώμενοι μένειν, πέμπει ἐπ' αὐτοὺς Μήδους τε καὶ Κισσίους θυμωθεῖς, ἐντειλόμενός σφας ζωγρήσαντας ἄγειν ἐς ὄψιν τὴν ἐνωτοῦ ».

3. Ἡροδ. VII, 211 : « ἐγένετο δὲ ἡ συμβολὴ δι' ἡμέρας ». Διοδ. XI, 7, 4 : « τότε μὲν τῆς νυκτὸς ἐπιλαβοῦσης διελύθησαν ».

4. Ἡροδ. VII, 211. — Διοδ. XI, 7, 4.

Τὴν πρώτην τῆς ὁγδόης ἡμέρας (δευτέρας τῆς πάλης τῶν Θερμοπυλῶν) οἱ βάρβαροι ἐπαναλαμβάνουν τὴν ἐπίθεσιν μετὰ μεγαλυτέρας ὁρμῆς, φανταζόμενοι ὅτι οἱ ὀλιγάριθμοι ὑπερασπισταί, καταπεπονημένοι ἐκ τῆς πάλης τῆς προτεραίας καὶ ὑφιστάμενοι τραύματα ἐκ τῆς ἀμειλίκτου προσβολῆς, θὰ ὑπέκυπτον. Κατὰ τὰς ὥρας αὐτὰς ἐπάλαισαν στήθος πρὸς στήθος. Ἄλλ' οἱ Ἕλληνες, παρατεταγμένοι ἐν στενωτάτῃ πυκνῇ γραμμῇ κατὰ τάξεις πόλεων, ἀντιμετωπίζουν ἀκλόνητοι πάσας τὰς προσβολάς. Οἱ Πέρσαι, ἀντιληφθέντες ὅτι οὐδὲν ἥλλαξεν ἀπὸ τῆς προτεραίας, ἀναγκάζονται καὶ πάλιν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν ἀγῶνα¹. Ὁ Ἡρόδοτος δὲν λέγει πλέον ὅτι ὁ ἀγὼν διήρκεσεν ὅλην τὴν ἡμέραν. Καὶ τὰ ἐπακολουθήσαντα ἐν τῷ στρατοπέδῳ τῶν Περσῶν συμβάντα ἐπιτρέπουν τὴν γνώμην, ὅτι ὁ ἀγὼν τῆς ἡμέρας ταύτης δὲν παρετάθη πέρα τῆς μεσημβρίας.

Ἐνῶ ὁ Ξέρξης εὗρίσκετο ἐν ἀμχανίᾳ περὶ τοῦ πρακτέου, προσῆλθεν ὁ Τραχίνιος Ἐφιάλτης, προσφερθεὶς νὰ ὀδηγήσῃ περσικὰ στρατεύματα δι' ὀρεινῆς ἀτραποῦ, τῆς Ἀνοπαίας, εἰς τὰ νῶτα τῶν μαχομένων εἰς Θερμοπύλας. Ἀναμφιβόλως, ἐπηκολούθησε πολεμικὸν συμβούλιον, κατὰ τὸ ὁποῖον ἀπεφασίσθη, ὅπως τὸ ὑπὸ τὸν Ὑδάρνη σῶμα τῶν Ἀθανάτων, ὀδηγούμενον ὑπὸ τοῦ Ἐφιάλτου, πορευθῇ ἐν καιρῷ νυκτὸς καὶ ἔχον ὡς ὀδηγὸν τὸν Ἐφιάλτην διὰ τῆς Ἀνοπαίας ἀτραποῦ, ἵνα τὴν πρώτην τῆς ἐπομένης οἱ Ἕλληνες ὑπερασπισταὶ τοῦ Στενοῦ εὗρεθοῦν βαλλόμενοι ἀπὸ τῶν δύο πλευρῶν καὶ ἐξοντωθῶν οὕτως εὐκόλως. Αἱ ὑπόλοιποι ἐσπεριναὶ ὥραι θὰ εἶχον διαρρεύσει ἐν μυστικῇ προπαρασκευῇ τοῦ ἐκστρατευτικοῦ τοῦτου σώματος².

Εὐθὺς ὡς ἐπῆλθεν ἡ νύξ³, τὸ ὑπὸ τὸν Ὑδάρνη σῶμα τῶν Ἀθανάτων ἐγκατέλειψε τὸ περσικὸν στρατόπεδον καὶ ἐκινήθη πρὸς τὴν Ἀνόπαιαν ἀτραπὸν. Ὄρα, καθ' ἣν, ὀλίγον μετὰ τὴν 20ὴν Αὐγούστου, ἐπέρχεται ἡ νύξ καὶ τὸ σκότος καλύπτει τὴν Μαλίδα πεδιάδα, εἶναι ἡ ὁγδὴ ἐσπερινή. Ἐὰν ἡ νύξ αὕτη ἦτο ἡ τρίτη ἢ ἡ τετάρτη, ἀκόμη καὶ ἡ ἐμπητὴ ἀπὸ τῆς πανσελήνου τῆς 20ῆς Αὐγούστου, ἡ περσικὴ στρατιὰ ἐπροστατεῖτο μὲν ὑπὸ τοῦ σκότους κατὰ τὰς κινήσεις αὐτῆς ἐντὸς τῆς Μαλίδος πεδιάδος, ὀλίγον ὅμως βραδύτερον διηκολύνετο ὑπὸ τοῦ σεληνόφωτος εἰς τὴν διὰ τῆς στενῆς ἀτραποῦ δυσχερῇ ἀνηφορικῇ πορείᾳ⁴. Ὑπέφωσκεν ἤδη ἡ αὐγή⁵, ὅτε οἱ

1. Ἡροδ. VII, 212. — Διόδ. XI, 8, 1-4.

2. Ἡροδ. VII, 213-215.

3. Ἡροδ. VII, 215: « ὁρέματο δὲ περὶ λύχνων ἀφάς ». Διὰ τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ Αὐγούστου πλήρης σκότος ἐπικρατεῖ περὶ τὴν 8ην ἐσπερινήν.

4. Διόδ. XI, 8, 4: « Διὰ τινος ἀτραποῦ στενῆς καὶ παρακρήμνου ».

5. Ἡροδ. VII, 217: « ἡὼς τε διέφαινε », κατὰ τὰς πρώτας ἀμυδρὰς ἀκτῖνας φωτὸς μετὰ τὸ σκότος τῆς νυκτὸς, ἢ, ὡς λέγουν οἱ Ἕλληνες σήμερον, τὰ « χαράματα ». Ἡ ὥρα αὕτη τῶν πρώτων ἀκτῖνων φωτὸς διαφέρει, ἀναλόγως τῆς ἐποχῆς

Ἀθάνatoi τοῦ Ὑδάρνου ἐφθασαν εἰς τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τῆς ὄρεινῆς ἀτραποῦ, ἀφοῦ δὲ διέλυσαν τὸ ἐκεῖ φυλάσσον καὶ πανικοβληθὲν ἐκ τοῦ αἰφνιδισμοῦ σῶμα τῶν Φωκέων, ἠκολούθησαν κατηφορικὴν πορείαν πρὸς τὰ νῶτα τῶν Ἑλλήνων.

Ἐνάτη καὶ τελευταία ἡμέρα τοῦ ἀγῶνος Θερμοπυλῶν - Ἀρτεμίσιον, ἡμέρα τῆς θυσίας τῶν Θερμοπυλομάχων :

Ὁ Λεωνίδας, ὁ ὁποῖος ἤδη ἀπὸ τῆς προηγουμένης εἶχεν εἰδοποιηθῆ ὑπὸ τοῦ μάντεως Μεγιστίου περὶ τοῦ ἐπικειμένου θανάτου, πρὶν ἢ ἀκόμη λήξῃ ἡ νύξ¹, ἔλαβε δι' αὐτομόλων τὴν εἰδησιν τῶν κυκλωτικῶν κινήσεων τῶν Περσῶν. Ἐνῶ ἤδη διαφαίνεται ἡ ἡμέρα², ἐφθασαν εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ Λεωνίδου οἱ « ἡμεροσκόποι », οἱ ὁποῖοι κατώπτευν ἀπὸ τῶν ὑψωμάτων, καὶ οἱ ὁποῖοι προφανῶς εἶχον διακρίνει μακρόθεν τὰς κυκλωτικὰς διὰ τῆς ἀτραποῦ κινήσεις τῶν Περσῶν, ἢ εἶχον λάβει τὴν εἰδησιν διὰ Φωκέων φυγάδων. Ὁ Λεωνίδας συγκαλεῖ πάραυτα πολεμικὸν συμβούλιον. Οἱ σύμμαχοι σπεύδουν νὰ ἐγκαταλείψουν τὰς Θερμοπύλας, πρὶν ἢ προλάβῃ ὁ Ὑδάρνης νὰ κατέλθῃ εἰς τὰ νῶτα τῶν καὶ καταστῇ οὕτω ἀδύνατος ἢ ἀποχώρησις. Ὁ Λεωνίδας μετὰ τῶν Λακεδαιμονίων ἀποφασίζει νὰ παραμείνῃ πρὸς ἄμυναν μέχρι θανάτου. Προτιμοῦν τὸν ἐπιθανάτιον ἀγῶνα κατὰ τῶν βαρβάρων ἢ τὴν φυγὴν καὶ οἱ Θεσπιεῖς, παραμένουν δὲ καὶ οἱ Θηβαῖοι³.

τοῦ ἔτους, τῆς γεωγραφικῆς θέσεως καὶ τοῦ τοπικοῦ ὁρίζοντος. Διὰ τὸν ὁρίζοντα τῶν Θερμοπυλῶν καὶ ἐπὶ κορυφῆς ὄρους, κατὰ τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ Αὐγούστου (ὅτε ὁ ἥλιος ἀνατέλλει ὀλίγον πρὸ τῆς 6ης πρωϊνῆς), ὡς ὥραν « διαφαινομένης ἡοῦς », πρέπει νὰ ὑπολογίσωμεν τὴν 5ην πρωϊνὴν περίπου.

1. Ἡροδ. VII, 219 : « ἔτι νυκτός », ὅπερ σημαίνει « κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς νυκτός », ὀλίγον πρὸ τῆς χαρανγῆς.

2. Ἡροδ. VII, 219 : « ἡδὲ διαφαινούσης ἡμέρης ». Εἶναι ἐμφανὲς ἡ παρ' Ἡροδότῃ διαφορὰ καθοριζομένης ὥρας διὰ τῶν φράσεων : « ἥως τε διέφαινε » καὶ « ἡδὲ διαφαινούσης ἡμέρης », κατὰ τὴν ὁποίαν ἐφθασεν εἰς τὸν Λεωνίδα διὰ τῶν ἡμεροσκοπῶν τὸ ἡλεγμένον μήνυμα τῆς ἐπικειμένης περικυκλώσεως, πρέπει νὰ ὑπολογίσωμεν περὶ τὴν 5ην πρωϊνὴν. Βλ. καὶ τὴν μελέτην ἡμῶν « Ἡ ἀποχώρησις τῶν συμμάχων καὶ ἡ θυσία τοῦ Λεωνίδου ἐν Θερμοπύλαις » ἐν περ. « Πλάτων » 1956. Κατὰ τὸν Διόδ. (XI, 9, 1), τὸ πολεμικὸν συμβούλιον ἐγένετο περὶ τὸ μεσονύκτιον (« περὶ μέσας νύκτας »). Τοῦτο θεωροῦμεν ἐκ τῆς ἀλληλουχίας τῶν γεγονότων ὡς ὅπως ἀδύνατον. Φανταστικὴν ἀσάφως, καὶ προερχομένην οὐχὶ ἐκ τοῦ Ἐφόρου, ἀλλ' ἐκ μεταγενεστέρων θρύλων, θεωροῦμεν τὴν ἐν συνεχείᾳ ἀφήγησιν τοῦ Διοδώρου περὶ μεταμεσονυκτίου ἐπιθέσεως τοῦ Λεωνίδου, φθάσαντος μέχρι τῆς σκηνῆς τοῦ Ξέρξου, κλπ.

3. Ἡροδ. VII, 219-222. Ἐνταῦθα περιοριζόμεθα εἰς ἀπλὴν παράθεσιν τῶν γεγονότων πρὸς χρονικὸν αὐτῶν καθορισμόν. Τοὺς λόγους τῆς ἀποχωρήσεως τῶν συμμάχων, τῆς παραμονῆς τοῦ Λεωνίδου καὶ ἐν γένει τὰ τῆς διαπιστώσεως καὶ ἐρμηνείας τῶν δραματικῶν συμβάντων τῆς τελευταίας ἡμέρας τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν παραθέτομεν ἐν τῇ προηγουμένη μελέτῃ ἡμῶν.

Ὁ Ξέρξης, κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου¹, εἶχεν ἤδη παρατάξει τὰ στρατεύματα τῆς μάχης καὶ ἐτέλεσε θυσίας. Ἀλλὰ διὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἐπιθέσεως ἀνέμενεν ἐπὶ τινα χρόνον, ἵνα δοθῇ καιρὸς εἰς τὸ ὁδεῦον διὰ τῆς ὁρεινῆς ἀτραποῦ Περσικὸν σῶμα νὰ λάβῃ θέσεις εἰς τὰ νῶτα τῶν Ἑλλήνων. Τὸ σύνθημα τῆς ἐξορμήσεως τῶν Περσῶν ἐδόθη εἰς ὦραν, κατὰ τὴν ὁποίαν, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Ἡροδότου, « ἡ ἀγορὰ συχνάζεται περισσότερον ὑπὸ τοῦ πλήθους ». Ὡς ὦρα « πληθούσης ἀγορᾶς » ὑπολογίζεται συνήθως ἡ δεκάτη πρωϊνὴ, ἀλλ' ὁ καθορισμὸς οὗτος εἶναι λίαν σχετικὸς. Ἡμεῖς ὑπολογίζομεν ὅτι ἡ περσικὴ ἐξορμησις ἐγένετο μεταξὺ ἐνάτης καὶ δεκάτης πρωϊνῆς². Ὁ Ἡρόδοτος λέγει συγχρόνως ὅτι ὁ Ξέρξης διέταξε τὴν ἔφοδον « χρόνον τινα » (« ἐπισχῶν χρόνον ») μετὰ τὰς κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου γενομένας σπονδὰς, ἐξ οὗ εὐλόγως εἰκάζεται ὅτι πρέπει νὰ προσδιορίσωμεν τὴν ἔναρξιν τῆς ἐφόδου εἰς ὦραν κατὰ τὸ δυνατόν ὀλιγώτερον ἀπομακρυσμένην τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου. Λογικὸν δὲ εἶναι νὰ φαντασθῶμεν ὅτι ἔφοδος πρὸς σκληρὰν καὶ ἀποφασιστικὴν μάχην ἐν μηνὶ Αὐγούστῳ καὶ μετὰ τῶν βαρυτάτων πανοπλιῶν τῶν Περσῶν μαχητῶν, θὰ ἐπεσευδέτο κατὰ τὸ

1. Ἡροδ. VII, 223 : « ἡλίου ἀνατείλαντος », διὰ τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ Αὐγούστου, ὅτε ἡ μάχη τῶν Θερμοπυλῶν, περὶ τὴν 6ην πρωϊνὴν.

2. Ἡροδ. VII, 223 « Ξέρξης δὲ ἐπεὶ ἡλίου ἀνατείλαντος σπονδὰς ἐποίησато, ἐπισχῶν χρόνον ἐς ἀγορῆς κου μάλιστα πληθῶρην πρόσδοον ἐποιέετο » καὶ γὰρ ἐπέσταλτο ἐξ Ἐπιάλτεω οὕτω : ἀπὸ γὰρ τοῦ ὄρεος ἡ κατάβασις συντομωτέρη τέ ἐστι καὶ βραχυτέρος ὁ χῶρος πολλὸν ἢ περ ἡ περιόδός τε καὶ ἀνάβασις ». Αἱ δύο ἄλλαι περιπτώσεις, ἐν ταῖς ὁποίαις πρὸς προσδιορισμὸν μεταξὺ ἀνατολῆς ἡλίου καὶ μεσημβρίας χρόνου τινὸς ὁ Ἡρόδοτος χρησιμοποιεῖ τὴν ἰδίαν εἰκόνα (II, 17) : πληθῶρης ἀγορῆς, IV, 181 : ἀγορῆς πληθυσούσης) δὲν διαφωτίζουν περισσότερον. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς τρεῖς περιπτώσεις πρόκειται περὶ γεγονότων, τῶν ὁποίων ὁ ἀκριβὴς χρονικὸς προσδιορισμὸς δὲν εἶναι δυνατός. Κατὰ τὸν Mommsen (Chronologie, Oxford 1883, σ. 37) ἡ ἔκφρασις αὕτη τοῦ Ἡροδότου ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν 10ην πρωϊνὴν, τὴν ὦραν δὲ αὕτην ὑπολογίζει καὶ ὁ Busolt (ἐ.ἀ., σ. 686) διὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἐφόδου τοῦ Ξέρξου. Ἐν τούτοις, ἡ προσδιοριστικὴ ἔννοια τῆς « πληθῶρης ἀγορῆς » δύναται νὰ ποικίλλῃ, ἀναλόγως τῆς ἑλληνικῆς πόλεως καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἔτους. Ἄν ὁ Ἡρόδοτος εἶχεν ὑπ' ὄψει τὰς Ἀθῆνας τῆς ἐποχῆς του, καὶ μάλιστα ἐν μηνὶ Αὐγούστῳ, ὅτε ἐγένετο ἡ μάχη τῶν Θερμοπυλῶν, ὁ πολὺς κόσμος μετέβαινεν εἰς τὴν ἀγορὰν διὰ τὴν προμήθειαν τροφίμων κλπ., ὥς καὶ πρὸς συνήθεις περιπάτους, περὶ τὴν ἐνάτην πρωϊνὴν. Εἰς τοιοῦτον εἶδους καθορισμοὺς τῆς ὥρας, τοὺς ὁποίους εἶχον ἐν χρήσει οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, δὲν πρέπει νὰ ἀναζητῶμεν τὴν συμμερρινὴν ἔννοιαν ἀκριβείας τῶν μηχανικῶν μέσων αὐστηρῶς καθωρισμένου χρόνου τοῦ εἰκοσιτετραώρου. Ἐτι περισσότερον, πρέπει νὰ θεωρῶμεν ὡς λίαν σχετικούς, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν σημερινὴν ὥρολογιακὴν ἐκτίμησιν τοῦ χρόνου, τοὺς διὰ τοιούτων χαρακτηρισμῶν παραδιδόμενους ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφένους προσδιορισμοὺς τῆς ὥρας, καθ' ἣν ἔλαβον χώραν διάφορα γεγονότα, ἰδίᾳ ἂν, ὥς συμβαίνει ἐν τῇ περιπτώσει τοῦ Ἡροδότου, ταῦτα εἶναι χρονικῶς ἀπομακρυσμένα τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἱστοροῦνται.

δυνατόν, πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ φλογεροῦ καύσωνος τῶν Θερμοπυλῶν. Ἀληθὲς εἶναι ὅτι ὁ Ξέρξης, κατὰ τὴν ὑπόδειξιν τοῦ Ἐφιάλτου, καὶ προφανῶς κατὰ τὰ συμπεφωνημένα μετὰ τοῦ Ὑδάρνους, ἀνέμενε χρόνον τινά, ἐξ οὗ καὶ δὲν διέταξε ἐπίθεσιν ἅμα τῇ ἀνατολῇ τοῦ ἡλίου, ἵνα τὸ διὰ τῆς ἀτραποῦ κατερχόμενον Περσικὸν σῶμα ἀποκλείσῃ πανταχόθεν τοὺς Ἕλληνας. Ἀλλ' αὐτὸς ὁ Ἡρόδοτος πληροφορεῖ ἡμᾶς ὅτι ἡ κατάβασις ἦτο συντομωτέρα καὶ ἐπομένως ἀπαιτεῖτο ὀλιγώτερος χρόνος ἢ διὰ τὴν περίοδον καὶ ἀνάβασιν. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἀνάβασις ἐγένετο δι' ἐπιπόνου ἀνηφορικῆς πορείας ἐπὶ στενῇς ἀτραποῦ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτός, ἐνῷ ἡ κατάβασις ἐπὶ πλέον ἀνοικτοῦ πεδίου καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Ὁ Ὑδάρνης προσέκρουσεν εἰς τοὺς Φωκεῖς καὶ διέλυσεν αὐτοὺς « ἐπ' ἀκρωτηρίῳ τοῦ ὄρους », κατὰ τὴν χαραυγὴν (« Ἡῶς τε δὴ διέφαινε »), ἦτοι, ἐν μηνὶ Αὐγούστῳ, περὶ τὴν πέμπτην πρωϊνὴν. Αἱ δυνάμεις τοῦ Ὑδάρνους κατέλαβον τὰ νῶτα τῶν Ἑλλήνων, ἱκανὸν χρόνον μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς μάχης, ὅτε ὁ Λεωνίδας, ἐφορμήσας καὶ κατακόψας τοὺς ἀντιπάλους, εἶχεν ἤδη φρονευνθῇ καὶ διεξήγετο σκληρὰ πάλῃ περὶ τὸν νεκρὸν του. Τοῦτο προϋποθέτει ἀπαροδὸν ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐφόδου χρόνου τινός, ἀλλ' οὐχὶ πλέον τοῦ διώρου. Οὕτω, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ἀπὸ τοῦ ὄρους κατάβασις καὶ κατάληψις τῶν νῶτων τῶν Ἑλλήνων εἰς τὸ Στενόν, ὡς συντομωτέρα καὶ εὐχερεστερά τῆς περιόδου καὶ τῆς ἀναβάσεως, δὲν θὰ ἀπῆται χρόνον πέρα τῶν ἑξ ὥραν, ἴσως καὶ βραχύτερον, δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν ὡς ὥραν ἐνάρξεως τῆς περσικῆς ἐφόδου τὴν μεταξὺ ἐνάτης καὶ δεκάτης πρωϊνῆς, τὴν δὲ ἐμφάνισιν τῶν ἀπὸ νῶτων ἐπερχομένων καὶ τὸ πέρασ τοῦ κατὰ μέτωπον ἀγῶνος περὶ τὴν ἐνδεκάτην. Ὁ Ξέρξης δὲν εἶχε προβλέψει ὅτι ὁ Λεωνίδας, ἀντιθέτως πρὸς τὴν πολεμικὴν τακτικὴν τῶν δύο προηγούμενων ἡμερῶν, θὰ ἐξώρμα κατὰ τῶν ἐπερχομένων Περσῶν πρὸς τὸ δυτικὸν Στενόν, ἐφαντάζετο δὲ ὅτι ἡ ὑστάτη μάχη θὰ διεξήγετο πλησίον ἢ ἐντὸς τῶν ῥευσμάτων τοῦ Φωκικοῦ τεύχους, ὅπου, καταφθανουσῶν καὶ τῶν δυνάμεων τοῦ Ὑδάρνους, οἱ Ἕλληνες θὰ περιεσφίγγοντο πανταχόθεν καὶ θὰ ἐξωλοθρεύοντο εὐχερῶς. Προφανῶς ἐκ τοῦ λόγου τούτου δὲν ἐπέτυχε συγχρονισμόν πάλῃς τῶν κατὰ μέτωπον καὶ τῶν πρὸς τὰ νῶτα τῶν Ἑλλήνων ὀδευουσῶν περσικῶν δυνάμεων.

Πράγματι ὁ Λεωνίδας δὲν παρέμενεν ἵνα ἀμυνθῇ εἰς τὸ κεντρικὸν Στενόν, παρὰ τὸ Φωκικὸν τεῖχος, ἀλλ' ἐξώρμησε καὶ αὐτὸς πρὸς συνάντησιν τῶν βαρβάρων εἰς εὐρύτερον πεδίον πρὸς τὸ ἀνατολικὸν Στενόν. Ὁ Ἡρόδοτος περιγράφει μεγαλειωδῶς τὴν τελευταίαν αὐτὴν σύγκρουσιν τῶν Θερμοπυλῶν, ἀληθὲς ἔπος τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Οἱ Ἕλληνες, βαδίζοντες πρὸς βέβαιον θάνατον, ἐμάχοντο ὡς λέοντες, στήθος πρὸς στήθος. Οἱ βάρβαροι ἔπιπτον σωρηδόν, μεταξὺ αὐτῶν καὶ μεγιστᾶνες καὶ ἀδελφοὶ τοῦ Ξέρξου. Ἀλλ' οἱ βάρβαροι ἦσαν ἀναρίθμητοι... Ὅτε τὰ δόρατα τῶν ἐπιζών-

των Ἑλλήνων ἐθραύσθησαν, οὗτοι ἐξηκολούθουν τὸν ἀγῶνα διὰ τῶν ξιφῶν¹.

Λογικῶς δὲν δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν ὅτι ὁ ἄπελπις καὶ μέχρι θανάτου ἀγὼν αὐτὸς ὀλίγων ἑκατοντάδων Ἑλλήνων, μαχομένων ἐν εὐρυτέρῳ χώρῳ κατ' ἐπιτεθειμένων ἀναριθμῆτων ἀντιπάλων δυνάμεων, ἦτο δυνατόν νὰ διαρκέσῃ πέραν τῆς ὥρας, ἢ, ἔστω, κατὰ τοὺς πλέον ἀνεκτοὺς ὑπολογισμούς, πλέον τοῦ διώρου. Ἀγὼν στήθος πρὸς στήθος οὐδέποτε διαρκεῖ πολὺν χρόνον, τοῦ ἐνὸς τῶν ἀντιπάλων ἔξοντουμένου ἢ τρεπομένου εἰς φυγὴν. Ἦδη, κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν, ὁ Λεωνίδας εἶχε φονευθῇ καὶ λυσσώδης πάλῃ διεξήγετο περὶ τὸν νεκρὸν αὐτοῦ. Τότε κατέφθασε τὸ σῶμα τοῦ Ὑδάρνου, καταλαβὼν τὰ νῶτα. Οἱ ἐναπομείναντες Ἕλληνες, πιθανῶς ἵνα ἀποφύγουν αἰχμαλωσίαν, κατέφυγον εἰς γειτονικὸν καὶ προστατευόμενον ἐν μέρει ὑπὸ τῆς θαλάσσης λόφον, τὸν Κολωνόν, ὅπου καὶ ἔπεσον μέχρις ἐνός, μαχόμενοι κατὰ τὰς τελευταίας στιγμὰς, στήθος πρὸς στήθος, διὰ μαχαίρων, χειρῶν καὶ ὀδόντων². Συγχρόνως, οἱ πιθανῶς τοποθετηθέντες πρὸς ἐπαγρύπνησιν τῶν ἀπὸ νώτων ἐπερχομένων καὶ ἀποκοπέντες Θηβαῖοι ἐφονεύθησαν ἢ ἡχμαλωτίσθησαν. Ὁ ἔσχατος ἀγὼν τῶν ἐν Κολωνῷ περιεσφιγμένων καὶ βαλλομένων πανταχόθεν, ὥς καὶ τῶν Θηβαίων, παραδεδομένων ἄνευ περαιτέρω πάλης, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ διαρκέσῃ πέραν δεκαλέπτων τινῶν.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ὅτι ὀλίγον πρὸ τῆς μεσημβρίας ὁ ἀγὼν εἰς τὰς Θερμοπύλας εἶχε λήξει, οἱ Θερμοπυλομάχοι τοῦ Λεωνίδου εἶχον πέσει καὶ οἱ βάρβαροι ἦσαν κύριοι τοῦ Στενοῦ. Τότε, ἐπὶ τῇ θέρᾳ τῶν βαρβάρων κυρίων τοῦ Στενοῦ, τὸ τεταγμένον ὡς «κατάσκοπον» Ἀθηναϊκὸν πλοῖον θὰ ἔπλευσε πρὸς Ἀρτεμίσιον ἵνα ἀναγγεῖλῃ τὴν πτῶσιν τῶν Θερμοπυλῶν³.

1. Ἡροδ. VII, 223 καὶ συν.

2. Ἡροδ. VII, 225: «Ἐν τούτῳ σφέας τῷ χώρῳ ἀλεξομένους μαχαίρῃσι, τοῖσι αὐτῶν ἐτύγχανον ἔτι περιεῖναι, καὶ χερσὶ καὶ στόμασι κατέχωσαν οἱ βάρβαροι βάλλοντες». Ἡ σημερινὴ ὄψις τοῦ «Κολωνοῦ», τοῦ ὁποίου ἡ θέσις διεπιστώθη διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ καθηγητοῦ Σπ. Μαρινάτου, δὲν παρέχει ικανοποιητικὴν ἰδέαν περὶ τῆς σημασίας αὐτοῦ ὡς τελευταίου ἐρείσματος τῶν Θερμοπυλομάχων, διότι ἡ θάλασσα ἔχει πολὺ ἀπομικρυνθῇ καὶ δὲν ὑφίσταται πλέον στενὸν Θερμοπυλῶν ἐν τῇ λίαν ἐκταθείῳ πεδιάδι τῆς Μαλίδος. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὁ μικρὸς οὗτος λόφος περιβάλλετο ἐν μέρει ὑπὸ τῆς θαλάσσης, παρέχων οὕτω δυνατότητα ἐσχάτης καὶ ἐπιθανατίου πάλης τόσοι κατὰ τῶν ἀπὸ Μαλίδος ἐφορμῶντων, ὅσον καὶ κατὰ τῶν ἀπὸ νώτων διὰ τοῦ Καλλιδρόμου ἐπερχομένων. Εἶναι πιθανόν ὅτι ὁ Λεωνίδας, πρὶν ἐπιχειρήσῃ τὴν ἀπεγνωσμένην ἐν ἀνοικτῷ χώρῳ ἐπίθεσιν κατὰ τῆς ἐπερχομένης στρατιᾶς τοῦ Ξέρξου, εἶχεν ὀρίσει εἰς τοὺς συμπολεμιστάς του τὸν Κολωνόν, ὡς σημεῖον συγκεντρώσεως διὰ τὴν ἐσχάτην ἐκ τοῦ συστάδην πάλην, ὅτε θὰ συνετελεῖτο ἡ κύκλωσις τοῦ διὰ τῆς ἐμφανίσεως τῆς στρατιᾶς Ὑδάρνου.

3. Ἡροδ. VIII, 21. Ἐν τῇ μελέτῃ ἡμῶν (ὡς ἀνωτ., σ. 80, σημ. 2) ἐκθέτομεν τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους θεωροῦμεν ὡς βέβαιοι ὅτι τὸ κατάσκοπον - σύνδεσμος πλοῖον

Δὲν ἠκολουθήσαμεν τὸν Ἡρόδοτον εἰς τὴν χρονολογικὴν τοποθέτησιν τῶν δύο πρώτων θαλασσιῶν συγκρούσεων παρὰ τὸ 'Αρτεμίσιον, διὰ τὰς ὁποίας νομίζομεν ὅτι χρονολογικὸς ταυτισμὸς μετὰ τῶν δύο πρώτων ἡμερῶν τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν δὲν εἶναι δυνατός¹. 'Αλλ' ὥς πρὸς τὴν τρίτην καὶ τελευταίαν σύγκρουσιν τῶν ναυτικῶν δυνάμεων, νομίζομεν ὅτι ὁ Ἡρόδοτος ἀκριβῶς τοποθετεῖ ταύτην τὴν αὐτὴν ἡμέραν καὶ ὀλίγον μετὰ τὸ πέρας τῆς τελευταίας μάχης τῶν Θερμοπυλῶν².

Εἶχον διαρρεύσει δύο καὶ ἡμίσεια ἡμέραι ἐν ἀπραξίᾳ κατὰ θάλασσαν, τοῦτο δὲ ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ἀνάγκης τῆς ἀνασυντάξεως τοῦ Περσικοῦ στόλου καὶ τῆς ἀναπτερώσεως τοῦ ἡθικοῦ τῶν πληρωμάτων μετὰ τὰς δεινὰς δοκιμασίας ἐκ τῶν τρικυμιῶν καὶ τῶν συγκρούσεων μετὰ τῶν Ἑλλήνων. Ἵσως ἀνεμένετο καὶ εὐνοϊκὸν διὰ τοὺς Πέρσας ἀποτέλεσμα τοῦ ἀρξαμένου εἰς Θερμοπύλας ἀγῶνος πρὸς ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ ἡθικοῦ τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Ἕλληνες πάλιν ἐν 'Αρτεμισίῳ εἶχον κάθε λόγον νὰ μὴ ἐξέλθουν αὐτοὶ ἵνα διακινδυνεύσουν κατὰ τὰς δύο αὐτὰς ἡμέρας τρίτην ναυμαχίαν, δεδομένου ὅτι ὁ ἀγὼν εἰς τὰς Θερμοπύλας διεξήγετο ἤδη σκληρὸς καὶ ἔπρεπε νὰ παραμείνουν μέχρι πέρατος αὐτοῦ εἰς τὰς θέσεις ἐκεῖνας, ἄγρυπνοι φρουροὶ πρὸς παρεμπόδισιν πάσης ἀποπείρας τοῦ Περσικοῦ στόλου πρὸς διείσδυσιν εἰς τὸν Μαλιακὸν κόλπον. Περὶ τὴν μεσημβριάν τῆς ἡμέρας ταύτης οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ Περσικοῦ στόλου παρεσκευάσθησαν, ὅπως πλεύσουν εἰς τὰ ἀνοικτὰ πρὸς συνάντησιν τῶν Ἑλλήνων³. Εἶναι λίαν δυσχερὲς νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ Ξέρξης εἶχεν ἤδη προλάβει νὰ εἰδοποιήσῃ τοὺς ἀρχηγοὺς τοῦ στόλου περὶ τῆς τελικῆς κατὰ ξηρὰν νίκης καὶ τῆς καταλήψεως τοῦ στενοῦ τῶν Θερμοπυλῶν, δεδομένου ὅτι τὸ περσικὸν στρατόπεδον τῆς Μαλίδος ἀπὸ τοῦ ἡγχυροβολημένου εἰς 'Αφέτας στόλου ἐχώριζεν ἀπόστασις περίπου 75 χιλιομέτρων. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν θὰ ἦτο ὅλως ἀδύνατον, ἐὰν ὁ Ξέρξης εἶχεν ἐγκαταστήσει ἀπὸ Μαλίδος μέχρις 'Αφετῶν καθ' ὁρατὰς ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις

ἀπέπλευσε πρὸς 'Αρτεμίσιον μετὰ τὸ πλήρες πέρας τοῦ Ἀγῶνος ἐν Θερμοπύλαις. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀβρώνυχος ἀνήγγειλεν εἰς 'Αρτεμίσιον τὴν ἐπελθούσαν ἐν Θερμοπύλαις καταστροφὴν, σημαίνει ὅτι παρηκολούθησε ταύτην μακρόθεν καὶ ἀπέπλευσε μόνον, ὅτε ὁ Ξέρξης ἦτο πλέον κύριος τοῦ Στενοῦ. Εἶναι πιθανὸν ὅτι κατὰ τὰς προηγουμένας ἡμέρας τὸ κατάσκοπον πλοῖον ἔπλεε πρὸς τὰς ἀκτὰς τῆς Εὐβοίας, μεταφέρον ἐιδήσεις τῶν Θερμοπυλῶν, αἱ ὁποῖαι ἐκεῖθεν μετεδίδοντο διὰ σημάτων καὶ πυρῶν πρὸς τὸ 'Αρτεμίσιον. Ἀλλὰ μετὰ τὴν τελικὴν καταστροφὴν δὲν ὑπῆρχε πλέον ἀνάγκη παραμονῆς τοῦ πλοίου, ὅπερ οὕτω ἔπλευσε κατ' εὐθείαν πρὸς 'Αρτεμίσιον.

1. Βλ. ἄνωτ. σ. 66.

2. Ἡροδ. VIII, 15. Ὁ Διόδ. (XI, 13, 2) ταυτίζει μόνον τὴν τελευταίαν ναυμαχίαν πρὸς τὸν ἀγῶνα τῶν Θερμοπυλῶν (« ἦν δ' αὐτῶν ἡ ναυμαχία παραπλήσιος ταῖς περὶ τὰς Θερμοπύλας μάχαις »).

3. Ἡροδ. VIII, 15 : « παρασκευασάμενοι κατὰ μέσον ἡμέρης ἀνῆγον τὰς νέας ».

σκοπούς, οἱ ὅποιοι διὰ συνθηματικῶν σημείων ἢ κραυγῶν θὰ μετέδιδον ἀστραπιαίως σοβαρὰς εἰδήσεις ἢ διαταγὰς, τοῦτο δὲ δὲν ἦτο ἀγνωστον ἐν τῇ πολεμικῇ τακτικῇ τῶν Περσῶν. Πάντως, ἀπὸ τοῦ ἀπογεύματος τῆς προτετραίας, ὅτε παρεσκευάσθη ἡ κυκλωτικὴ δι' Ἀνοπαίας κίνησις καὶ ὁ Ξέρξης ἠδύνατο νὰ εἶναι βέβαιος περὶ τοῦ τέλους τοῦ ἀγῶνος, μέχρι τῆς μεσημβρίας τῆς ἡμέρας αὐτῆς, ὑπῆρχεν ἐπαρκὴς χρόνος ἵνα εἰδοποιηθῇ ὁ στόλος ἐπὶ τῶν ἐπικειμένων γεγονότων καὶ διαταχθῇ πρὸς ἐπίθεσιν. Ἦτο δέ, μετὰ τὴν ἐπικράτησιν εἰς Θερμοπύλας, ἀπαραίτητος εἰς τὸν Ξέρξην ἡ συντριβὴ ἢ ἡ ἐξουδετέρωσις τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου, ἵνα οὕτως εἰσέλθουν ἀκωλύτως εἰς τὸν Εὐρίπον αἱ Περσικαὶ ναυτικαὶ δυνάμεις καὶ πλεύσουν πρὸς τὰ ἄττικα παράλια, καθ' ὃν χρόνον θὰ προήλανον πρὸς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν καὶ αἱ περσικαὶ δυνάμεις.

Ἡ ναυμαχία ἐγένετο κατὰ τὰς πρώτας ἀπογευματινὰς ὥρας. Οἱ βάρβαροι ἐπλευσαν πρὸς τὸ Ἀρτεμίσιον ἐν τάξει μάχης καὶ ἐν ἡμικυκλίῳ παρατάξει, ἵνα περισφίγξουν πανταχόθεν τὸν Ἑλληνικὸν στόλον. Οἱ Ἕλληνες, ἀντιληφθέντες ἐγκαίρως τὴν περσικὴν στρατηγικὴν, ἐξώρμησαν κατὰ τοῦ ἀντιπάλου, ὁ ὁποῖος, ἔνεκα τῶν πυκνῶν γραμμῶν αὐτοῦ καὶ τῆς συνωθήσεως βαρέων καὶ δυσκινήτων πλοίων, εὐρέθη ἀπ' ἀρχῆς εἰς δυσχερῆ θέσιν. Ἡ πάλῃ ὑπῆρξε κρατερά, μαχομένων τῶν ἀντιπάλων μετὰ γενναιότητος καὶ πείσματος, διήρκεσε δὲ ἀρκετὰς ὥρας. Κατὰ τὰς ἑσπερινὰς ὥρας, οἱ Πέρσαι ἐγκατέλειψαν τὸν ἀγῶνα, ἀφοῦ ὑπέστησαν μεγάλας ἀπωλείας εἰς ἄνδρας καὶ πλοῖα. Ἀλλὰ καὶ αἱ ἀπώλειαι τῶν Ἑλλήνων ἦσαν σημαντικαί, μολοντόι δὲ παρέμειναν κύριοι τοῦ πεδίου τῆς μάχης, θὰ ἦτο δύσκολον νὰ ἰσχυρισθοῦν ὅτι ἦσαν οἱ νικηταί¹. Ὡς τῇ ἐπιστροφῇ τῶν Ἑλλήνων εἰς Ἀρτεμίσιον, ἐτέθη ζήτημα, ἐὰν θὰ συνεχισθῇ ὁ ἀγὼν ἢ ἐὰν δὲν θὰ ἦτο προτιμότερον νὰ πλεύσουν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ σκότους τῆς νυκτὸς πρὸς Εὐρίπον². Τότε κατέπλευσεν ὁ τεταγμένος εἰς Θερμοπύλας μετὰ πλοίου «κατάσκοπος» Ἀβρώνιχος, ὁ ὁποῖος ἀνήγγειλε τὴν ἐξόντωσιν τῶν μαχομένων εἰς Θερμοπύλας Ἑλλήνων καὶ τὴν κατάληψιν τοῦ στενοῦ ὑπὸ τῶν Περσῶν³. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἐκείνης οὐ μόνον δὲν ὑπῆρχε λόγος παραμονῆς

1. Ἡροδ. VIII, 15 - 17. — Διοδ. XI, 13, 2 - 3. Ὁ Ἡρόδοτος δὲν ὁμιλεῖ περὶ τῆς ὥρας τῆς διακοπῆς τῆς ναυμαχίας καὶ ἐπιστροφῆς τῶν Ἑλλήνων εἰς Ἀρτεμίσιον. Ὁ Διόδωρος λέγει: « νυκτὸς ἐπιγενομένης ἠναγκάσθησαν ἀνακάμπτειν ἐπὶ τοὺς οἰκείους λιμένας ».

2. Ὁ Ἡρόδοτος (VIII, 18) φαίνεται ὑποστηρίζων ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς, ἔνεκα τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ὑποστάντων βλάβας ἀθηναϊκῶν πλοίων, εἶχεν ἤδη λάβει τὴν ἀπόφασιν ταύτην. Τοῦτο φαίνεται εἰς ἡμᾶς ἀπαράδεκτον, ἐφόσον δὲν εἶχεν ἀκόμη ληφθῇ εἰδήσεις περὶ τοῦ τέλους τοῦ κατὰ ξηρὰν ἀγῶνος καὶ ὑπετίθετο ὅτι ἡ πάλῃ εἰς Θερμοπύλας ἐξηκολούθει.

3. Ἡροδ. VIII, 21. Ὁ Ἡρόδοτος δὲν λέγει ποίαν ὥραν ἔφθασεν εἰς Ἀρτεμίσιον

τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου εἰς Ἀρτεμίσιον, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐπεβάλλετο ὁ ἄνευ ἀναβολῆς πλοῦς πρὸς τὰ παράλια τῆς Ἀττικῆς, πρὶν ἢ φθάσουν ἐκεῖ αἱ ἡδη ἀκαλύτως προελαύνουσαι στρατιαὶ τοῦ Ξέρξου. Οἱ Ἕλληνες, προστατευόμενοι ὑπὸ τοῦ νυκτερινοῦ σκότους, ἐπλευσαν ἀμέσως, ὡς εὐρέθησαν κατὰ τὰς στιγμὰς ἐκείνας καὶ χωρὶς καὶ νὰ χάσουν χρόνον ἵνα λάβουν κανονικὴν τάξιν, πρὸς Εὐριπον καὶ Ἀττικὴν. Ἀπὸ τῶν στιγμῶν ἐκείνων ὁ ἐν Θερμοπύλαις καὶ Ἀρτεμισίῳ ἀγὼν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν βαρβάρων εἶχε λήξει.

Τὰ πορίσματα τῶν γενομένων χρονικῶν ὑπολογισμῶν, περὶ τῶν συμβάντων εἰς Ἀρτεμίσιον καὶ Θερμοπύλας, ἐκφράζονται διὰ τοῦ ἐν τῇ ἔναντι σελίδι παρατιθεμένου πίνακος.

ΑΠ. Β. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ

ὁ Ἀβρώνιος. Ἐν ταχύτατον τριακοντάκωπον πλοῖον ἠδύνατο νὰ διανύσῃ τὸ ἀπὸ Θερμοπυλῶν μέχρις Ἀρτεμισίου διάστημα ἐντὸς ἑξ ὥρῶν (βλ. μελέτην ἡμῶν ὡς ἀνωτ. σ. 80, σημ. 2) ἀλλ' εἰς περίπτωσιν τρικυμίας ἢ ἐναντίου ἀνέμου ὁ χρόνος οὗτος δυνατὸν νὰ ᾔτο μεγαλύτερος. Πάντως ἡ εἰδησις περὶ Θερμοπυλῶν θὰ εἶχε ληφθῇ εἰς Ἀρτεμίσιον κατὰ τὰς πρώτας νυκτερινὰς ὥρας, δεδομένου ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀπέπλευσαν ἀμέσως, ὡς ἔλαβον τὴν εἰδησιν, καὶ εἰς ἣν τάξιν εὐρίσκοντο, χωρὶς δὲ νὰ γίνουσι ἀντιληπτοὶ ὑπὸ τοῦ ἀντιπάλου ἔνεκα τοῦ σκότους. (« Οἱ δὲ (ἐνν. Ἕλληνες) ὡς ἐπύθοντο ταῦτα, οὐκέτι ἐξ ἀναβολὰς ἐποιεῦντο τὴν ἀποχώρησιν, ἐκομίζοντο δὲ ὡς ἕκαστοι ἐτάχθησαν »).

Πίναξ χρονικού παραλληλισμού του αγώνος ἐν Θερμοπύλαις καὶ Ἀρτεμισίῳ

κατὰ προσέ- γιν, ἡμέρα Ἀπριλίου 480 π.Χ.	ἡμέρα ἀπὸ ἐνάρετος ἀ- γώνος	ΘΕΡΜΟΠΥΛΑΙ	ΑΡΤΕΜΙΣΙΟΝ
16	1	Ὁ Λεωνίδας ἐν τῷ στρατοπέδῳ Ἀλτινῶν-Θερμοπυλῶν ἀπὸ τετραήμερου (κατὰ προσέ- γιν), ἐπισκευάζει τὸ Φωκικὸν τείχος καὶ καταβάλλει προσπάθειάς διὰ τὴν προσέλ- κυσιν συμμάχων.	Ὁ Περσικὸς στόλος περὶ τὴν ἐσπέραν κατα- πλεεῖ εἰς Σηπιάδα ἄκραν—Οἱ ἐν Ἀρτεμισίῳ Ἕλληνες πληροφοροῦνται διὰ πυρῶν ἀπὸ Σκιᾶθου ὅτι τὰ τρία πρόσκοπα πλοῖα ἡχμαλω- τίσθησαν ἢ κατεστράφησαν—Μοῖρα 200 περσι- κῶν πλοίων περιπλεεῖ τὴν Εὐβοίαν πρὸς ἀπο- κλεισμὸν τοῦ Εὐρίπου—53 Ἀθηναῖκαί τριήρεις πλέον πρὸς φύλαξιν τοῦ στενοῦ τῆς Χαλκίδος.
17	2	Συνεχίζονται αἱ παρασκευαὶ τοῦ Λεωνίδου ἐν Θερμοπύλαις.	Ἰσχυρὸς ἄνεμος μετὰ σφοδρᾶς θαλασσοταρα- χῆς κρατεῖ τὸν Περσικὸν στόλον ἐν Σηπιάδι καὶ συντρίβει πολλὰ Περσικά πλοῖα.
18	3	Ἡ στρατιὰ τοῦ Ξέρξου φθάνει εἰς Μαλίδα μετὰ δωδεκαήμερον πορείαν ἀπὸ Θέρμης— Πολεμικὸν συμβούλιον τῶν Ἑλλήνων ἀποφα- σίζει τὴν παραμονὴν πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ Στενοῦ. (Πιθανὸς τὴν νύκτα τῆς τρίτης πρὸς τὴν τετάρτην ἡμέραν).	Ἡ τρικυμία συνεχίζεται—Ὁ Περσικὸς στόλος ἐξακολουθεῖ μένων παρὰ τὴν Σηπιάδα.
19	4	Ὁ Ξέρξης παρασκευάζεται ἐν ἀναμονῇ τοῦ στόλου—Οἱ Φωκεῖς στέλλονται πρὸς φύλαξιν τῶν ἀτραπῶν (κατὰ προσέγγισιν).	Ἡ τρικυμία συνεχίζεται—Ὁ Περσικὸς στόλος ἐξακολουθεῖ μένων παρὰ τὴν Σηπιάδα.
20	5	Συνεχίζονται αἱ παρασκευαὶ τοῦ Ξέρξου ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐκβάσεως τοῦ κατὰ θάλασσαν αγώνος, ὥς καὶ αἱ παρασκευαὶ τῶν Ἑλλή- νων.	Ἡ τρικυμία κοπάζει—Ὁ Περσικὸς στόλος πλεεῖ πρὸς Ἀφέτας—Οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ Ἑλληνι- κοῦ στόλου ἀποφασίζουν ἐπιθεσιν. Ἀργὰ τὸ ἀπόγευμα συνάπτεται ἡ πρώτη ναυμαχία. Ἀμα τῷ σκότει ὁ ἀντίπαλος πλέον πρὸς τὰ ἀγκυ- ροβόλια τῶν.
21	6	Συνεχίζονται αἱ παρασκευαὶ τοῦ Ξέρξου ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐκβάσεως τοῦ κατὰ θάλασσαν αγώνος. Οἱ Ἕλληνες ἐν Θερμοπύλαις ἀναμέ- νουν τὴν ἐπίθεσιν.	Νυκτερινὴ καταιγὶς μετὰ θαλασσίας θυέλλης προκαλεῖ ζημίας εἰς τὸν ἐν Ἀφέταις Περσικὸν στόλον καὶ καταστρέφει παρὰ τὰ Κοῖλα τὴν περιπλεύσαν τὴν Εὐβοίαν περσικὴν μοῖραν— Ἐπαναπλέον εἰς Ἀρτεμισίον αἱ φυλάσσουσαι τὸ στενὸν τῆς Χαλκίδος 53 Ἀθηναῖκαί τριή- ρεις.—Ἀργὰ τὸ ἀπόγευμα ὁ Ἑλληνικὸς στό- λος ἀνάγεται πρὸς ἐπίθεσιν—2α ναυμαχία καὶ καταστροφὴ μιᾶς Κιλικιᾶς μοῖρας.
22	7	Ὁ Ξέρξης ἐπιτίθεται—Πρώτη μάχη τῶν Θερμο- πυλῶν, διαρκέσασα ἀπὸ πρωΐας μέχρι ἐσπέρας.	Ἀπραξία κατὰ θάλασσαν.
23	8	Δευτέρα μάχη τῶν Θερμοπυλῶν, διαρκέσασα περίπου μέχρι μεσημβρίας—Ὁ Ἑφιάλης προσέρχεται εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ Ξέρξου— Ἀποφασίζεται ἡ περικύκλωσις τῶν Ἑλλή- νων—Ἀμα τῷ σκότει ἡ στρατιὰ τοῦ Ὑδάρ- νου ἀρχίζει τὴν δλονύκτιον πορείαν διὰ τῆς Ἀνοπταίας ἀτραποῦ.	Ἀπραξία κατὰ θάλασσαν.
24	9	Κατὰ τὴν χαρὰν ὁ Λεωνίδας πληροφορεῖται τὴν ἐπικειμένην κύκλωσιν—Κατόπιν πολεμι- κοῦ συμβουλίου ἀποχωροῦν οἱ σύμμαχοι— Παραμένουν μετὰ τῶν Λακεδαιμονίων οἱ Θεσπиеῖς καὶ οἱ Θηβαῖοι—Μεταξὺ 9ης καὶ 10ης πρωϊνῆς ἔσορμα ἡ Περσικὴ στρατιὰ— Ὁ Λεωνίδας ἀντιπνίθεται—Κρατερὰ μάχη μέχρι θανάτου—Ὁ Λεωνίδας φονεῖται καὶ συνεχίζεται ἡ πάλη περὶ τὸν νεκρὸν του— Καταφθάνει ἀπὸ νῶτων ἡ στρατιὰ τοῦ Ὑ- δάρνου—Οἱ ἀπομένοντες Λακεδαιμόνιοι καὶ Θεσπиеῖς καταφεύγουν εἰς Κολωνόν, ὅπου φονεῖνται πάντες—Οἱ ἐπιζῶντες Θηβαῖοι αἰχμαλωτίζονται—Ὁ Ξέρξης γίνεται κύριος τῶν Στενῶν τῶν Θερμοπυλῶν.	Περὶ τὴν μεσημβρίαν ὁ Περσικὸς στόλος ἀνά- γεται ἐξ Ἀφετῶν—Οἱ Ἕλληνες ἀντιπαρα- τάσσονται—Κατὰ τὰς πρώτας ἀπογευματινὰς ῥας συνάπτεται ἡ 3η ναυμαχία—Τὴν ἐσπέ- ραν οἱ ἀντίπαλοι ἀποσύρονται πρὸς τὰ ἀγκυ- ροβόλια τῶν—Ὁ Ἀβρωνίχος καταπλεεῖ μετὰ τὸν τεταγμένον παρὰ τὰς Θερμοπύλας κατα- σκόπου πλοίου, ἀναγλῶν τὴν καταστροφὴν— Ὁ Ἑλληνικὸς στόλος ἀποπλεεῖ ἄμεσως πρὸς τὰ ἄττικα παράλια.